

חצרות בית ה'

קביעת גבולות הר הבית
החיל והעזרות

מאת הרב

זלמן מנחם קורן (וינקלר)

תוכן הפרקים

- מבוא: הר הבית לאור ההלכה
פרק ראשון: הכתל המערבי של הר הבית
פרק שני: הכתל המזרחי של הר הבית
פרק שלישי: הר הבית ת"ק אמה על ת"ק אמה
פרק רביעי: החיל וגבולותיו
פרק חמישי: היצכרה, קודש הקדשים וגבולות העזרה
פרק ששי: ההיכל, אמה טרקטין וקודש הקדשים
קונטרס: לשכנו תדרשו

ריש מילין

חיבור זה אינו פרי עבודת יחיד. עיקרם של החדושים המוגשים בזה לפני הלומדים, נתחדשו ונתלבנו בשימוש חכמים, בדקדוק ובדיבוק חברים ובפילפול התלמידים, בעיקר בשנים שאחר מלחמת ששת הימים.

ראשית שימושי לפני חכמים בדבר זה, היה בעבודות הכנה לדפוס של הספר "ירושלים בספרותנו", אשר חיבר סבי ז"ל, החוקר התורני הדגול הרב ישראל זאב הלוי איש הורוביץ. ספר זה הוא אחד הספרים המקיפים ביותר בנושא ירושלים והמקדש, ויחודו הוא בכך שנכתב על ידי תלמיד חכם מובהק, אשר מלבד שליטתו המופלאה במקורות התלמודיים והתורניים האחרים, הכיר היטב את כל חומר המחקר המדעי בנושאים אלו, כפי שהיה ידוע בזמנו. (יש לציין כי עבודות המחקר המדעיות המקיפות ביותר בתחום ירושלים נעשו לפני כמאה שנה, כך שרוב הידוע בנושא, היה ידוע כבר בחיי סבי ז"ל). בספרו הביא סבי לידי בטוי, הסתכלות מעמיקה בחומר המדעי מתוך השקפה תורנית מובהקת.

ספרו של סבי ז"ל יצא לאור בשנת תשכ"ד (כארבעים ושש שנים אחר פטירת מחברו). ובשעתו היתה לי הזכות להשתתף בהכנתו לדפוס, וכן ללמוד בצורה מעמיקה את יסודות המחקר התורני והמדעי של ירושלים והמקדש.

ואולם על אף גישתו התורנית של סבי ז"ל, משך ידו מן הצד ההלכתי של מחקר המקדש וירושלים, וטעמו ונימוקו עמו. חידושו העיקרי של חיבור זה הוא דוקא הנסיון להתבונן במחקרי הר הבית והמקדש מנקודת מבטה של ההלכה*. כיוון חשיבה זה נרכש בשנות לימודים רבות בישיבת כנסת חזקיהו בכפר חסידים. ובעיקר תוך לימוד

* וזאת למדעי, כי במושג "נקודת מבטה של ההלכה", איני מתכוון להורות הלכה למעשה, אלא לברר את הדברים לאמיתתם, כדרכה של ההלכה, ולא לפילפול בעלמא. ואמנם מכאן ועד להוראת הלכה למעשה, עוד רבה הדרך. שהרי שאלת בנית המקדש וחידוש הקרבנות, יש בה מניעות רבות וזלת קביעת המקום ושרטוט המפות. ובאשר לכניסה בטוהרה לצורך תפילה למקום שטמא מת מותר בו, גם בזה אי אפשר להורות הלכה למעשה כל עוד אין בידינו כח למנוע מן הטמאים להיכנס פנימה מן המחיצה המותרת להם על פי דין, ועל כן למעשה אין להקל בנושא כלל. כך שאין הדבר נוגע למעשה, אלא במקרה של אנשי ביטחון הנכנסים לשטח לצורך פיקוח נפש, שגם עליהם מוטלת החובה להיטהר במידת האפשר ולהמנע מלהיכנס פנימה מן המחנה שהוכרחו להיכנס לשם (כגון מהר הבית לחיל ומן החיל לעזרה וכו'), ומשום כך חובה עליהם לדעת את הגבולות המדויקים. ואולם כאמור השתדלתי לברר הדברים כהלכה, אף שכמעט אינו נוגע למעשה. (וראה לקמן, קונטרס "לשכנו תדרשו" סימנים ו, ח, ט, יא).

מפי ראש הישיבה מו"ר הרה"ג ר' רפאל אליהו אליעזר מישקובסקי שליט"א, אשר השפעתו עלי היתה מכרעת, במגמה ובשאיפה לחפוש האמת, ובתקוה לאסוקי שמעתא אליבא דהילכתא. ואמנם דבר ידוע הוא, כי לא הנושא הנלמד בשיבות, הוא הנושא הנדון בחיבור זה, אך כיוון המחקר של החיבור, הוא כאמור הכיוון שהיתה לי הזכות להתקרב אליו בתקופת הלימוד בשיבה. מבחינה זו השתדלתי שהנושא החדש הנדון בחיבור זה, יהיה רק בבחינת קנקן חדש, אך היין אשר השתדלתי למסוך בקנקן זה הוא יין ישן שדעת זקנים נוחה הימנו. ותפילתי ותקותי היא כי חפץ ה' בידי יצליח.

ולעצם החדושים המוגשים בחיבור הזה, חייב אני להודיע כי חלק גדול מהם נתחדשו בשותפות עם ידידי ר' מאיר קוזניץ. (בעיקר בקביעת גבולות הר הבית ומיקום העזרה.) כן עלי להודות לידידי ר' אריה קימלמן שבקיאותו המפליאה וניתוחו המעמיק היו לנו לעינים במקומות רבים במחקר זה. מלבדם עלי להזכיר את התלמידים אשר זכות פילפולם היא זו שבסופו של דבר המריצה את עצם כתיבת החיבור הזה. תפילתי היא שלא יהא חיבור זה בבחינת "ללמוד וללמד" בלבד, אלא בבחינת "ללמוד וללמד לשמור לעשות ולקיים". ויהי רצון מלפניך ה' אלהינו ואלהי אבותינו, שיבנה בית המקדש במהרה בימינו, ותן חלקנו בתורתך. ושם נעבדך ביראה כימי עולם וכשנים קדמוניות. וערבה לה' מנחת יהודה וירושלים כימי עולם וכשנים קדמוניות.

ז.מ.ק.

מבוא לחקר הר הבית לאור ההלכה

א. דרכי החקירה על פי ההלכה

בספר 'עבודה תמה', תמה המחבר על אלה אשר רצו להסתמך על זיהוי אבן השתיה, כמפתח לזיהוי מקום המזבח, וכתב:

"ובכלל הדבר אני אומר דבדאי כדי לעשות מעשה, לסמוך על זה להלכה ולמעשה, צריך ידיעה ברורה ועדות נאמנה, מסירה גמורה איש מפי איש שיעידו על האבן השתיה עצמו כי הוא זה, דהיינו להראות באצבע על האבן, ועתה מי הוא המעיד על זה? דבדאי שלא דרכה שם רגל יהודי יותר מאלף שנה. דלא מיבעיה מעת שבנו הישמעאלים בית תפילתם שהוא גם כן כמה מאות שנה, שאי אפשר לדרוך שם רגל אדם שאינו מאמונתם, אלא אפילו קודם לכן, בוודאי שהיו נזהרים לילך שם מפני הטומאה, דבדאי שהיו חוששין לדעת הרמב"ם, כמו שעוד היום נזהרים ללכת בכל המקומות שהם מסופקים שמא הוא מהר הבית. ועתה מי ראה את האבן מעולם להעיד עליו? דהא לעומדים מתחת בודאי שאי אפשר להם לראות את האבן, שהרי האבן לא היה גבוה מן הארץ רק ג' אצבעות, כמו שמפורש במתניתין דיומא, וכיון שכן מי הוא העד הראיה שיעיד על האבן שיש בכפה (אם האמת כן) שהיא האבן השתיה? ואטו מי נימא אם נמצא איזה אבן במקום המקדש שהיא האבן השתיה? והרי ההר כולו מלא אבנים וסלעים, וכשחרש טורנוסרופוס את ההיכל, בודאי שנתגלו כמה אבנים שהיו מכוסים, ונתכסו כמה אבנים נמוכים שהיו מגולים מקודם. ומכל שכן אחר כך כשבנו שם בנינים, וחפרו כמה חפירות כפי הצורך להבנינים ההם, ודאי וברור שנשנתנו כמה וכמה דברים מכמות שהיו מקודם, כמו שיעיד על זה כל בעל שכל הישר".¹

טענות קשות אלו חוסמות למעשה כל אפשרות של בירור מעשי בשאלת מקום המזבח וגבולות העזרה. ובמבט ראשון נראה, כי דרך החקירה חסומה היא לחלוטין מנקודת ראותה של ההלכה.

הן אמת יש בידינו כמה קבלות, איש מפי איש, באשר לזיהוי עצמים מסויימים בתחום הר הבית והמקדש. אך מלבד מה שיש לפקפק בעצם הזיהויים והמסורות (ראה לקמן בסימן ב), מעלה המחבר נקודה עקרונית חשובה, והיא כי כל אותם זיהויים,

1 עבודה תמה לר' חיים נתנון, אלטונה תרל"ב, קונטרס 'נעילת שערים', עמ' קיא—קיב.

אין כוחם יפה כהלכה למעשה, כי לצורך פסק הלכה, ועשיית מעשה, יש צורך בעדות ממש. ואכן טענות כבדות משקל העלה.

ב. תוקף מסורות יהודים, ולהבדיל נכרים, בהר הבית

מן המפורסמות הוא, כי קיימות מסורות באשר לזיהוי אתרים שונים בהר הבית. הבולטות בין המסורות האלו הן המסורת אודות הכותל המערבי, המסורת אודות שערי הרחמים, והמסורת אודות אבן השתיה. מסורות אלו יכולות לכאורה לשמש בסיס למדות ולזיהויים שונים בשטח. אולם כפי שנברר, אין מסורות אלו מספקות, ויש בהן קשיים לא מבוטלים.

מסורת הכותל המערבי נחשבת אולי למסורת המקובלת ביותר בכל הקשור להר הבית. אבל באמת אין היא ברורה כלל. אמנם במדרשים מדובר בכותל המערבי אשר לא חרב², אבל פשטות הדברים היא, כי בכותל ההיכל או בכותל העזרה מדובר, ולא בכותל הר הבית. ולמעשה ניתן להוכיח בבירור גמור, כי הכותל המקובל כיום, כותל הר הבית הוא³. ואמנם דברי המדרשים אינם מכריעים, וניתן לבארם גם על הר הבית, כפי שיתבאר להלן במקומו⁴. אך מכל מקום אין שורש המסורת, בהתייחסנו לכותל הקיים, ברורה.

ובאמת חלק מן הקדמונים המדברים על העיר בזמנם לא הזכירוהו, כמו למשל הכפותר ופרח⁵, ומכאן לכאורה ראיה, כי לא היה המקום ידוע בזמנם. ואמנם, עוד קודם לכפותר ופרח⁶ מוצאים אנו עדות לקיום הכותל המערבי 'בהווה' (כלומר במה שהיה 'הווה' לפני יותר משבע מאות וחמישים שנה) במסעות ר' בנימין מטודלה⁷, אך אין זה מובן מאליו כי הכל לדבר אחד נתכוונו.

ואחר שנניח כי מסורת הכותל נקטעה בדור מן הדורות, מי ערב לכך שחזרה למקומה הראשון, שמה מתחילה במקום הנכון (על פי המדרשים) היתה, ולאחר שנפסקה חזרו וקבעו את 'הכותל המערבי' במקום אחר על סמך פרשנות וקביעה מאוחרת שכמובן אינה בהכרח נכונה. (ודוגמאות לפרשנות כזו אינן חסרות⁸), מה גם שהמסורות היהודיות המאוחרות, מספרות כי הכותל היה מכוסה באשפה, עד אשר גילתו השולטן סולימאן⁹.

2 שיר השירים רבה, סדרא תנינא, פרק ב, פסוק 'הנה זה עומד אתר כתלנו', ועוד (ראה לקמן בתחילת פרק א).

3 ההוכחה הברורה ביותר היא על סמך אורכו שהוא יתר על קלה אמה, שהוא רוחב העזרה. וראה לקמן בפרק ראשון בהרחבה.

4 ראה לקמן בפרק ראשון בהרחבה.

5 ראה לקמן שם.

6 דוגמא בולטת לפרשנות חסרת שחר היא הדוגמא של זיהוי מסגד אלאקצא עם לשכת הגזית (ראה לקמן סימן ה). כן יש להזכיר את המסורת אודות קבר חולדה הנביאה בראש הר הזיתים. וראה מה שכתב נגד זה ר' יוסף שוורץ בתבואות הארץ, עמ' שמת, וכן במסורת אודות קבר שמואל, תבואות הארץ, הקדמה ראשונה, עמ' 32.

7 אגדה על גילוי הכותל בתקופה מאוחרת, הובאה על ידי ר' משה הגיז בספרו פרשת אלה מסעי, ירושלים תשי"ט, דף יט.

ואף כי יש מקום לפקפק באמיתות סיפור זה — ואין כאן המקום להאריך — מכל מקום מערער הוא את רציפות המסורת באשר לכותל המערבי, כי אם היה בלתי ידוע בתקופה מן התקופות, שוב אין המסורת עליו רצופה.

ואין אני מפקפק באמת בשאלת זיהוי הכותל המערבי, כי לזיהוי עם הכותל המופיע במדרשים יש סבות אחרות זולת המסורת. ובעיקר, הכרתנו באמיתת דברי חז"ל, וידיעתנו כי דבריהם על הכותל אשר נשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם מבטאת את האמת. דבר זה מביא למסקנה ברורה, כי אין הכוונה במדרש לכותל של העזרה או של הבית עצמו שהתקיים במשך כמה דורות אחר החורבן ובימי חז"ל, ואחר כך נחרב, שהרי נשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם, ואם כן בהכרח הוא הכותל של שפנינו. ורוח הקודש השורה על כלל עדת בית ישראל, שהם 'בני נביאים', תעיד על כך. ויקול המון כקול שדי'. אף על כל פנים, אין להתעלם מן העובדה שהמסורות, אפילו בשאלה כה מפורסמת, אינן יכולות לשמש בסיס מוצק למחקר.

מסורת שער הרחמים, אף שהיא קדומה מאד, וקשורה למעשה למנהג שהיה בתקופת הגאונים להקיף את הר הבית⁸, גם היא טעונה בדיקה, שהרי אין נזכר במשנה שער בשם כזה. אף נסיונו של ה'כפתור ופרח' למצוא הסבר למהות השער, אינו אלא פרשנות מאוחרת, ויש צורך לדון גם בעצמותה של פרשנותו ולקמן יבואר⁹.

ואשר למסורת על זיהוי הצכרה עם אבן השתיה, יש קושי מובן, מפני שיהודים לא קרבו כלל למקום. ואמנם ודאי יכלו לתארו ולמסור כי האבן הידועה בכיפת הסלע היא האבן. אך ודאי כל מסורת מסוג זה טעונה בדיקה רבה, שתכליתה לקבוע מה מקורו בקבלת איש מפי איש, ומה מקורו בפרשנות. כן יש לבדוק, אם אין דברים שמקורם הוא הפרשנות הנכרית ממש, שהפכה אחר כך להיות דעה עממית רווחת.

ואמנם יש לציין כי במדה שתמצאנה מסורות הקשורות לכיוון התפילה, תהיינה אלה עדיפות על שמועות מכל סוג אחר, היות ששאלה זו מצריכה בכל הדורות קביעה של מקום קודש הקדשים בעבור העומד מבחוץ.

ואם במסורות שביד ישראל רב הפקפוק, במסורות נכרים על אחת כמה וכמה. כי כל החסרונות שיש במסורת ישראל בתחום זה חלות בהחלט על כל מסורות הנכרים. מלבד זה יש לזכור, כי הנכרים גם השתדלו לספר סיפורים הקשורים למעשי מנהיגי הדתות שלהם, הקשורים כביכול לאתרים בתחום הר הבית. סיפורים אלו, מובן שאינם שופכים אור על הזיהויים, אלא להיפך¹⁰, כן יש לזכור כי הפרשנות הנכרית לוקה גם בחוסר הבנה של המקורות היהודיים, וכל החסרונות האלו, קלימים נוסף לבעיה העקרונית של נאמנות הנכרי והתנאים המיוחדים הנצרכים לה.

אולם למרות קשיים אלו, ניתן לעתים רחוקות ובהרבה זהירות, להציל מפי נכרי ידיעה בעלת חשיבות, העומדת במבחן הביקורת, והיכולה להתקבל מבחינה הלכתית. אך דבר זה ודאי קשה.

8 על מנהג הקפת השערים ראה בהרחבה להלן פרק א, סימן ג.

9 עיין בהרחבה אודות דעה זו לקמן בפרק ב, סימן ה.

10 תקצר היריעה מלספר מסורות נכרים בזה. ראה למשל ירושלים בספרותנו, עמ' 448.

ג. דרך ה'הקש החיפוש' של ה'כפתור ופרח'

ה'כפתור ופרח', תלמידו של הרא"ש, מסר בספרו נתונים רבים על ארץ ישראל ומחקרה (נסע לארץ בשנת ע"ג לאלף הששי). הוא נחשב למעשה לחלוץ המחקר הגיאוגרפי של ארץ ישראל. מקורם של חלק מן הזיהויים המופיעים בספרו במסורות ישירות, חלקם במסורות נכרים וחלקם בניתוח שמות ערביים ובפרשנות עצמית. שאלה העולה מאליה למקרא ספרו היא, האם תוקף הזיהויים שבספר מתאים לקביעת הלכה למעשה (זולת המקומות שבהם במפורש התייחס להלכה למעשה).

עיון בדבריו מראה, כי בחלק מהם אין נתונים מספיקים לצורך קביעת הלכה. ואכן עובדה זו בולטת דווקא על רקע נסיונו הזהיר והמדויק לקבוע הלכה בשאלת הכותל המזרחי. באותה שאלה (בניגוד לנקודות אחרות בספרו) אין הוא מסתפק במסורות ובמנהג, ומגדיר למעשה איך יש להתייחס לשאלה מעין זו.

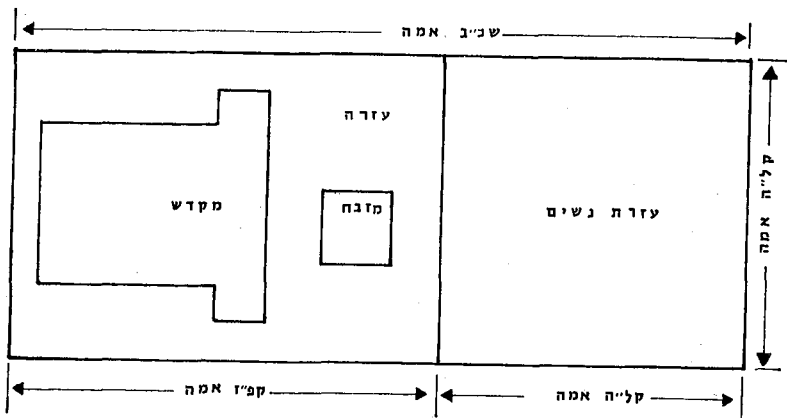
ולאחר שהביא מנהג יושבי הארץ, להתקרב לכותל המזרחי ולהתפלל שם, ולאחר שהניח שאכן הוא הכותל המזרחי של הר הבית, כך שאין מניעה הלכתית להתקרב אליו, הוסיף וכתב: "ואנו צריכים לאמת זה בהקש חיפוש" ¹¹ (ומכאן מודעה רבה לאורייתא, כי מה שלא דאג לאמתו ב'הקש חיפוש', באמת לא נתכוון בו להלכה). וכך המשיך ה'כפתור ופרח' להוכיח את הנחתו, כי הכותל המזרחי כותל הר הבית הוא, וכתב:

"וזה: שאם היו אלו חומות המרובע שכ"ב על קל"ה, היה קל"ה לבד מצפון לדרום, ואנו רואים היום שהחומה הולכת מצפון לדרום הרבה מאד יותר מקל"ה, והיא חומת המזרח. ואם נאמר שהם חומות מרובע העזרה, קפ"ז על קל"ה, יהיה בזה גם כן הקושיא הראשונה, ועוד שהיה צריך שיהיה רוחב למזרחו קל"ה מעורת נשים, גם מה שבין חומת הר הבית והסורג, ומה שבין הסורג והחיל, והנה אין אנו רואים שיהיה משפת ההר, כלומר הר המזרחי של מזרחו תחתיו הוא עמק יהושפט, אלא כמו חמשים אמה או פחות, ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך. אם כן בהכרח יש לנו לומר, שהם כתלי הר הבית" ¹¹.

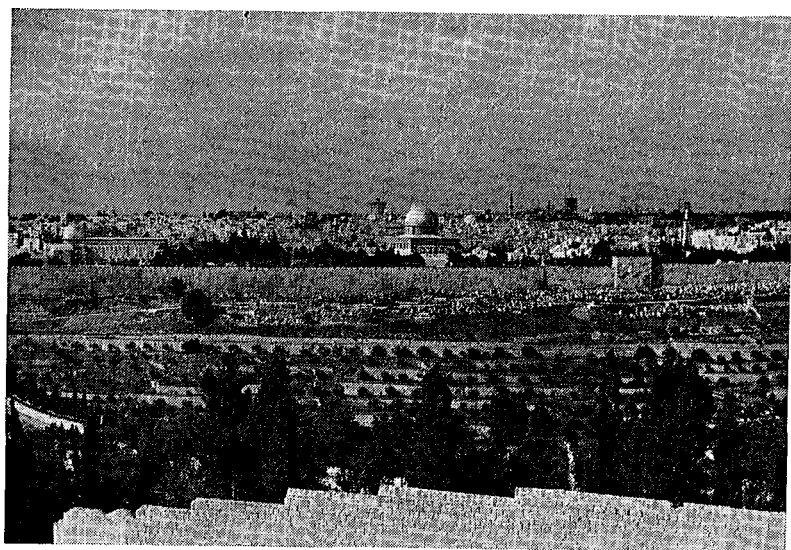
ניתוח דברי ה'כפתור ופרח' וביאורם הוא כדלהלן. מדות הר הבית והעזרה — כתובות במשנה. (וראה לקמן תמונה 1. תכנית העזרות כפי שהיא עולה מן המשנה). נסיונו של ה'כפתור ופרח' פשוט מאד. הוא מנסה לתאם את המצב המתואר במשנה למצב הקיים, הן מבחינת המבנים הקיימים 'בהווה' (כלומר בזמנו) והן מבחינת המבנה הטופוגרפי של פני הקרקע בהווה. מתוך השוואה זו הוא מגיע למסקנות שבעיניו הן הכרח גמור.

וכך מתבארים דבריו: לפנינו קיים הכותל המזרחי בהווה. (ראה תמונה 2). כותל זה, טוען ה'כפתור ופרח', אינו יכול להיות הכותל המזרחי של עזרת נשים, כי

11 כפתור ופרח, ברלין תר"א, שער ששי, דף יו.

תמונה 1: תרשים העורות

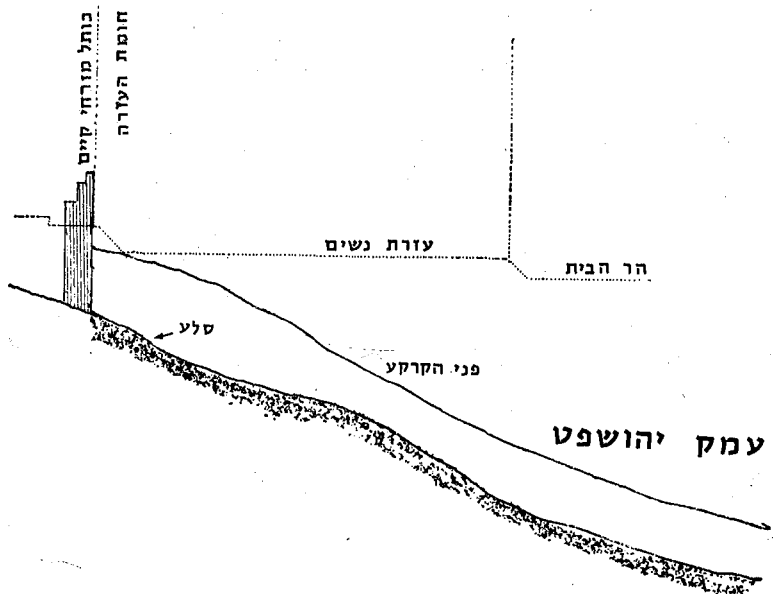

תמונה 2: תצלום הכותל המזרחי בהווה

אורכו של כותל עזרת הנשים במזרח היה קל"ה אמות בלבד (ראה בתרשים), והכותל שלפנינו ארוך הרבה יותר. וכפי שכתב: "וזה שאם היו אלו חומות המרובע שכ"ב על קל"ה, היה קל"ה לבד מצפון לדרום. ואנו רואים היום, שהחומה הולכת מצפון לדרום הרבה מאד יותר מקל"ה — והיא חומת המזרח" (כלומר, היות שהחומה הנראית היא חומת המזרח, ולא צפונית או דרומית, צריך להשוותה לצלע המזרחית של המלבן קל"ה על שכ"ב).

המשך דבריו של ה'כפתור ופרח' מתייחס לבדיקת האפשרות, שמא החומה הנראית היא חומת העזרה ממש (קל"ה על קפ"ו — ראה בתרשים). כנגד אפשרות זו העלה שני נימוקים. האחד הוא למעשה ההוכחה שהביא באפשרות הראשונה (כלומר, אם היתה זו חומת העזרה, היה צריך להיות ארכה קל"ה אמות בלבד), וכתב: "ואם נאמר שהם חומות העזרה, קפ"ו על קל"ה, יהיה בזה הקושיא הראשונה". ואחר כך הוסיף ושלל את הדבר מטעם אחר, והוא כי כפי שעולה מן המשנה, היה לפני העזרה (קפ"ו על קל"ה) משטח רבוע של קל"ה על קל"ה אמות שהיה עזרת נשים (ראה בתרשים), ועוד לפניו שטח נוסף שהיה החיל, והשטח שבין חומת הר הבית לגבול החיל, ושטח כזה פשוט אינו קיים.

דבר זה ניתן לראות בחתך דלהלן :

תמונה 3: חתך ממזרח למערב של עמק יהושפט והחומה המזרחית הקיימת. הקו הדק מסמל את המקום המדומה בו צריכים היו להיות עזרת נשים והחיל אילו היה כותל זה כותל העזרה.

בחתך זה רואים בברור את חוסר ההיגיון שבהנחה כאילו היה זה כותל העזרה. ועל זה כתב שם: "ועוד, שהיה צריך שיהיה רוחב למזרחו קל"ה אמה (של עזרת נשים), גם מה שבין חומת הר הבית והסורג, ומה שבין הסורג והחיל (כלומר, היה צריך להיות מזרחה לכותל המזרחי הנראה, משטח בגודל הנוי). והנה אין אנו רואים שיהיה משפת ההר, כלומר הר המוריה של מזרחו תחתיו הוא עמק יהושפט, אלא כמו חמשים אמה או פחות". כלומר, כפי שרואים בבירור בתרשים, אין למעשה מספיק שטח לכל זה במזרח הכותל הקיים.

אולם זה למעשה אינו מספיק, כי יתכן שהיו שינויים במבנה הקרקע במשך השנים, ועל זה הוסיף וכתב ה'כפתור ופרח': "ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך". ואחר שנשללו שתי האפשרויות, הן האפשרות שלפנינו כותל עזרת הנשים, והן האפשרות שלפנינו כותל העזרה, מסיים ה'כפתור ופרח' במסקנתו המוחלטת: "א"כ בהכרח יש לנו לומר שהם כתלי הר הבית".

ובאמת צריך לברר, על סמך מה יכול היה ה'כפתור ופרח' להגיע למסקנתו, ומדוע לא חשש, שמה המצב הקיים אינו משקף את המציאות כפי שהיתה בזמן הבית. ובאמת באשר למבנה הטופוגרפי של ההר, קבע הוא עצמו כי סברה היא 'ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך'. ואף כי לא על כל סברה סומכים באיסור תורה, נראה שלדעתו סברה זו מכרעת (שהרי ה'כפתור ופרח' דן שם בשאלה ההלכתית, האם מותר להתקרב אל הכותל המזרחי בטומאה). ואולם שאלת התייחסותו למבנה הקיים (דהיינו לחומה הקיימת) ודאי צריכה ברור.

ונראה ברור, כי הדין המכריע בנידון דידן הוא דין החזקה. דהיינו חזקת 'כאן נמצא כאן היה'¹². על פי דין יש להניח, כי מבנה או הר או כל עצם אחר, היה כפי שהוא היום, אלא אם כן נודע בבירור שהיה מצבו שונה בעבר. הנחה הלכתית זו אמורה, הן ביחס לצורת ההר, והן ביחס למבנה כגון החומה (ואמנם באשר למבנה, קיימים שיקולים נוספים, ולקמן בסימנים ד ה יתברר).

ובדרך זו של ה'כפתור ופרח' הלך הרדב"ז כמאתים וחמישים שנה אחריו. בדבריו אודות הכותל הדרומי כתב:

"וכבר הנראה לעין, כותל הדרום במקומו הראשון הוא. שהרי העומד בקרן דרומית מזרחית, רואה כי משם לצד דרום הוא עמק יהושפט, ולא היתה העזרה נמשכת לצד דרום אלא עד שם"¹³.

והנה עיקר דבריו שם תמוה. כי המסקנה המתבקשת מן הדברים היא, שלפנינו כותל הר הבית, ולא כותל העזרה כאשר כתב. וגם דבריו שם סותרים קביעות אחרות שקבע, ואין כאן המקום להאריך בזה. אך על כל פנים ברור, כי הוא התחשב לצורך קביעתו במבנה הקיים היום, ועל סמך מיקומו של עמק יהושפט קבע מה שקבע. וממש בדרך זו התייחס גם לכותל המזרחי וכתב:

"הנה נתבאר כי הכותל המזרחי אשר הוא בנוי עתה, הוא כותל הר הבית המזרחי, לפי שמשם והלאה הוא הר הזיתים"¹³.

ואמנם מה שכתב, כי משם והלאה הוא הר הזיתים, אינו מדויק כל כך כי מן החומה המזרחית הקיימת עד תחתית נחל קדרון (עמק יהושפט) יש לפחות מאה מטר, ורק מעבר לזה מתחיל שיפועו של הר הזיתים. אך על כל פנים 'הזות' הר המוריה המקודש מזרחה (תוך הנחה שכן נאכל מן ההר) ודאי תפגע בעמק יהושפט (כדברי ה'כפתור ופרח') ואפשר שתפגע גם בחלק מהר הזיתים.

12 חולין, דף יב ועוד.

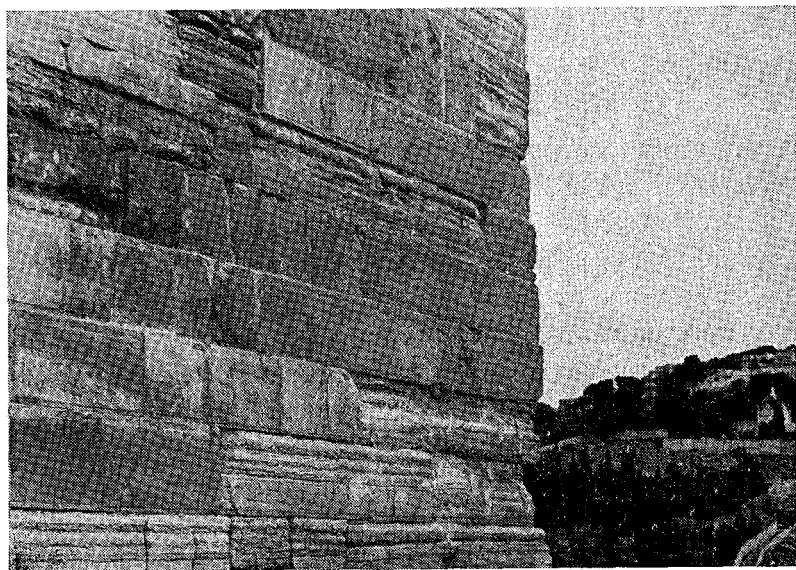
13 שו"ת הרדב"ז ח"ב, תשובה תרצא.

על כל פנים, במה שנוגע לעניינינו ברור, כי גם הרדב"ז הלך בדרכו של הכפתור ופרח' ושניהם הסתמכו על המבנה הטופוגרפי הנתון בימיהם, כבסיס לקביעת אתרים בהר הבית.

ד. קביעה על פי סגנון הבניה, בדברי הפוסקים

סגנון הבניה נחשב בעולם המדע מפתח לזיהוי של מבנה קדום. השאלה הניצבת לפנינו היא, באיזו מדה יכול שיקול מסוג זה להוות ראיה מבחינה הלכתית. הן אמת כי השוואת סגנונות הבניה סברה גדולה היא, וסברה נחשבת כידוע כבסיס לדיון תורה, ומועילה מדאורייתא אף במקום שאין מקרא מפורש¹⁴. אך על כל פנים צריך שיקול בנידון דידן האם סברה מכרעת היא. אולם, כפי שנברר לקמן, סברה זו אינה חדשה, ויש כלפיה התייחסות מפורשת וחיובית בפוסקים.

הרדב"ז בתשובתו המפורסמת, בשאלת היתר כניסה לעליות סביב הר הבית¹⁵, בדברו על הכותל הדרומי, (עיין לעיל סימן ג) כתב: "גם כי אבני היסוד ההוא הם אבנים גדולות, מורה שהוא בנין קדמון"¹⁶.

תמונה 4: נדבכי אבן עתיקים במזרח הכותל הדרומי

14 'למה לי קרא, סברא היא', כתובות דף כ"ב, א.
15 האבנים האלה משכו את תשומת הלב בדורות השונים. ראה למשל דברי ר"ע מברטנורא: "וכותל מערבי שהוא קיים וכו' אבניו גדולות מאד, לא ראיתי כגודל האבנים ההן בשום בנין קדמון, לא ברומי ולא בשאר מקומות. וכו' ובקרן מזרחית צפונית (?) של בית, שם פינה אחת מאבנים גדולות מאד". אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 134.

הסתברות זו שהרדב"ז מסתמך עליה, מקבלת משנה תוקף על-ידי דיני החזקה שהוזכרו לעיל, דינים הקובעים כי יש לייחס מבנה קיים לתקופה קדומה, וזולתי אם ידוע שאיננו קדום. כן יש לדמות הלכה זו, לדיני סימנים האמורים בהלכות אבידה*¹⁶. יש לציין כי גם ה'כפתור ופרח', אף על פי שלא כתב כך במפורש, היה מודע לשאלת סגנון הבניה הקדום. וכך כתב בתארו את מערת המכפלה: "סביב המערה מרובע רבוע גדול, חומה גבוהה מאבני המקום הקדוש, בית המקדש. ומקובל שהוא מבנין שלמה ע"ה"¹⁶.

מתוך הדברים ברור כי ה'כפתור ופרח' היה מודע לשאלת סגנון הבניה. ועובדה זו שופכת אור על השאלה שהוצגה לעיל (בסימן ג), כיצד ועל סמך מה החליט ה'כפתור ופרח' שהכותל המזרחי קדום הוא, ולמה לא חשש שמא בזמן מאוחר נבנה. ואמנם לפי מה שנתבאר, ברור כי כאן הסברה האנושית של סגנונות הבניה מצטרפת לשאלת החזקה, וזו מכרעת שאכן הבניין עתיק.

ואמנם ב'כפתור ופרח' כתב אודות שערי הרחמים, כי מבנה זה נבנה על ידי שלמה המלך ע"ה*¹⁶, ודבר זה ודאי אינו עומד בתנאי ה'הקש התיפורשי', שהוא עצמו קבע, כי אין סגנון הבניה שם דומה לסגנון ימות הבית השני או הראשון. אבל באמת אין זו טענה, שהרי אין דבריו בנוגע לשערי הרחמים נוגעים להלכה. כי את ההלכה קבע כאשר חיפש ואימת את זיהוי הכותל המזרחי בכללו, אבל שאלת המבנה המסויים של שערי רחמים, אין לה קשר לשאלת היתר ההתקרבות לכותל המזרחי.

ואולם מה שבאמת קשה, זה שהרדב"ז דיבר על שערי רחמים וייחוסם לשלמה, כעל הוכחה נוספת להיות הכותל המזרחי כותל הר הבית. וזה כמובן תמות, כי זיהוי שער הרחמים הוא עצמו אינו מבורר די הצורך, ואינו יכול לשמש עדות לכותל כולו, המאומת בצורה ברורה, וצ"ע.

ואמנם מצאנו התייחסות לסגנון שערי הרחמים, כמה דורות אחר הרדב"ז, על ידי רבנו עמנואל חי ריקי (עלה לירושלים בשנת תצ"ח), אשר בספרו 'אדרת אליהו' כתב: "אבן המשקוף שעליה, היא כשני כפות וכו', בפטורי ציצים, נראה לעינים היות האבן ההוא מזמן קדמון מאד"¹⁷. והנה על עצם קביעתו ביחס לשערי הרחמים יש להשיב. וכבר דחה את דבריו ר' יוסף שורץ, אשר טען כי סגנון עיטורי השער מורה דווקא על שייכות לתקופה הערבית¹⁸. אבל על כל פנים מבחינת העיקרון, התיחס בעל 'אדרת

¹⁵ * לדימוי זה הפנה את תשומת לבי מו"ר הרה"ג אליהו אליעזר מישקובסקי שליט"א. ושאלה זו אינה נוגעת רק לסגנון הבניה, אלא לתאום מבנים קיימים למדות. ועיין בבבא מציעא כז.

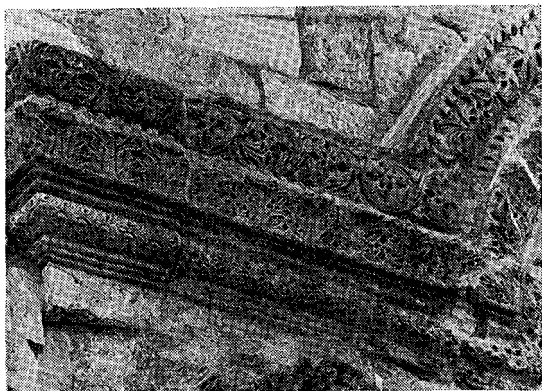
¹⁶ כפתור ופרח, ברלין תרי"א, דף מה.

¹⁶ * ראה אודות זה לקמן בפרק ב, סימן ה.

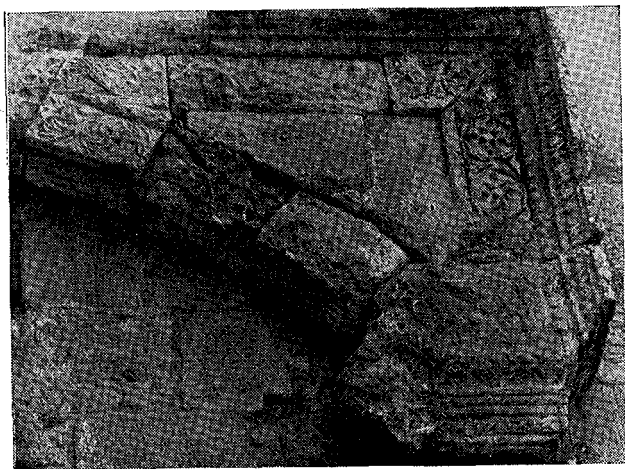
¹⁷ אדרת אליהו, קונטרס מי נדה, סימן לו (ראה לקמן סימן ה, באריכות).

¹⁸ תבואות הארץ, עמ' שלב. יש לציין כי רבים מן החוקרים מייחסים עיטורים אלו דווקא לתקופה הביזנטית, בעיקר אחר שהוכיח את הדבר החוקר ונסאן (Vincent, L. H.: Jerusalem Antique). אולם לאחרונה יש שוב נטיה ליחסם לתחילת התקופה הערבית, ראה שער הרחמים מאת אלי שילר, ירושלים תשל"ה, עמ' 9-8.

אליהו' לסגנון הבניין (כפי דעתו) כדבר קובע. יש לציין עוד, כי כפי מה שעולה מתוכן הדברים ב'אדרת אליהו' ניתן לקבוע, כי לפי ראות עיניו אבן המשקוף בשערי הרחמים היא אבן אחת גדולה (דבר אשר מבחינה מציאותית איננו נכון כלל). ואם אכן היתה זו אבן אחת גדולה, באמת היה הדבר מורה על סגנון עתיק, כמו שכתב הרדב"ז לעיל. עוד יש לציין, כי סגנון העיטור של אבני המשקוף בשער הרחמים זהה לסגנון העיטור בשער הכפול שבדרום הר הבית.

תמונה 5 : עיטורים במשקוף שערי הרחמים

תמונה 6 : משקוף השער הכפול (שים לב לעיטורים מצד ימין)

וכבר נודע כי שערים אלו נחשבו כשערי חולדה (וכמו שציין הכפתור ופרח, כי את שערי חולדה ניתן עדיין לראות). זאת כנראה על סמך דברי המדרש הקובע כי שערי חולדה לא יחרבו לעולם¹⁹, דבר המורה לכאורה כי השערים הקיימים בחומה הדרומית הם ממש שערי חולדה המקוריים, ועל כן טבעי היה לחשוב כי סגנון העיטורים שבשער הכפול, מתאים לתקופת בניית שערי חולדה לכל המאוחר על-ידי הורדוס. ומתוך כך ניתן היה להסיק שגם שערי הרחמים (הזהים בעיטוריהם) קדומים הם, וקיימים מזמן הבית.

ואף כי כיום ברור, שמשקוף השער הכפול אינו מזמן הבית, וממילא אין מסקנות בעל האדרת אליהו מתקיימת, מכל מקום עצם גישתו העקרונתית חייבה התייחסות ושיפוט על פי הסגנון, ואין לו לדיין אלא מה שעניו רואת.

ה. חזקת המבנים המאוחרים הבנויים על שרידים קדומים

כבר הזכרנו לעיל דברי הכפתור ופרח, שהתייחס במלוא המשקל לחומה שהיתה קיימת בזמנו, ולא חש שמא חומה חדשה הנמצאת במקום חדש לפניו. ובאמת שאלה זו, שאלת יסוד היא בכל הנסיגות לאתר נקודות בהר הבית. ואמנם הזכרנו לעיל את הקביעה על פי סגנון הבניה, אך כמדומה שאין זה הגורם היחיד שהתחשבו בו.

עיון בדברי המחברים שכתבו בנושא, מורה, כי הניחו שגם המבנים המאוחרים בהחלט נבנו על גבי שרידיהם של מבנים קדומים. קשה לקבוע בצורה מדוייקת, מה הביא להנחה זו, ושמא גם זה מדיני החזקה הוא. אך באמת נכון הדבר גם מצד הסברה, כי באמת ניתן לראות בהרבה מקומות, עין בעין, מבנים חדשים (כתלים וחומות) הבנויים על שרידי המבנים הקדמונים (כפי שניתן לקבוע על פי סגנון הבניה). ומכאן יסוד לסברה, שגם במקום שהיסודות מכוסים, ואין סגנונם ותקופתם ברורים, קרוב הדבר שיסודות עתיקים הם. ובאמת ניצול יסודות עתיקים חוסך מן הבנאים את הצורך לבנות מחדש יסודות, דבר אשר כפי שמסתבר, נוצל כהלכה בדורות השונים.

להלן אביא דוגמאות לדברי פוסקים שהתייחסו במודע למבנים חדשים, בהנחה כי מבנים אלו מורים על מיקום מבנים עתיקים. הרדב"ו בתשובות ח"ב תשובה תרצא, מציע כידוע דרכים אחדות על מנת לקבוע עד היכן מותר להיכנס לשטח הר הבית מבלי לפגוע בשטח העזרה. באחת הדרכים (שהיא תמוהה מאד לכאורה) כתב:

"עוד דרך אחרת, רואין כאילו חוט מתוח מהכיפה לצד מזרת, כל הבתים והעליות שהם בתוך מ' אמה לחוט זה הם בכלל הקדש, וכל שהוא חוץ לזה השעור הרי הוא חול. וחשבון זה אינו מדוקדק, לפי שההיכל היה צר מאחריו ורחב מלפניו, כדכתיב הוי אריאל אריאל, ומ"מ לצאת מידי ספק צריך להתרחק מהחוט המתוח מכותל הכפה הצפונית ארבעים אמה ברוחב, באורך קפ"ו אמות".

19 שיר השירים רבה, פרק ב, פסוק 'הנה זה עומד'.

הגנה שיעור מ' אמה שנקט הרדב"ז אינו מובן, שהרי רותב העזרה קל"ה אמה. ואם חוט מתוח ממרכז קדש הקדשים מזרחה, הרי הוא חוצה את העזרה לשנים, ואם כן ממנו צפונה יש להרחיק 67,5 אמות. אבל באמת הרדב"ז שיער את המרחק אשר מכותל המקדש, עד גבול השטח המקודש (העזרה). והיות שבית המקדש עצמו רחב היה שבעים אמה, הרי בינו לבין כותל העזרה יש מחצית של קל"ה פחות שבעים, דהיינו מחצית של ששים וחמש אמות, וזה עולה 32,5 אמות. ולחשבון זה יש להוסיף עובי החומה (שהרי הפתחים ועובי החומה מקודשים אף הם)²⁰, שהוא לפחות שש אמות, וזה קרוג לארבעים אמה, ופורתא לא דק לחומרא²¹. אולם חשבון זה של הרדב"ז מבוסס על ההנחה, כי יש בידינו למדוד בפועל ארבעים אמה מכותל המקדש, וזה הן לא ייתכן, אבל באמת הציע למדוד מכתלי מסגד כיפת הסלע, שהם לפי הנחתו בנויים על יסוד כתלי המקדש. ואין זו השערה בעלמא, אלא דברים מפורשים ברדב"ז עצמו. כי הרדב"ז כתב על חשבוננו זה: "חשבון זה אינו מדוקדק, לפי שהיכל היה צר מאחוריו ורחב מלפניו". וביאור הדבר הוא, כי ההיכל מלפניו מאה אמה, ואם כן בינו לבין כותל העזרה מחצית של קל"ה פחות מאה אמה, דהיינו מחצית של ל"ה אמה בלבד. וזה עולה 17,5 אמות בלבד, וגם אם נוסיף עובי כותל העזרה ודאי אינו מ' אמה. ועל כן הוסיף כי, מ"מ לצאת מידי ספק צריך להתרחק מהחוט וכו' ארבעים אמה. דהיינו שיש ספק אם המדידה שאנו מודדים היום היא מן המקום הרחב בהיכל (שאו מספיק להתרחק פחות מארבעים אמה), או שמא אנו מודדים מן המקום הצר שבהיכל, ועל כן יש להחמיר ולהתרחק מ' אמה. ושם כתב הרדב"ז במפורש, כי רואים כאילו חוט מתוח מכתל הכפה הצפונית כלומר, אנו מניחים כי הכותל הצפוני של כיפת הסלע הוא כותל ההיכל הצפוני, אלא שאנו מסופקים אם כיפת הסלע נבנתה על יסוד החלק הרחב של ההיכל, או על יסוד החלק הצר שלו.

העולה מזה הוא, שהרדב"ז התייחס לבניין כיפת הסלע, אשר הוא מאוחר לכל הדעות, כנקודת מוצא למדידה בשאלה הלכתית הלכה למעשה, ומתוך הנחה שהוא בנוי על יסודות המקדש עצמו.

ובאמת, הנחה זו כתובה במפורש בתשובות הרדב"ז עצמו, בחלק ב, תשובה תרלט: "וגם מלכי העכו"ם, היו חופרים כדי לגלות יסודות הבית, לבנות עליהם חומת הבית", ממש כפי שהוכחנו מתשובה תרצא.

יש לציין, כי הרדב"ז אינו הראשון המניח כי כיפת הסלע נבנתה על גבי יסודות

20 פסחים דף פו.

21 ואפשר כי נקט ארבעים אמה דווקא. דהנה בספר דרך הקודש שיער, שעובי חומת העזרה במזרח ובמערב שש אמות וחצי, כדי שאורך העזרה (קפו אמות) יחד עם עובי החומות יעלה למאתיים אמה בדיוק (כפול מן העזרה במשכן). וברוחב ודאי אי אפשר לעשות כפול מן העזרה במשכן (שהרי רותב העזרה במשכן היה חמשים אמה וכאן בית המקדש לבדו מאה אמה). אבל אם נניח שהיה עובי כל כותל בצפון שבע אמות וחצי, הרי יחד עם קלה אמות של רותב העזרה יהיה הרוחב מאה וחמשים אמות, דהיינו פי שלושה מחצר המשכן, ואם כן חשבון ארבעים אמה שברדב"ז מדוייק ממש.

המקדש ממש. כבר כתב תלמיד אלמוני של הרמב"ן אודות בניין כיפת הסלע: "והבנין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל"²². אף קדמו לו מי שהזכירו באופן כללי את הבניין שבנו הישמעאלים בהיכל (אך מלשונו של תלמיד הרמב"ן משמע בפשטות שסבר כי לפניו מבנה התואם במדותיו את ההיכל, ומדברי הקודמים לו אין לדקדק בנושא). אולם הרדב"ן הוא הראשון (על פי הידוע לי) שהתייחס לשאלת המבנה המוסלמי כנקודת מוצא לקביעה הלכתית.

ובספר 'אדרת אליהו' האריך בעניין שערי הרחמים (דבריו הוזכרו לעיל) וכתב: "ואחרי אשר זיכני ה' לבא לדור בירושלים תוב"ב שהגעתי פה שמנה ימים קודם ר"ה של שנת תצ"ח, והייתי כבן מ"ט שנה, הייתי עסקן בדברים אלה, וסבבתי את העיר ג' פעמים, ומנתי כל הפתחים ובין הפתחים והסגורים הם כמנין הפתחים שנמנו בעזרא, לא פחות ולא יותר. דנראה מזה דאף כי חומות העיר נבנו אח"כ ממלך ישמעאלים שנים הרבה אחרי חרבן בית שני, מ"מ על היפודות הראשונות נבנו, ולכן בא פתח כנגד פתח.

ומן הפתחים הסגורים היא פתח המזרח של הר הבית, שפה קורים אותו שער הרחמים. אבל לפי המדות שמדרתי, מצאתי היתה היא ממש שער המזרח הידועה, ואף כי מזווותיה מחדש נבנו בבנין החומה. אבן המשקוף שעליה היא כשני כפות (כזה²³) בפטורי צצים, נראה לעינים היות האבן הזאת מזמן קדמון מאוד. וכנראה ששם מצאוהו בארץ במקומו, ועל רוחבו בנו מזווות הפתח ההיא, שלפי דברי רז"ל רחבה היתה עשר אמות. והלכתי למדוד אותה, ומצאתי היות כל אמה מאלו העשר, היתה אמה ושני שלישים מהאמה הנזכרת. וכנראה שזאת היתה האמה של קדש בעת ההיא, וברוך הידוע"²⁴.

התבוננות בדברים מורה, כי עצם התיאום המדויק שמצא בין מספר שערי החומה שבספר עזרא לבין מספר השערים שמצא בפועל (אחר 'שהיה עסקן בדברים אלו, וסובב את העיר ג' פעמים') מהווה לפי שיקול דעתו ראייה, שאכן השערים החדשים נבנו על יסוד הקודמים. והנה מבחינה מציאותית אין זה מדוקדק, שהרי אנו יודעים בבירור שבצד הדרומי של העיר אין החומה הנוכחית מקפת מה שהקיפה החומה בזמן עזרא, וממילא ברור כי כל חשבון השערים גופל (ובנידון זה, מלבד המקורות הקיימים באשר למקום עיר דוד מדרום להר הבית יש גם חפירות שבהן נתגלתה החומה הקדומה. ומושג ה'עסקן בדברים אלה' הפך למקצוע ממש, שיש בו הרבה יותר מאשר סיבוב העיר מספר פעמים). אך על כל פנים, לפי מה שראו עיניו, הרשה לעצמו ללכת אף כנגד הפשטות,

22 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 86.

23 במקור מופיע רישום של שתי כיפות שערי הרחמים, ומסיבות טכניות לא הבאתיו. תצלום רישום זה יחד עם קטע מן הספר אדרת אליהו, מופיע בספרו של וילנאי, ירושלים העתיקה, חלק א, עמ' 207.

24 ראה לעיל, הערה 17.

ולהניח כי שיעור האמה של המקדש היה גדול יותר²⁶, היות שלפי מסקנתו עניין תיאום השערים מוכיח לחלוטין, היותם בנויים ממש על שרידי קודמיהם. בעיקרון זה ניתן להשתמש במקום שבו התיאום בין מבנים הנמצאים כיום לבין מה שהיה בעבר מוכח בצורה יותר בדוקה.

הנחה זו, שהמבנים החדשים בנויים על שרידי מבנים קדומים, מפורשת גם בספר 'פרשת אלה מסעי' לר' משה חגיז, שבו הוא מנסה לקבוע כי 'מדרש שלמה' (מסגד אל-אקצא) נבנה על יסודות לשכת הגזית²⁶. הנחה זו אינה יכולה להתאים להנחה אחרת שלו עצמו, שהצרכה היא אבן השתיה, כפי שמתברר למי שיודע את המרחק האמיתי בין כיפת הסלע לבין מסגד אל-אקצא. אך על כל פנים, לפי ידיעותיו הגיע למסקנה שהגיע, וכתב במפורש כי הנכרים השתמשו ביסודות היהודיים של המבנים.

ו. המבנה הטופוגרפי ופני הסלע

מִן האמור לעיל ברור, כי המצב הטופוגרפי של פני ההר הוא מן המרכיבים החשובים ביותר לצורך כל מחקר וזיהוי בנושא הר הבית והמקדש. ואכן מלבד כל מה שנזכר בפוסקים, יש בידינו נקודת אחיזה, שהיא חזקה מכל האמור. נקודת אחיזה זו היא מבנה פני הסלע הטבעי ונקודות גובה מדודות בסלע בשטח הר הבית, שהרי שפכי עפר יכולים להיווצר בתקופה מאוחרת, אולם סלעים אינם צומחים. וכאשר פוגשים אנו בפני הסלע, ברור כי זה היה הגובה המינימלי של המקום בימי קדם. ואמנם נכון כי המקום שבו נמצא הסלע היום, אפשר שהיה בעבר יותר גבוה, אולם ההיפך אינו אפשרי כלל. ועל כן, פני הסלע כנתון גובה מינימלי, הם נתון מוחלט. וכפי שיבואר להלן, הרבה ניתן ללמוד מנתון זה.

יתר על כן, כבר הבאנו לעיל דברי ה'כפתור ופרח' שאין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך' (ראה לעיל סימן ג), כאשר דן על מדרון הר הבית לצד עמק יהושפט. ועל אחת כמה וכמה, יש לומר כן לגבי היצובם של סלעים. כי הסלע עמיד בשיני הזמן, והחציבה בו מלאכה רבה היא, ובוודאי אין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך'. גם צריך להוסיף, כי באיזור זה מצוי הסלע בגובה מועט יחסית מתחת לפני הקרקע. ועל כן מלבד ההנחה הברורה, שפני הסלע היום הם ככל הנראה פני הסלע בעבר (לא פחות, וגם לא יותר), ניתן לאמוד על פיהם גם את גובה הקרקע בעבר.

25 דברים אלו הם שגגה בדבר משנה ממש, כי המשנה בכלים יו, ט קובעת במפורש את מדות האמה לצורך בניין המקדש, ושם מפורש כי אמות בינוניות הן.

26 הצלבנים כינו את מסגד אלאקצא בשם Templum Salomni, דהיינו היכל שלמה, ואת כיפת הסלע כינו בשם Templum Domini, כלומר היכל ה'. וכמו שהוכח על ידי חוקרים רבים, ראה מקורות לזה בירושלים בספרותנו, עמ' 263. וזה קרוב לשם העברי של מסגד אלאקצא — 'מדרש שלמה'. ונראה כי יש צדק בזיהוי זה, מפני ששם עמד ארמונו של שלמה. וכן עולה ממסורות קדומות ביותר של נכרים, כמו הנוסע מבורדו והבישוף אורכלוף. וכבר האריך בזה וורו, ראה ירושלים בספרותנו, עמ' 4—263. אבל לזיהוי מדרש שלמה עם לשכת הגזית אין שחר.

ובאמת, דרך זו לא היתה פתוחה בפני הקדמונים, כי מדידת גובה הסלעים חדשה היא. אבל מכל מקום, כבר מצאנו בקדמונים מי שעמד על כך באופן כללי. הרדב"ז, בתשובה תרל"ט, קבע על סמך השוואת גובה אבן השתיה במקורות, לעומת תיאור הגובה המופלג של הצכרה (כפי שתיארוהו הישמעאלים), כי פני שטח הר הבית בסביבת הסלע הושפל מסיבות שונות, הן על ידי גורמי טבע (סחף גשמים) והן על-ידי אדם. ואמנם ברור, כי חסרים היו בידו הנתונים לקבוע, בכמה שפלו פני השטח מזמן הבית ועד ימינו.

ובספר 'טור מלכה', להגרצ"פ פרנק, הציע גם כן פתרון לבעיה הלכתית, על-ידי השוואת גובה הסלע למצב הקיים. ובמקום שדן בספרו בשאלה, האם קיימים שפכי עפר בשטח הר הבית, שהם מהווים אולי חציצה, בין הרצפה שנתקדשה בימי שלמה לבין השטח הקיים היום (שאלה המהווה מכשול בחידוש הקרבנות בימינו), מציע פתרון לבעיה על-ידי השוואת טופוגרפית לגובה פני הצכרה. ואף כי נראה, שלא עסק בפועל במדידות ובמפות, מכל מקום עמד על העיקרון שהנחנו (מקדש מלך, עמ' נז). ולא היה צורך להאריך בעיקרון פשוט זה, אלמלא ראיתי מתבררים תורניים, ולהבדיל גם חוקרים ואנשי מדע מקצועיים נכרים ויהודים שלא שתו לבם לזה.²⁷

העולה מכל זה, כי מחקר הר הבית הלכה למעשה, מצריך צירוף כל הנתונים האפשריים, תוך כדי נסיון לתאמנם זה לזה, כאשר קודם לכל, חקר מבנה הר הבית בזמן הזה, ובעיקר חקר סלעיו שהם העדות האיתנה ביותר ביחס למצבו בעבר. בנוסף לכך, בדיקה זהירה של המבנים העתיקים (על פי סגנונם) במיטב הכלים העומרים לרשותנו בזמן הזה, וכמרה ידועה גם להתחשב במבנים חדשים, אשר יש מקום לחשוב שנבנו על יסודות עתיקים. כל אלו יש להשוות עם הנתונים המופיעים במשנה ובדברי חז"ל, ולברור מן הנתונים בשטח, את התואם את ההלכה כפי שבאה לידי ביטוי במקורות. נתונים אלו, ניתן להשוות גם למקורות אחרים, כתבי יוסף בן מתתיהו ומסורות שונות. דרך זו סלולה בקודש על ידי רבותינו, ועל פיה יש לחקור ולנהוג בכל הנוגע להלכות הר הבית והמקדש.

27 מבין החוקרים שלא התחשבו כלל בפני הסלע יש לציין את אלו שביקשו לראות בצ'כרה את המזבח. ראה במאמרי 'זיהוי הצכרה עם אבן השתיה', המעיין, תמוז תשל"ו, ולקמן בפרק חמישי ג"ד.

פרק ראשון

הכותל המערבי של הר הבית

א. המקורות המדרשיים אודות הכותל

נאמר במדרשים: "הנה זה עומד אחר כתלנו" (שיר השירים ב) — "אחר כתל מערבי של בית המקדש. למה שנשבע לו הקב"ה שאינו חרב לעולם"¹; "למה שהשכינה במערב"²; "א"ר אחא, לעולם אין השכינה זוה מכתל המערבי, שנאמר הנה זה עומד אחר כתלנו"³.

ממדרשים אלו עולה, כי הכותל המערבי של בית המקדש עצמו (ליתר דיוק, הכותל המערבי של קודש הקדשים, שהוא במערב בית המקדש) קיים עד היום, היות שהשכינה שורה עליו לעולם.

הנהגה עצם המושג 'שכינה במערב' המופיע בגמרא במסכת בבא בתרא (דף כה, א) אינו מבורר. ובגמרא שם למדו זאת מן הפסוק 'וצבא השמים לך משתחויים'⁴, ובתוספות שם שאלו למה לא ילפינו ממקדש. ותירץ ר"צב"א שם, דאף על גב דקודש הקדשים במערב, אין ללמוד משם היות שהארון היה עומד במזרח קדש הקדשים⁵. ואם כן, דווקא במקדש השראת שכינה אינה בכותל המערבי.

אבל הרמב"ם כתב במפורש: "אבן היתה בקדש הקדשים במערבו שעליה היה הארון מונח"⁶. ופשטות דברי המדרשים מורה כדברי הרמב"ם, כי עיקר מקום השראת שכינה בקודש הקדשים, הוא במערבו. ועל כן הכותל המערבי לא חרב, ואין שכינה זוה ממנו (ובפרט מובן הדבר לדברי הרמב"ם, דקדושה ראשונה קידשה לשעתה ולעתיד

1 שיר השירים רבה, פרשה ב, סדרא תנינא פסוק 'הנה זה עומד'; פסיקתא דרב כהנא פ' ט"ו, פרשת החודש, סימן י; במדבר רבה, פרשה ב.

2 במדבר רבה שם.

3 שמות רבה, פרשה ב; זוהר, ח"ב, דף ה.

4 נחמיה ט, ו.

5 עיין בצל"ח יומא דף נא, ב, דכתב כי תוספות בבבא בתרא שם לא אמרו דבריהם אלא דרך דיתוי, דהיינו שאין ראה ממקדש, כי יש לומר שהארון במזרח. אבל באמת למאן דאמר שכינה במערב, פשוט כי גם במקדש הקפידו על כך, והיה הארון במערב קודש הקדשים.

6 ראה לקמן קונטרס 'לשכנו תדרשו' הערה 6 והערה 27.

לבא, ועל כן לעולם אין השכינה זזה מכותל מערבי. ויש ליישב גם לדברי הראב"ד, (דו"ק ז').

ואמנם צריך להבין, מה עניין שבועה לזה, והיכן מצינו שגשבע הקב"ה שהכותל לא ייחרב. ונראה כי שבועה זו היא בכלל שבועתו של הקב"ה לדוד, לאחר שמצא את מקום המקדש, שבה גשבע הקב"ה לדוד על התמדת מלכותו, והזכיר בכללה בחירת המקום לעד. וכמו שנאמר :

אמת לא ישוב ממנה	"גשבע ה' לדוד
אשית לכסא לך.	מפרי בטנך
ועדותי זו אלמדם	אם ישמרו בניך בריתי
ישבו לכסא לך.	גם בניהם עדי עד
אוה למושב לו	כי בחר ה' בציון
פה אשב כי אויתיה" ⁸ .	זאת מנוחתי עדי עד

אולם, אם אכן כוננת המדרשים לכותל קודש הקדשים ממש, אם כן כותל זה אינו ידוע כיום (שהרי הכותל הידוע, ודאי אינו כותל קודש הקדשים, כמו שיתבאר לקמן). וכפי הנראה, אין הכותל המערבי של קודש הקדשים קיים כיום הוזה. וזה לא ייתכן. ובאמת באחד המדרשים שהזכרנו לעיל יש המשך אשר עוסק במפורש בשאר דברים שנשארו ולא חרבו לעולם. ולאחר שהזכיר את הכותל שלא חרב לעולם כתב במדרש שם: "ושער הכהן ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה"⁹. והנה שער חולדה המוזכר כאן, ברור כי הוא שער הר הבית בדרום. ואין כאן עניין לשכינה שלא זזה ממקום קודש הקדשים, (ואודות שער הכהן, ראה לקמן פרק ב, סימן ג). ושוא גם הכותל שלא חרב, אינו דווקא משום היותו כותל קודש הקדשים.

ואמנם עניין שערים שלא חרבו, מפורש בגמרא סוטה (דף ט, א), שהוא מפני שדוד בנה את השערים. ועל שערים אלו נאמר 'טבעו בארץ שעריה' (איכה ב), כי דוד ומשה זכו ולא שלטו אויבים במעשה ידיהם (אלא שבגמרא סוטה, לא נזכר אלו שערים בדיוק בנה דוד). ואם כן יש סיבה מיוחדת שלא חרבו.

ובספר 'פרשת אלה מסעי' לר' משה חגיז באמת טוען שאת הכותל המערבי בנה דוד המלך. והנה באמת במדרש לא נזכר כלל טעם בעניין שערי חולדה שלא חרבו. ויש לבאר את העניין על פי הגמרא בסוטה. אבל הטעם שבגללו הכותל לא חרב מפורש במדרשות,

7 עיין ב'משפט כהן', סימן צו, שהראה כי פשטותם של מקראות רבים מורה שבחירת המקדש למקום השכינה, נצחית היא. מכל מקום אין ראיה מכאן נגד הראב"ד ונגד התנאים הסוברים כי קדושה ראשונה קידשה לשעתה בלבד, ויש לומר כי בסגולת המקום לעד אין לפקפק כלל. אך נחלקו לעניין קדושת המקום לקרבנות בזמן הזה ולהלכות ביאת מקדש.

8 תהלים קלב.

9 שיר השירים רבה שם (ראה הערה 1).

שהוא מפני השכינה, ואם כן שונה טעם הכותל המערבי, מטעם שערי חולדה ושער הכהן. וטעם 'שכינה במערב' מורה שהכוונה לכותל קודש הקדשים. ברם, בדיקת המקורות מורה על אף הכל, כי ייתכן שהטעם 'שכינה במערב' אינו קשור דווקא לקודש הקדשים. וכך נאמר במדרש איכה רבתי:

"אמר ליה אספסינוס לרבן יוחנן בן זכאי, שאל לי שאלה ואנא עביד. אמר ליה, בעי אנא דתרפי לפילי מערבא דהיא אולה ללוד, דכל בר נש דנפיק עם ארבעה שעין יהא לשזבא". (שאל לי שאלה, ואני אעשה, אמר לו, רוצה אני שתניח למגדלי המערב שמשם הדרך הולכת ללוד, וכל מי שיצא עד ארבע שעות יינצל).

"מן דכבשה פליג ד' טכסייא לד' דוכסיא, וסליק פילי מערבא לפנגר וגזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם, למה ששכינה במערב. אינון אחריבו דידהון, הוא לא אחריב דידיה. שלח ואייתי אמר לו, למה לא אחרבת דידך, אמר לו, חייך, לשבחה מלכותא עבדית, דאילו חרבתי לא הוה ידעת בריה מה חרבת. וכדן יחזיין בריאתא, אמרין חזו חייליה דאספסינוס מה אחרב. (כשכבשה, חילק ארבע חומותיה לארבעה דוכסין ועלו מגדלי המערב לפנגר, דוכס ערביה. וגזרו מן השמים שלא יחרב לעולם מפני שהשכינה במערב. הם, שלשת הדוכסים, החריבו את חלקם. והוא, פנגר, לא החריב את חלקו. שלח אספסינוס והביאו. אמר לו, למה לא אחרבת את שלך. אמר לו, חייך לשבחה של מלכות עשיתי, שאילו אחרבתי לא היו הבריות יודעין מה אחרבת. עכשיו יראו הבריות ויאמרו, ראו כוחו של אספסינוס מה אחרבו!)"¹⁰

והנה עצם הסיפור אודות שרידים שנשארו במערב ('פילי מערבא') ברור שהוא מכוון למערב העיר. וכמו שכתוב במדרש שם בתחילה, שזו היתה בקשתו של ר' יוחנן בן זכאי, מפני שמשם הדרך הולכת ללוד. ובאמת במערב העיר, בסביבות שער יפו, נשארו עד עצם היום הזה מגדלים עתיקים (המכונים 'מגדל דוד'). וכמו שכתב במפורש יוסף בן מתתיהו: "וכאשר לא השיגה עוד יד אנשי הצבא לטבוח ולבזו בו, כי לא נשאר להם דבר לכלות בו את חמתם... צוה טיטוס עליהם להרוס את כל העיר עם ההיכל עד היסוד, ולהשאיר רק את המגדלים העולים על חבריהם בשיאם, הם פצאל, הפיקוס ומרים, ואת חלק החומה הסוגר על העיר ממערב, למען יהיה שם מקום מחנה לחיל המשמר הנשאר בירושלים, והמגדלים יספרו לדורות אחרונים את פרשת העיר הגדולה עם מצודותיה החזקות והבצורות, אשר הכניעו הרומאים בגבורת יריהם"¹¹.

אולם מה שנאמר במדרש 'גזרו מן שמיא דלא יחרב לעולם למה ששכינה במערב' אינו מובן.

ועל כן צריך לומר, כי המושג 'שכינה במערב' אינו מיוחד לקודש הקדשים דווקא,

10 איכה רבתי, פרשה א, פסוק 'היו צריה'.

11 מלחמות, ספר שביעי, א, א.

וגם בירושלים כולה, שייך המושג 'שכינה במערב', דהיינו במערב העיר. ואף שהמקדש במזרחתה כידוע, יש בחינת קדושה מסויימת שהיא דווקא במערב, (ואין כאן המקום להאריך במשמעות המחשבתית של המושג). ומכל מקום, ברור שמדרש זה אינו מדבר בכותל המערבי של בית המקדש, כשאר המדרשים בנושא. ועל שני שרידים שונים דיברו, אלו על שרידי המקדש, וזה על שרידי העיר. אבל מתוך מדרש זה למדנו בבירור, כי המושג שכינה במערב אינו קשור לקודש הקדשים. ואם כן, גם שאר מדרשים אפשר שמדברים על כותל העזרה (ולא כותל ההיכל) או כותל הר הבית (ושאלת הלשון 'כותל בית המקדש' צריכה בירור במקרה כזה, ולקמן יבואר). וזה יכול להתאים עם המציאות של הכותל הקיים, כמו שיתבאר.

מושג זה של 'שכינה במערב', בקשר לכותל המערבי של הר הבית נמצא במפורש בפירושו של הרא"ש למסכת מדות א, ג (חמשה שערים היו להר הבית וכו') ושם ביאר את שמות השערים השונים. וכתב אודות השער שבכותל המערבי, שער קיפנוס: "קטן היה השער ¹¹", לפי ששכינה במערב היה השער הזה ראש לכל השערים. כפי הוא ראש בלשון יוני". ובאמת יש מקור קדום אחד, המזהה במפורש את הכותל המערבי עם כותל הר הבית. מקור זה הוא קינה המיוחסת לר' אליעזר הקליר, ובה נאמר:

"על פתח הר הבית החל לבוא

כיד ארבעה ראשי טפסריו להחריבו ¹²

על צד מערבי לזכר השריד בו

וצג אחר כתלנו ולא-רב ריבו" ¹³.

ממקור זה משמע, שהכותל המערבי אשר שרד מהמקדש אינו אלא כותל הר הבית. להלן יבואר כי הכותל שעליו מדובר במדרשים הוא כותל הר הבית (ולא כותל המקדש או העזרה, כפי שמובן בפשטות). ודבר זה הולם את המשתמע מקינה זו.

ב. התבוננות הלכתית בכותל כפי מציאותו

הכותל המערבי הקיים הוא קטע מחומה ארוכה, המקיפה את המתחם הנקרא בערבית 'חרם א-שריף'. מתחם זה גדול משטח הר הבית, אשר שטחו כידוע 500 על 500 אמה בלבד ¹⁴. כותלו המערבי של המתחם ארוך כ-489 מטר ¹⁵. כותל זה לכל ארכו בנוי על

¹¹ הרא"ש כתב כאמור כי קטן היה השער ולא נתבאר מקורו, האם היה לו מקור מדרשי או תלמודי המלמד על קטנות השער, או שמא על סמך עדות נוסעים שתיארו את השער (על סמך זיהוי ספציפי של השער) ועל פיהם כתב מה שכתב.

¹² ארבעה ראשי טפסריו המוזכרים כאן מזכירים את ארבעת הדוכסין שהוזכרו באיכה רבתי, המובא לעיל. אך באמת אין זה ברור, היות שהדוכסין השתתפו בכיבוש ירושלים כאמור במדרש, אבל לא מדובר שם על הר הבית. אמנם ב'מלחמות' ליוספוס, ספר ששי, פרק ב, ז, מפורש כי על הר הבית שפך טיטוס ארבע סוללות, ואפשר שלזה הכוונה.

¹³ קינת 'זכור' את אשר עשה(ה) צר בפננים' (בספרי הקינות המקובל בין האשכנזים, קינה יז).

¹⁴ מדות ב, א.

¹⁵ מדה זו כתבתי על פי מפה מדוייקת של חברת פנטומפ, משנת תשל"א. הפרשים קלים יש

שרידי כותל קדום, או ליתר דיוק, הנדבכים התחתיים לכל אורך הכותל, נדבכים עתיקים הם, כפי שנראה מסגנונם וגודלם מהם נשאר גובה ניכר יחסית. נדבכים עתיקים אלו, הם נקודת מפתח בהשקפה הלכתית על הכותל, כמו שנתבאר לעיל.¹⁶

ובאמת עצם מציאותה של חומה עתיקה באורך כזה, מספיק כדי להחליט שאין זו חומת העזרה, אלא חומת הר הבית. וכפי שהוכיח הכפתור ופרח, בדברו על הכותל המזרחי¹⁷, עצם העובדה שהחומה ארוכה יותר מקל"ה אמה, מוכיח שאינה חומת העזרה. ואם בכותל המזרחי נאמרו הדברים, בכותל המערבי על אחת כמה וכמה, שהרי השרידים העתיקים בכותל המערבי מרובים מאד. והחשש של חומה חדשה, שיש מי שרוצה להעלות ביחס לכותל המזרחי, ודאי אינו שייך כלל בכותל המערבי.

ולכאורה עדיין קשה, שהרי כותל זה ארוך יותר מ-500 אמה. ואם כן, על כרחו צריך לומר, כי נוסף על אורך הכותל. ואחר שהוכחנו כי נוסף על אורכו, אולי האורך המקורי אינו אלא קל"ה אמות, ולא כמו שהוכחנו.

אבל באמת אין זו טענה כלל, שהרי אנחנו רואים כי התוספת לכותל גם היא עתיקה. והנה כותל העזרה, קשה להעלות על הדעת שבזמן הבית היה צמוד אליו קיר בהמשך אורכו, שהרי העזרה בתוך החיל, ובתוך הר הבית היא ניצבת. ומדות הכתלים שבתוך הר הבית, מיד ה' הן, כמו שכתוב 'הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל'¹⁸. והמשנה שמסרה תבנית הבית לא דיברה על כותל כזה. מה שאין כן ביחס לחומות הר הבית, כי שם אם יוסיפו לאורך, יהא זה קיר חיצוני לגמרי, ומחוץ להר הבית ודאי אין דינים כיצד לבנות ומה לבנות.

זאת ועוד. אם ניתוסף לכותל העזרה כותל בהמשך אורכו, אי אפשר שהתוספת הזו תהיה ארוכה מאורך הר הבית כולו, ואם נוסיף כותל להמשך הכותל המערבי של העזרה (דהיינו, הכותל ההולך מצפון לדרום), יש גבול לאורכו של כותל זה, כי הכותל הדרומי והכותל הצפוני של הר הבית יגבילוהו. וכאן אנו רואים חומה ארוכה כ-489 מטר, וכמו שנתבאר לעיל, וזה לא ייתכן. אלא על כרחך, שהכותל הנראה כותל הר הבית הוא, וניתוסף לאורכו מצפון ומדרום, שטח שהוא עצמו חול. דבר זה יש לו ראיות שונות, ולקמן יבואר.

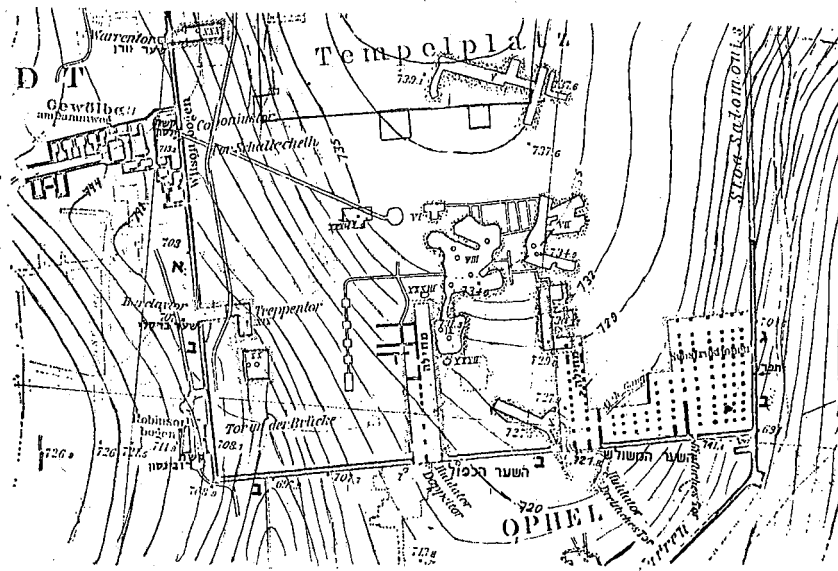
עוד יש להביא ראיה מהמצב הטופוגרפי של הסלעים בשטח שממזרח לכותל המערבי. כי לפי המדידות הידועות היום גובה הסלע במקום הנמצא 120 מטר מזרחה לכותל המערבי הוא 735 מטר על פני הים. והנה השטח הנמצא במרחק 120 מטר מזרחה לכותל המערבי הוא בוודאי שטח עזרת נשים (עזרת נשים משתרעת בין 187 ל-322 אמות מזרחה לכותל העזרה שבמערב, כך ש-120 מטר לכל השיעורים הוא מקום הנמצא בעזרת נשים), והנה, הפרש הגובה בין הר הבית לבין עזרת הנשים היה שש אמות

בין מדה זו לבין מדתם של כמה חוקרים (ראה 'ירושלים בספרותנו', עמ' 192). ובעיקר יש הבדל במדה מפני שלא כולם התחילו וסיימו באותה נקודה.

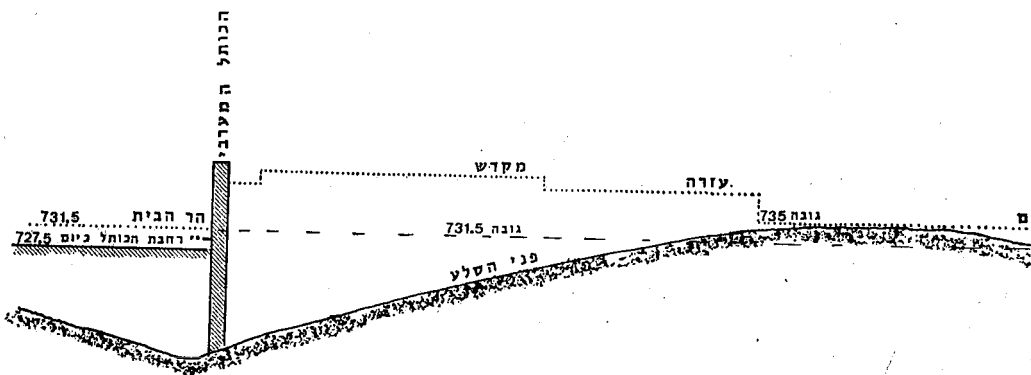
16 מבוא סימנים ד, ה.

17 כפתור ופרח, ברלין תר"א, פרק ששי, דף יז.

18 דברי הימים א כח, יט.

מבנה 7: תרשים גובה הסלע באזור הכותל וממזרח לו על פי מפת קימל משנת תרס"ד. וראה לקמן תמונה 21). השטח המסומן באות א הוא שטח רחבת הכותל המערבי. השטח המסומן באות ב הוא שטח החפירות הארכיאולוגיות בהן ניתן לראות עומק המקום בעבר.

תמונה 8: חתך ממזרח למערב המראה את אפשרות של זהו הכותל עם כותל העזרה

בלבד. נמצא לפי זה, שהגובה המשוער של הר הבית היה 735 מטר מעל פני הים פחות שש אמות, דהיינו בערך 731.5 מטר מעל פני הים. והנה רחבת הכותל בימינו, נמצאת בערך בגובה 727.5 מטר מעל פני הים. ואם כן אנו כבר נמוכים בצורה ניכרת לעומת הגובה המשוער של רחבת הר הבית. ובאמת הכל יודעים היום (וגם רואים בחפירות), כי הקרקע בימי קדם היתה נמוכה שם עוד הרבה יותר. ואם כן אין שום ספק שאין הכותל המערבי הידוע כיום כותל העזרה, ואין רחבת הכותל משתייכת לפנים הר הבית¹⁹, אלא ודאי כותל הר הבית הוא. וכבר עמד על כך הרי"מ טוקצינסקי בספרו 'עיר הקדש המקדש' ח"ד, עמ' כג. ולפי מה שמספר שם, אמר את הדברים גם לרב מסלוצק הרידב"ן, שהיה מן החוששים להלכה שמא כותל העזרה הוא²⁰.

ג. המנהג הפשוט להתקרב לכותל המערבי

יש בידינו תעודות המעידות כי בזמן הגאונים, נהגו לסבב שערי הר הבית והמקדש, להשתחוות ולהתפלל בהם. ובשנת ד"א תרפ"א כתב ר' מאיר ראש הישיבה (בעל מחלוקתו של רב סעדיה גאון): 'ותפילותינו עליכם תדירה, ועל זקני יקר שלכם, בהר הזיתים מול היכל ה', ועל שער הכהן ועל שערי מקדש ה' בקבוץ כל ישראל לחוג חג ה' חג הסוכות'²⁰.

כן ידועה איגרת של ראשי עדת ירושלים, אשר גם היא כנראה מאותה תקופה²¹, ובה נאמר: 'ואין לנו נחמה, כי אם כפופכנו על השערים להשתחוות ולבקש רחמים'; 'וזה תמיד בקשטנו, כן במקדש מעט, כן בהר הזיתים בהקבץ אחינו בית ישראל אל ירושלים בחדש תשרי הוא ירח האיתנים, לרצות אבנים, לחונן עפרותיה, ולפובב על השערים'. ובהמשך הדברים נאמר שם, כי היה תנאי בין היהודים והמוסלמים מעת כיבוש העיר על ידי המוסלמים, כי היהודים יתפללו על שערי (של המקדש), ולא יהיה ממחה על ידיהם'²².

כן מצויה איגרת מר' שלמה ראש ישיבת גאון יעקב (בערך משנת ד"א תת"צ), ובה

19 ובה מתנפצים כליל חישובי מי שרצה לומר כי הכותל אמנם כותל העזרה הוא, אבל ההיתר להתקרב אליו הוא משום שלשטח הרחבה יש דין גגין ועליות שלא נתקדשו כי העפר שם עתיד להתפנות (ראה לקמן סימן ו). דאדרבא, כיום נמוך המיפסל מן הגובה שהיה צריך להיות אילו היה זה שטח הר הבית ממש.

20 הדברים נאמרו לרידב"ז עצמו, בשעת ביקורו הראשון בכותל המערבי. באותה הזדמנות ביקר יחד עם הרב יהושע כלבו בעל 'בנין אריאל', שגם הוא חשש שמא כותל העזרה הוא.

*20 האיגרת נתפרסמה במקורות רבים, וראה במאמרו של ח"י בורנשטיין על מחלוקת רס"ג וכן מאיר, בספר היוכל לסוקולוב, עמ' 63 (בורנשטיין פרסמו גם בספר מיוחד).

21 בסוף האיגרת רשום התאריך אלף תצ"ט לשטרות, שהיא שנת ד"א תתקמ"ז לבריאה (1187 למניין א"ה). אולם שנה זו נראית בלתי אפשרית מסבות הסטוריות. וכבר העירו חוקרים כי התאריך כתוב על המתוק. ובספר 'ירושלים בספרותנו' עמ' 456 (מהערה) טען סבי ז"ל, כי יש לגרוס אלף תרצ"ט לשטרות דהיינו ה"א קמ"ו. אולם דעת הרבה חוקרים להקדים את התאריך, במאה או מאתיים שנה (דהיינו אלף שצ"ט או רצ"ט לשטרות). וראה אודות זה באגרות ארץ ישראל ליערי עמ' 583. וראה עוד לקמן, פרק שני, הערה 40.

22 'עירי, שם, עמ' 1-50.

נאמר: "והבאים אליה (אל ירושלים) מכל בית ישראל, לרצות אבניה ולחונן עפרותיה, ולסובב שערי המקדש, להתפלל עליהם בקול רם בקדוש ברוך הוא" ²³.

ואמנם, מנהג הקפת השערים לפי פשוטו אין לו עניין לשאלת זיהוי הכותל המערבי, שהרי לא נאמר בו כלל כי קיימים בפועל שערים במערב, וכי נהוג להתקרב אליהם ולהתפלל שם. אבל באמת יש להוכיח דבר זה מקטע כ"י שנמצא בגניזת קהיר, ובו תפילות הנאמרות בשערים השונים. בראש הקטע כותרת: "צלואת אלאבואב פי אלקדס" (תפילות על השערים בירושלים). ובאמת רוב השערים בשמותם, כפי שמופיעים באותו קטע, אינם ניתנים לזיהוי מוחלט, כי מופיעים שם שערים בשם 'שער הגה' ו'שער שלמה' ועוד שערים שאינם מוכרים מן המקורות. ואולם מגוף הפסוקים הנאמרים בשערים, יש קטע שאפשר להציל ממנו דבר ברור. הקטע הוא הקובע את אשר יש לומר ב'שער הבקר' (לא ידוע על שער בשם כזה במקורות, ולעומת זה היה קיים בצפון העזרה ממש 'שער הקרבן' וכן נזכר בנחמיה 'שער הצאן' ^{23*}). והנה הפסוקים אשר יש לומר בשער הצאן הם כדלהלן: "לפרבר [למערב] ארבעה [למסילה] שנים לפרבר" (דברי הימים א כו, יז), פסוק העוסק במשמרות של הלויים אשר זכו בשמירה בכיוון מערב (שם שם, טז). ובהמשך התפילה על אותו שער, נאמרים שם הפסוקים: "עניה סוערה לא נחמה וכו' ושמתי כדכד שמשתיך, ושעריך לאבני אקדח" וכו' (ישעיהו נד), פסוקים שעניינם השערים כפי שיהיו לעתיד לבוא ²⁴.

והנה מן הפסוק 'לפרבר ארבעה וכו' שנים לפרבר' ברור, כי באחד משערי המערב מדובר. ואכן כך מסתבר מסמיכות הדברים שם, כי בסמוך לשער הבקר מוזכר שם שער דוד, ושער דוד קרוב הדבר שהוא שער השלשלת, המוביל ישר מן המקום המכונה 'מגדל דוד' (וכן נקרא גם הרחוב, רחוב דוד) וזה מסתבר דווקא בכותל המערבי.

ומלבד אלו, אשר אף כי הקיפו את השערים (גם במערב), לא קראו לכותל המערבי בשמו, מצאנו מספר מקורות אשר בהם מפורש הכותל הידוע. המקור הקדום ביותר (שהגיע לידי עד עתה) ואשר מדבר בכותל המערבי כדבר קיים בזמנו (פרט, כמובן למדרשים עצמם), הוא תעודה הנקראת 'מגילת אחימעץ'. מגילה זו נכתבה בשנת ד"א תתי"ד, ובה מתאר הכותב בצורת שירים את קורות אבותיו, אשר היו אנשים חשובים ובעלי עמדות מפתח. ושם, כאשר מתאר הוא את ר' שמואל בנו של ר' פלטיאל (חי כנראה בין השנים ד"א תש"מ תש"ו), הוא כותב: "והקדיש עליונים, להיות לו צדקה מאת רוכב עננים. מזהב עשרים אלף דרכמונים, לדלים ועגונים לחכמים והדרשנים, אשר התורה משנגים. ולמלמדי תינוקות וחזונים, ושמן למקדש בכתל מערבי למזבה

23 יערי, שם, עמ' 86.

23 * נחמיה ג, א; יב, לט. וראה מה שכתב אודות זה בירושלים בספרותנו, עמ' 266,

הערה 232.

24 הקטע הוא מכת"י קמברידג' T. S. k27. 2a והוזכר על ידי מאן בספרו Texts and

Studies, ח"א, עמ' 459. הקטע כולו הועתק בשלמות (כולל תרגום מלים ערביות) בעתון

הארץ מתאריך 18.5.72 (על דבר זיהוי הצד המערבי לפי קטע זה העמידני ידידי ר' אריה

קימלמן).

שבפנים" 26. והנה עצם המלים 'ושמן למקדש בכתל מערבי', לפי פשוטו כוונתו למקדש מעט שבכותל מערבי (וראה לעיל באגרת ראשי עדת ירושלים שהשתמשו גם כן בביטוי 'מקדש מעט'). ואולם עניין 'המזבח שבפנים' טעון הסבר. ומקובל בפי החוקרים לבאר על במה שקורין בה ספר תורה, וטעמם ונימוקם עמהם 26.

כן מוזכר את הכותל הנוסע ר' בנימין מטודלה (ד"א תתקכ"ה—ל"ג). ומה שיש לדון בפרטי דבריו, ראה לקמן בסימן ד. יש לציין כי ר' בנימין כותב על הכותל המערבי 'קורין אותו שער הרחמים', וקריאה זו ודאי מקורה בתפילות ובהשתחויה בשערים, כפי שהיה בדרות שלפניו, וכפי שנוכר גם אחריו בדברי ר' שמואל ב"ר שמשון (ראה לקמן).

גם ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן, בן התקופה היא 27, כתב: "ובירושלים מגדל דוד ובית המקדש ועזרה, [גדבכים] חדשים אצל כתל מערבי, ומרתף בנין שלמה המלך, ושערי רחמים, ובאר שהיו רוחצים בו כהנים" 28.

שנים אחדות אחר כך, הוזכר הכותל המערבי במפורש בדברי ר' שמואל ב"ר שמשון, שעלה לארץ בשנת ד"א תתקע"א. וכך כתב ר' שמואל:

"באנו אל ירושלים ממערבה של עיר, וראיגוה וקרענו בגדינו כראוי לנו, ונתגוללו רחמינו עלינו ובכינו בכיה גדולה אני והכהן הגדול מלוניש (ר' יהונתן הכהן מלוניל). ונכנסנו בשער עד לפני מגדל דוד (כלומר שער יפו), ונבא להשתטח עד לפני העזרה. ונפול על פנינו לפני שער שכנגדו מבחוץ מרוח לעין עיטם הוא בית הטבילה לכהנים. ושמה שער שכנגדו בכותל מערבי ומיסוד הכותל כעין אולם גדול אחד אשר ביסוד ההיכל, ושם באים הכהנים במחילה לעין עיטם. והמקום ההוא היה בית הטבילה" 29.

והנה מן הדברים ברור, כי ר' שמואל ב"ר שמשון ירד מכיוון שער יפו לכיוון שער השלשלת. ובאיזור ההוא של הכותל המערבי השתחוה, סמוך לקשת וילסון, אשר הוא מתאר אותה במלים 'ומיסוד הכותל כעין אולם גדול אחד'. אבל דבריו באשר לעין עיטם אינם ברורים כל צרכם. ויש מי שסברו, שכך הוא מכנה את מעיין השילוח 30, ולפי

25 מגילת אחימעץ, מהדורת בנימין קלאר, ירושלים תשכ"ד, עמ' 37.

26 קלאר הראה דוגמא לכך בפיוטו של הקליר ליום ראשון של סוכות 'אוימתי בחיל כפור', אשר בו נאמר: "טיעת עצי עשב, ישאו היום מזבח להסב" (ראה מחזור רבה לסוכות, עמ' 124), קטע אשר אפשר להוכיח מקשור עניני שאינו עוסק בהקפה בזמן הבית, אלא בזמן הזה, דהיינו, כמוזן, סביב הבמה בבית הכנסת.

27 ר' יעקב ב"ר נתנאל הכהן היה בארץ בזמן הצלבנים, דהיינו לפני שנת ד"א תתקמ"ז לבריאה (שהיא שנת 1187 למניין א"י), כפי שהוכיח איינושטיין באוצר מסעות, עמ' 58, ובעקבותיו יערי במסעות ארץ ישראל, עמ' 55.

28 יערי, שם, עמ' 56 (יש לציין כי מסדר הדברים אצלו נראה, שמקום הטבילה לכהנים הוא באמת השילוח. כי נכנס לעיר ממגדל דוד, השתחוה מול העזרה, הלך לכון אורות שלמה, ומשם לשערי רחמים ורק אחר כך ירד לעמק למקום הטבילה. מה שאינם בדברי ר' שמואל ב"ר שמשון המובאים (להלן)).

29 אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 87—78.

30 ירושלים בספרותנו, עמ' 456; אגרות ארץ ישראל ליערי, שם (בהערות); דינבורג, ציון (תרפ"ט), עמ' 70, הערה 90.

זה דבריו אינם סדורים, כי מתחילה היה בשער יפו (מגדל דוד) ואחר כך מתאר הוא שער במזרח העיר, או בדרומה (שכנגדו עין עיטם), ואחר כך חוזר לתאר את הכותל המערבי (כמו שכתב במפורש), ואת 'קשת וילסון', ואחר כך חוזר ומדבר על המזרח ושם באים הכהנים במחילה לעין עיטם, אבל באמת אין לחפש את עין עיטם בשום אופן במעיין השילוח. ואף כי אין זיהויו ברור, על כל פנים אינו מעיין השילוח. ויש לבאר את דברי ר' שמואל בר' שמשון דווקא על איזור הכותל המערבי. ומה שכתב על עין עיטם יש מי שמפרש כי התכוון בזה לאמת המים מברכות שלמה ו'מעיין ארטס', (שהוא המקום המזוהה על ידי רוב החוקרים כ'עין עיטם'), ואמת מים זו עוברת על גבי 'קשת וילסון'³¹. ויותר נראה, כי ר' שמואל קרא 'עין עיטם' למעיין הנמצא ב'חמאם א-שפע', סמוך לשער השלשלת; מעיין קטן זה, קשור למחילה תת-קרקעית ונקשרו בה סיפורים שונים. יש שסיפרו, כי מחילה מובילה ממעיין זה אל מתחת קודש הקדשים³².

ועל כל פנים, מתוך סדר הדברים ברור, כי כל הקטע שהובא מדברי ר' שמואל בר' שמשון מדבר באיזור הכותל המערבי לבדו. יש להדגיש, כי הביקור שלו אצל הכותל המערבי, בא אגב בואו אל השערים שם להשתחוות בהם, כמנהג הגאונים (וכן ר' בנימין מטודלה הזכיר שער הנמצא בכותל המערבי). אולם קשה להחליט, לאלו שערים התכוון ר' שמואל. ומדקדוק דבריו נראה, שמתאר שני שערים, אחד 'שכנגדו מבחוץ מרוח לעין עיטם' (והלשון קשה להבנתה), והשני 'שכנגדו בכותל המערבי ומיסוד הכותל כעין אולם' וכו'. ובאים בחשבון שלושה שערים, שהוא מדבר על שניים מהם, והם שער ברקלי (מתחת שער המוגרבים), שער השלשלת ושער המרחץ — כולם לאורך הכותל המערבי של הר הבית.

ובשנת ד"א תקע"ה כתב מנחם בר' פרץ החברוני: "והייתי על הר ציון, וראיתי מקום בהמ"ק והר הבית, וכתל מערבי עדיין קיים"³³.

ואולם מסיבה שטעמה לא נודע, פסק כפי הנראה לזמן קצר, המנהג להתפלל בכותל והרמב"ן שהיה בירושלים בשנת ה"א כ"ו לא הזכירו כלל, אלא עלה להר הויתים להתפלל שם. וכמו שכתב: "הנני מגיד לו כי עליתי אל הר הויתים, המכוון כנגד הר הבית, וסמוך

31 יצחק יחזקאל יהודה, הכותל המערבי, מהדורת תשכ"ח, עמ' 27.
 32 פרטים על מעיין זה ראה ירושלים בספרותנו, עמ' 228, בהערה 70. C. Wilson.
 Jerusalem The Holy City, עמ' 39, 106. יש שראו במעיין זה את 'הגיחון העליון'.
 ראה ר' משה תגין, פרשת אלה מסעי, ירושלים תשי"ט, דף ה. ועל כל פנים, מעיין זה יכשר להיות עין עיטם יותר מן הגיחון.

גם מה שכתב אודות מחילה לכהנים, תואם את השמועה המובאת בספרי החוקרים, כי מחילה מוליכה ממעיין זה אל מתחת לבית קדשי הקדשים. מחילה זו (אם היתה קיימת) קשרו אותה לדעת האומר (תמיד א, א) כי כהנים טובלים במסיבה ההולכת תחת הבירה, דהיינו כדעת ריש לקיש (יומא דף ב) שתחת המקדש עצמו היתה. ולגופו של עניין, ראה מה שכתב בירושלים בספרותנו, עמ' 16 ועמ' 288, הערה 70, אודות מיקומו האמיתי של עין עיטם.

33 הלבנון ח"ה, גליון 40, עמ' 226 (על ידי נויבואר); ירושלים בספרותנו, עמ' 457.

לו, אין ביניהם אלא עמק יהושפט, ושם כנגד בית המקדש קראתי הרוזותיו". אולם אין להתעלם מכך, שהוא כתב את איגרתו אחר שנחרבה העיר על ידי הטאטרים, ולא היו בה אלא 'שני אחים צבעים, ... ואליהם יאספו עד מנין אנשים בשבתות', וכללו של דבר כל המקודש מחברו חרב יותר מחברו³⁴.

ושמא לא היה המקום נקי מספיק לתפילה³⁵, או שמא מסיבה אחרת פסק המנהג. ואמנם, כעבור חמישים וחמש שנה מוצאים אנו שוב את זיהוי המקום בדברי הכפתור ופרח, אם כי לא הזכיר תפילה במקום בפרט, אלא זיהה את כל שלושת הכתלים שנשארו — מזרחי דרומי ומערבי — וקבע כי הכותל הצפוני נחרב לגמרי. וכך כתב ה'כפתור ופרח':

"מכל זה יראה כי מה שאנו רואים היום בזמננו זה מהכתלים העומדים האלה, שהם כתלים מחומת הר הבית. עוד היום ניכר שער שושן למזרח, והוא סגור אבני גזית. ואם תחלק זה הכותל לשלושה חלקים יהיה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי³⁶. וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום, וכן ניכר שער הקיפונוס למערב. שער הצפון שהוא הטדי, אינו ניכר, שאותו צד נחרב"³⁷.

ומן הדברים ברור, כי הכותל המערבי וכן הדרומי והמזרחי, היו ידועים בימיו, אם כי עיקר מקום התפילה היה בכותל המזרחי, בשערי הרחמים, שהזכיר שם במפורש, אף כי היו מתקרבים גם לשאר הכתלים. וכמו שכתב בהמשך הדברים שם: "וכן עמא דבר (וכך העם נוהג) באים עד אותם הכתלים (כל הכתלים משמע, ולא דוקא המזרחי). ומתפללים לא-ל ית' לפני אלו השני שערים (שערי הרחמים)" וכו'. נוהג עתיק זה להתקרב אל הכותל המערבי, מורה בבירור שאינו כותל ההיכל, ולא כותל העזרה, אלא כותל הר הבית.

ד. זיהוי ר' בנימין מטודלה: כותל המקדש

כבר הזכרנו לעיל (סימן א), כי מפשטות דברי המקורות משמע, שהכותל המערבי ששרד כותל המקדש עצמו הוא. ואכן העדות הראשונה אשר קיימת בידינו באשר לביקורים ולתפילות על יד הכותל המערבי, היא עדותו של מי שלמד את המדרשים כפשוטם, וסבר באמת כי בעומדו לפני הכותל המערבי, נמצא הוא ממש בתוך שטח העזרה, בשטח שמאחורי בית המקדש, דהיינו מאחורי בית הכפורת. עדות זו היא עדותו של הנוסע ר' בנימין מטודלה, אשר נסע למסעיו בשנים ד' אלפים תתקכ"ה—ל"ג.

34 איגרת הרמב"ן נדפסה במהדורות שונות, וראה אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 83.

35 אגדה על שפיכת זבל על ידי נכרים במקום הכותל מביא ר' משה חגיז בספרו פרשת אלה מסעי, ואף כי אגדה זו יש לפקפק באמיתיותה, עצם הרעיון שבתקופה מסוימת חולל המקום על ידי נכרים אפשרי מאד. וראה לקמן בפרק שני, סימן ז.

36 ראה לקמן בפרק שלישי, סימנים ד"ה, אודות דברים אלו.

37 כפתור ופרח, שער ששי, עמ' יז.

ובתוך דבריו על ירושלים כתב: "ושם טמפלו דומינו וכו' (כך כונה מסגד כפת הסלע בפני הנוצרים). ובנה עליה עמאר איבן אל כטאב כיפה גדולה ויפה וכו'. ולפני אותו מקום כותל מערבי, אחד מהכתלים שהיו במקדש בקדש הקדשים, וקורין אותו שער הרחמים³⁸, ולשם באים כל היהודים להתפלל בעזרה."

יש לציין כי המושג 'עזרה' מופיע בנידון דידן גם בדברי ר' שמואל בר' שמשון, שביקר כאן זמן קצר אחר ר' בנימין (ראה לעיל), ואשר כתב במפורש: "ונבא להשתטח עד לפני העזרה". אבל יש הבדל גדול בין תפיסתו של ר' שמואל לבין דבריו של ר' בנימין. כי ר' שמואל קורא לשטח שמעבר לכותל המערבי (כלומר לשטח הר הבית) בשם 'עזרה' ולא נכנס לשם, רק השתחוה כנגד. אבל ר' בנימין קורא לרחבת הכותל המערבי עצמה בשם 'עזרה', ולשם נכנס כמובן. זאת ועוד, אפשר שר' שמואל בר' שמשון קורא לכל הר הבית בשם 'עזרה'³⁹, ועל כן אין להחליט בדבריו, אם לדעתו הכותל המערבי כותל העזרה הוא או כותל הר הבית. אבל בדברי ר' בנימין ברור ומפורש, כי הכוונה לעזרה עצמה, בשטח שאחרי בית הכפורת, שהרי כתב במפורש כי הכותל המערבי כותל קודש הקדשים הוא. ואם כן השטח שממערבו הוא בוודאי שטח העזרה ממש.

הנחתו של ר' בנימין מטודלה, כי הכותל המערבי הוא כותל המקדש עצמו, מעוררת כמובן את השאלה, איך ייתכן כי היהודים בזמנו לא נמנעו מלהתקרב לכותל זה, והרי התקרבות לכותל משמעותה על פי הנחה זו כניסה לעזרה ממש, וכמו שכתב הוא עצמו כי היהודים באים להתפלל 'לפני הכותל בעזרה'. ודבר תימה הוא זה, שהרי טמא מת שנכנס לעזרה חייב כרת, ובזמן הזה כולנו טמאי מתים.

ונראה בבירור, כי על סמך 'עדותו' זו של ר' בנימין מטודלה ועל סמך עדויות של נוסעים אחרים אשר הזכירו את הכותל המערבי, כתב רבנו המאירי ב'בית הבחירה' למסכת שבועות (דף טז), כי העיקר להלכה הוא כדברי הראב"ד, שבזמן הזה אין קדושה בשטח הר הבית והעזרות, וכי מנהג פשוט הוא להיכנס שם עתה. דבר שהוא תמוה, ועומד בסתירה לכל הידוע בנושא מדברי הראשונים והאחרונים. לגופו של עניין ברור, כי אין דברי הנוסע ר' בנימין מטודלה מדוקדקים בנושא

38 מכאן לכאורה, מקור לדברי הב"ח באורת חיים סימן תקסא, ד"ה 'ומצאתי בליקוטים', הכותב (כנראה, בשם ה'ליקוטים'), כי שערי הרחמים בכותל המערבי הם (וכן העתיק גם הח"א ב'שערי צדק', שער משפטי הארץ, פרק יא, ס' ז), ולא כמו שסברו כמה מחבריהם כי הב"ח טעה בזה (לקושטא דמילתא יש ראיות לכך שהשם 'שערי הרחמים' ניתן לשערים במזרח, כנראה עוד בתקופת הגאונים, אך אין כאן מקום להאריך בזה). עם זאת אין להכחיש, כי תמונת המקום לא היתה ברורה לנגד עיני הב"ח, שהרי באותו סימן עצמו העלה את ההשערה כי: "אפשר דבתי ירושלים כ"כ חרבו עד שלא יראה משהגיע לצופים כ"א כותל המערבי, ובזה הוא פוגע במקדש תחילה". ומובן, כי על פי השערה זו אין מקום לשערי הרחמים במזרח אשר כולו חרב, ועל כן שערי הרחמים, לדעתו, בכותל המערבי הם עומדים. אולם השערה זו ודאי אין לה אחיזה במציאות (וראה לעיל בסימן ג).
39 ראה תוספות ביצה דף כ, ב "והביאו כל צאן קדר"; תוי"ט, סוטה, ג, ד (הערת ידידי ר' מאיר קוניץ).

זה, ויש כאן תערובת של המנהג עם הפרשנות המדרשית⁴⁰, ולמעשה אין כל ספק כי הכותל המערבי אינו בשום פנים כותל קדש הקדשים (כפי שנתבאר בסימנים ב, ג). וממילא דבר ברור הוא, כי אין להסתמך על 'המנהג' שעליו הסתמך כפי הנראה המאירי, באשר לכניסה לעזרה בזמן הזה, ואין לקבוע על סמך זה ההלכה כדעת הראב"ד.

ברם, שלילת זיהויו של ר' בנימין מטודלה מעמידה אותנו בפני השאלה: מה בכל זאת היתה כוונת המדרשים אשר קבעו כי כותלו המערבי של בית המקדש לא חרב מעולם. ועל כרחנו עלינו לומר, כי המדרשים לא התכוונו למושג המצומצם של המלים 'בית המקדש' אלא למושג רחב יותר. מושג זה יכול להלום מבחינה לשונית גם את העזרה וגם את הר הבית כולו, אשר כפי שיבואר נקראים לפעמים גם הם בשם 'מקדש' וכיוצא בזה.

ה. הרדב"ז: כותל העזרה

ואכן, הרדב"ז בתשובותיו מזהה בבירור את הכותל המערבי בכותל המערבי של העזרה. דבר זה משתמע במפורש מדבריו בתשובה תרמח, אשר בה הוא דן מה דין העומד ומתפלל בין הכותל המערבי — אשר שכינה לא זזה ממנו — לבין קודש הקדשים, לאיזה כיוון מתפלל. ועל בעיה זו כתב הרדב"ז: "תדע, שגם בזמן שביהמ"ק קיים, השכינה במערב היתה, ואפ"ה מי שהיה עומד בבית החליפות אחורי קה"ק ביי"א אמה שבין כותל מערבי לאחורי בית קדש הקדשים, היה צריך להפוך פניו אל קדש הקדשים" וכו'. עיין שם.

מתוך לשונו אין מקום להסתפק באשר לזיהוי הכותל בדבריו לפי דעתו. וכן יש להוכיח גם מתוך דבריו בתשובה תרצא, אשר בה הוא קובע את גבולות השטח האסור בכניסה לטמאי מתים (דהיינו שטח העזרה), וקובע כי תחום זה נמצא בתוך קפו אמות המשתרעות מזרחה מן הכותל המערבי וכל שהוא מזרחי מן הכותל יותר משיעור זה אינו מכלל שטח העזרה. פסק זה אין לו מקום אלא אחרי קביעה ברורה כי הכותל המערבי כותל העזרה הוא.

על פי קביעה זו יש לומר, כי לשון המדרשים אודות הכותל המערבי של בית המקדש מבוססת על השימוש בשם 'מקדש', המופיע בתורה במפורש לגבי שטח העזרה. שימוש לשוני כזה מצוי בפרשת המילואים אשר נאמר בה: "ומפתח אהל מועד לא תצאו שבעת ימים" (ויקרא ח, לג). ודבר הלמד מעגיינו הוא, שאין הכוונה שם לאוהל עצמו אלא לחצר המשכן, וכמו שמצאנו במפורש בגמרא בתחילת יומא, דילפינן מהכא פרישת כהן גדול קודם יום הכיפורים ללשכה שהיתה בעזרה. וכן יש לבאר גם את הפסוק: "ומפתח אהל מועד לא תצאו וכו' כי שמן משחת ה' עליכם" (ויקרא י ז). פסוק שהוא דומה בתכנו לפסוק: "ומן המקדש לא יצא וכו' כי נזר שמן משחת"

40 עיין בספרו של ר' יוסף שוורץ, תבואות הארץ, ובו תמצא במבוא ביקורת קשה על אודות המסורות שבדברי ר' בנימין מטודלה. וראה לעיל במבוא בערה 6.

וכו' (ויקרא כא, יב). ובשניהם הכוונה בביטוי 'מקדש' או 'אוהל מועד' היא לעזרה ולא לבית בלבד. וכן גם: "ואל המקדש לא תבא" (ויקרא יב, ד), שעל פי ההלכה אינו איסור כניסה למקדש בלבד אלא גם לכל שטח העזרה.

ובאמת כך מפורש ברמב"ם: "ואלו הן הדברים שהן עיקר בבנין הבית עושין בו קדש וקדש הקדשים, ויהיה לפני הקדש מקום אחד והוא הנקרא אולם. ושלתן נקראין היכל. ועושין מחיצה אחרת סביב להיכל רחוקה ממנו כעין קלעי החצר שהיו במדבר, וכל המוקף במחיצה זו שהוא כעין חצר אהל מועד הוא הנקרא עזרה, והכל נקרא מקדש". (הלכות בית הבחירה א, ה). כל אלו מהווים סימוכין לביאורו של הרדב"ו במדרשים, ומהם הגיע למסקנה כי הכותל המערבי אינו אלא כותל העזרה.

אולם קביעה זו יצרה גם היא קושיה הלכתית חמורה על המנהג, שהרי לא לעזרה בלבד אסורים טמאים להיכנס (כפי שצינו לעיל לגבי זיהויו של ר' בנימין מטודלה), אלא גם לתר הבית. ומעולם לא שמענו, כי טמאים האסורים בהר הבית (דהיינו גידה, זבה ויולדת, זב ובעל קרי) נמנעים מלהתפלל ברחבת הכותל המערבי, שהוא לכאורה לפי דברי הרדב"ו שטח המשותף לתר הבית. ואם כן קשה, כיצד לא נמנעו מלהיכנס לשטח הר הבית בטומאה. וזאת מלבד קושיות אחרות מהותיות על עצם זיהויו של הרדב"ו (עיין לעיל בסימן ב), ומלבד מה שהוא עצמו סותר את דבריו בכך שהוא קובע כי ה'צרכה' היא אבן השתיה, דבר שהוא בלתי אפשרי אם הכותל המערבי כותל העזרה הוא וכמו שנבאר לקמן.

דברי הרדב"ו האלה היו לנגד עיניהם של כמה פוסקים שעסקו בשאלה זו, והם הבינו את הדברים כפשוטם⁴¹; ויש אשר עסקו במפורש בבעיה, כיצד אנו מתקרבים בטומאה אל הכותל המערבי של העזרה.

ו. הרידב"ו (מסלוצק): רחבת הכותל — גגין ועליות שלא נתקדשו

הראב"ד מסלוצק הרידב"ו, בספרו 'בית רידב"ו' סימן יח, דן בשאלה זו, ומגיע למסקנה כי ההיתר להתקרב אל הכותל המערבי מבוסס על דין גגין ועליות שלא נתקדשו. ושטח רחבת הכותל, דין גגין ועליות יש לו, מפני שהשטח מלא עפר בגובה רב, ועפר זה לא היה שם בזמן הבית, אלא נתמלא לאחר החורבן, ואותו עפר עשוי להתפנות. לפיכך, דין גגין ועליות יש לשטח שעל גבי אותו עפר ומותר להיכנס לשם בטומאה.

הנחתו וחידושו של הרידב"ו אינה מסוכמת מבחינה הלכתית, ויש מקום לדיון

41 עיין בספרו של הח"א, שערי צדק, שער משפטי הארץ, פרק יא, ס' ה. שם קבע במפורש כי הכותל המערבי כותל העזרה הוא. וכן הביין גם ר' צ"ח קלישר בספרו, דרישת ציון (ועיין לעומת זאת בספר עבודה תמה לר' חיים נתנוז, אלטונה תרל"ב, ושם בשער ב בהתייחסו לדברי הרב קלישר, העלה פקפוקים ביחס לזיהויו הכותל המערבי, אם כי נראה מגוף דבריו/שגם הוא לא הכיר את המציאות כמות שהיא). וראה להלן (סימן ו) דברי הרידב"ו מסלוצק שתפס הדברים כפשוטם. ובעקבותיו הלך גם הרב יהושע כלבו, בעל בנין אריאל.

בפרטים שונים הנוגעים לחידושו בדין גגין ועליות. ועיין בספר 'הר צבי' למרן הרה"ג צבי פסח פרנק זצ"ל, על דיני הר הבית ומקדש, בפרק י, וביתר הרחבה בספרו 'מקדש מלך' שם, אודות מה שיש להעיר על חידושו של הרידב"ז בביאור זיהויו של הרדב"ז. יש לציין כי מבחינה מציאותית, אין כל מקום להנחתו של הרידב"ז, כי כפי שהראינו לעיל בסימן ב, שפל השטח של רחבת הכותל מהשטח המשוער של גובה הר הבית, הפוך ממה שחשב. (ראה שם תמונות 7, 8). ודברים אלו נאמרו במפורש לרידב"ז על ידי הרי"מ טוקצינסקי כמו שצויין לעיל.

ז. הגרצ"פ פרנק: כותל מערבי נוסף

הגרצ"פ עצמו בספרו שם, מעלה השערה אחרת באשר לקביעתו של הרדב"ז. לדעתו, לא התכוון הרדב"ז כלל לכותל המערבי הידוע לנו, אלא לכותל אחר אשר מקומו בתוך שטח הר הבית, המקום האמיתי שהיה צריך להיות כותל העזרה. ומה שקבע, כי מכותל זה מורחה אפשר לשער את שטח העזרה, כוונתו כי אחר שנמדוד מכיפת הסלע, או מאבן השתיה לכיוון מערב יא אמות, נגיע למקומו האמיתי של הכותל המערבי, ומשם נשער מורחה שיעור של קפו אמות שזה שיעור העזרה. את השערתו זו ביסס מרן הרצ"פ זצ"ל על דקדוק בדברי הרדב"ז שכתב: "מי שעולה בעליות אשר לרוח מערב וכו' צריך לשער שיהיה בינו לבין הכיפה יותר מאחת עשרה אמה, שכך היה בין כותל המערבי של העזרה לכותל ההיכל". מתוך עיון בקטע זה דקדק ב'הר צבי' שם וכתב: "ואם נפרש דעת הרדב"ז שכותל מערבי הוא כותל העזרה, מה לנו לשער שיעור של י"א אמה מהכיפה, הא מסיימי מחיצתא, וכל שהוא לפנים מן הכותל הרי הוא נכנס לעזרה ומתחייב בנפשו" ('הר צבי') על דיני הר הבית, פרק י; 'מקדש מלך', עמ' קלח). אבל באמת, דבריו תמוהים מאוד, שהרי מפורש במדרשות, כי הכותל המערבי הידוע, אשר מעולם לא זזה ממנו שכינה, אינו חרב לעולם. ואם לדעת הרדב"ז הכוונה היא לכותל העזרה (וכמו שהוכחנו לעיל מתשובה תרמת, אשר בה הוא דן במפורש בכותל ששכינה לא זזה ממנו), אם כן ודאי גם בזמן הזה מחיצתו קיימת, והדרא קושיית הגרצ"פ לדוכתה, למה צריך לשער באמות היכן גבול העזרה המערבי, והא מסיימי מחיצתא. ועל כרחין צריך לומר, דלפי דעת הרדב"ז אין הכותל המערבי קיים לכל אורכו, או על כל פנים אפילו אם הוא קיים, העולה בעליות, אינו יכול להבחין מלמעלה מתי עבר את גבולו של הכותל המערבי, ועל כרחין צריך לשער על פי מרחק הכיפה היכן נמצא גבול העזרה המערבי, כמו שמפורש ברדב"ז שם. ופשטות הדברים מורה בברור, כי הנה זה עומד אחר כתלנו, והיינו הכותל הידוע לנו.

וכבר הראינו לעיל (בסימן ג), כי כותל זה הידוע לנו הוא עצמו מתואר על ידי נוסעים מסוף האלף הקודם. ורבינו עובדיה מברטנורא הקודם לרדב"ז רק בזמן מועט, כתב במפורש: "כותל מערבי אשר הוא קיים עריוו, רצוני לומר, חלק ממנו, אבניו הן גדולות מאד ועבות. לא ראיתי כגודל האבנים ההן בשום בנין קדמון"⁴². ומתוך

התיאור ברור בלי ספק, כי הכוונה לכותל הידוע לנו, והוא עצמו הכותל שהיה ידוע בימי הרדב"ז, ועליו בלבד אמר הרדב"ז שהוא כותל העזרה. כך שהקושי כיצד מתקרבים בטומאה לכותל זה בעינו עומד.

ה. כותל העזרה שהוא כותל הר הבית

אבל באמת התשובה לשאלה כיצד אנו מתקרבים אל הכותל המערבי בטומאה נמצאת בדברי הרדב"ז עצמו. ודבר זה נעלם מעיניהם של אלו שעסקו בבעיה, כי הרדב"ז לא כתב את הדברים במפורש תוך התייחסות לבעיה, ורק מתוך דקדוק בחשבונותיו, ניתן לעמוד על דעתו. כידוע קבע הרדב"ז בתשובה תרצא כמה דרכים לשם קביעת גבולות העזרה אשר לטמא מת אסור להיכנס אליה. אחת מן הדרכים האלה היא מדידת קפו אמות מן הכותל המערבי לכיוון מזרח, כמו שהזכרנו לעיל. אולם, מלבד דרך זו קבע הרדב"ז כי: "אם העליות בנויות לצד מזרח, הנה נתבאר כי הכותל המזרחי הבנוי עתה הוא כותל הר הבית המזרחי וכו', וכל הבתים והעליות אשר בצד מזרח, מותר להיכנס לשם, שהרי מכותל הר הבית המזרחי עד כותל העזרה המזרחי, יש שי"ג אמות, וטמא מת מותר בהר הבית". בקביעה זו חידש הרדב"ז חידוש מהפכני, אשר רבים לא שמו לב אליו.

ידוע כי המשנה לא נקטה בשום מספר היכול ללמד על המרחק המדוייק אשר בין כתלי העזרה לכתלי הר הבית, וכן אין שום מקור קדום אחר בעניין זה. ומה שנמצאו מספרים כאלה בדבריהם של מקצת אחרונים, אינו אלא לדוגמא בעלמא, אבל לקבוע הלכה למעשה על סמך מספר שאין לו שורש לא בדברי המשנה ולא בדברי הגמרא או בכל מקום אחר, הוא ודאי מן הנמנע⁴². ולכאורה ייפלא מאוד, מי גילה לרדב"ז שהמרחק בין כותל העזרה שבמזרח לבין כותל הר הבית הוא שיג אמות, ואם רבי לא שנאה הרדב"ז מנא ליה.

ונראה בבירור, כי לדעת הרדב"ז היתה העזרה במערב צמודה ממש לכותל הר הבית, ולא היה ביניהן הפרש כלל. תדע, שהרי אורך העזרה ממזרח למערב קפו אמות (וכמו שמפורש במשנה), ולדעת הרדב"ז יש שיג אמות מכותל מזרחי של הר הבית עד כותל המזרח של העזרה. ואם תצרף את שני הסכומים תקבל ביחד תק אמות וזה שיעור הר הבית כולו (מדות ב, א). ואם כן לא נשארה ממערב לעזרה בשטח הר הבית אפילו אמה אחת, ואף על פי שמפשות לשון המשנה יש לכאורה מקום להוכיח כי היתה על כל פנים שטח כל שהוא בין מערב העזרה לבין גבולו של הר הבית. וכמו שמפורש במשנה 'ומיעוטו מן המערב' (מדות ב, א). ולפי דברי הרדב"ז, אין כאן מיעוט אלא אפס, כי לא היה כל חלל בין מערב העזרה לבין הר הבית. אולם, אין קושיה זו יכולה להכריע נגד ביאורנו ברדב"ז, דעל כל פנים אי אפשר להכחיש בשום אופן כי

⁴² ראה לקמן בפרק שלישי הערה 15, אודות דברי האחרונים בנושא זה.

187 + 313 = 500, ועל כרחין דעת הרדב"ז, כי הכותל המערבי של העזרה ושל הר הבית אחד הוא.

ומה שקבע הרדב"ז שלא כפשטות לשון המשנה, אפשר כי הוא ביאר את המשנה באופן שונה משאר המפרשים. כי כולם למדו בדברי המשנה: 'רובו מן הדרום', כי הכוונה לשטח הר הבית, אשר מחוץ לעזרה. אבל אפשר לבאר כי הכוונה היא למרחק שאנו מודדים מפסגת ההר, דהיינו מאבן השתיה, ויותר נראה כי הכוונה לשטח הנמדד לפי מרחקו מכתלי בית המקדש עצמו^{42**}. ומה שנאמר בתחילת המשנה 'רובו מן הדרום', מתייחס לשטח אשר מקיר המקדש ועד כותל ההר הדרומי. וכן יש לבאר את דברי המשנה בסיפא 'ומיעוטו מן המערב' כמתייחס אל השטח אשר בין אבן השתיה לבין כותל הר הבית (שהוא במקרה זה גם כותל העזרה) במערב. וכל השטח אשר מאחורי בית הכפורת בכלל 'מיעוטו' הוא.

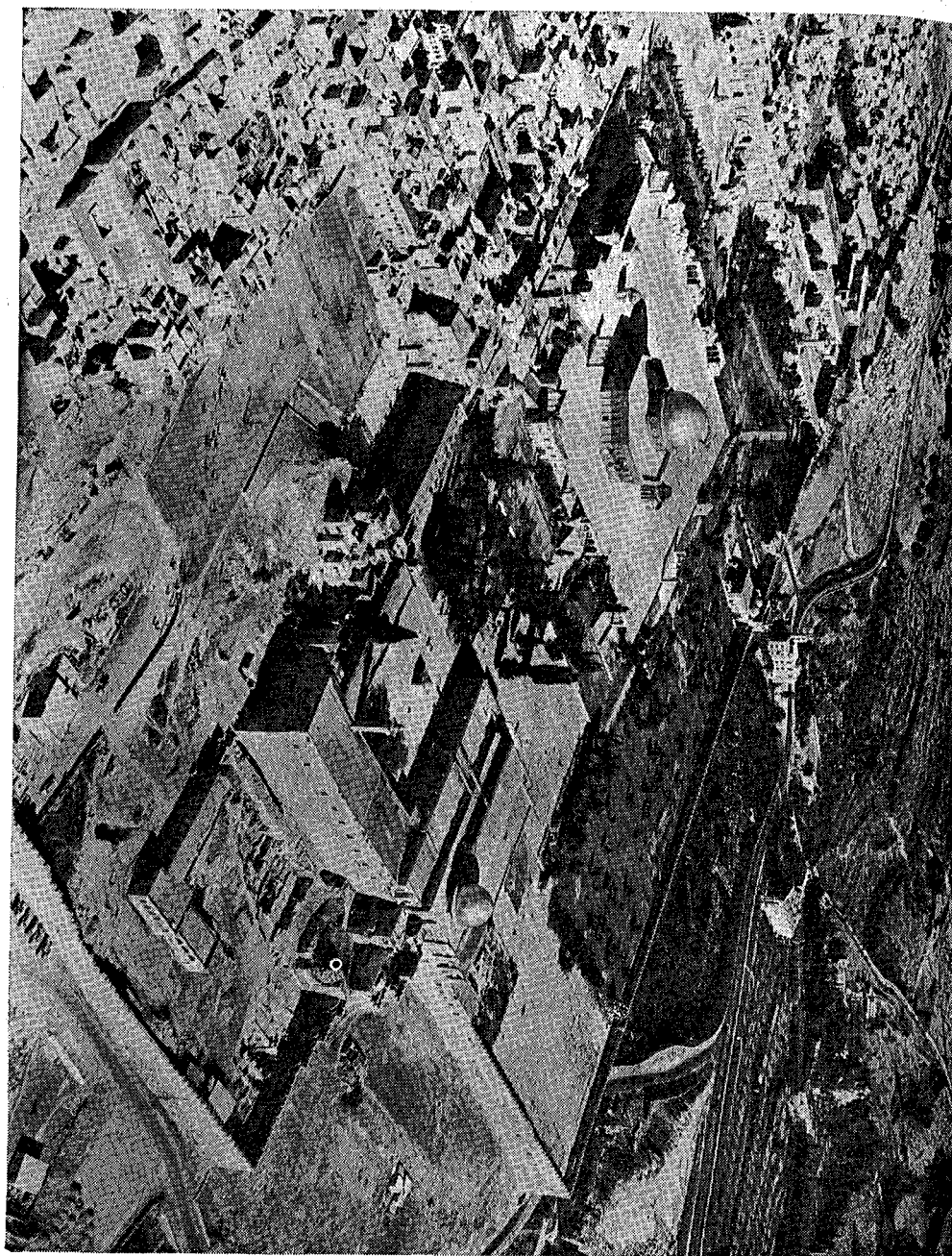
ונראה, כי מה שהביא את הרדב"ז לקביעה זו היא הסתירה הקיימת בין המקורות לבין מצבו האמיתי של הכותל המערבי. כי מן המקורות בהם הוא מכונה בשם 'כותל מערבי של בית המקדש' נראה שהוא כותל המקדש עצמו או על כל פנים כותל העזרה, וכמו שהוכחנו לעיל. אבל לעומת זאת ברור מצד המנהג להתקרב אליו בטומאה וכן מצד ראיות אחרות, שאינו אלא כותל הר הבית. וכן גם מפורש בקינה המיוחסת לר' אלעזר הקליר⁴⁸. ומתוך סתירה זו הגיע הרדב"ז למסקנה, כי הכותל אמנם כותל העזרה הוא, אבל אנו רשאים להתקרב אליו בטומאה היות שבמקום זה כותל העזרה וכותל הר הבית חד הוא.

ט. ה'צברה' אבן השתיה, וה'כותל' כותל העזרה — תרתי דסתרי

על פי דברים אלו נשארה על כל פנים פתירה קיימת בתוך דברי הרדב"ז עצמו, כי הוא קבע בבירור גמור שה'צברה' היא אבן השתיה, ולעומת זאת קבע כי הכותל המערבי הידוע הוא כותל העזרה. ואי אפשר לקיים את שתי הקביעות האלה כאחת, כי המרחק בין כותל המקדש לבין כותל העזרה לא היה אלא יא אמות (מדות ה, א). ואם נצרף לזה את עובי כותל ההיכל והתא וכותל התא שהם ביחד יז אמות (שם ד, ז), וכן את כל אורך קודש הקדשים שהוא עשרים אמה (משנה שם), וכדעת ריב"א (בבא בתרא דף

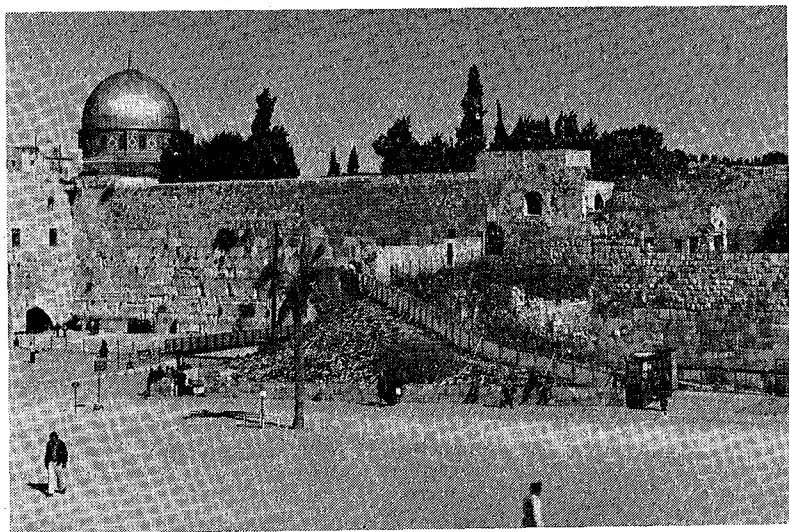
^{42**} פשוט הלשון 'רובו מן הדרום' אמנם הולמת יותר את הכוונה לשטח ההר בפועל, כולל העזרה, כאשר הוא נמדד מנקודת הפסגה ממש. אולם אי אפשר לקבל ביאור זה מסיבות מתימטיות, שהרי רובו מן הדרום ומיעוטו במערב. ואם בתוך ריבוע תציין נקודה באיזה שהוא מקום, תקבל מרחק מינימום דווקא במקום המנוגד למקסימום, וכך יהיה רובו מן הדרום ומיעוטו מן הצפון. דרך משל תיקח רבוע של 500 X 500, ותקבע נקודה במרחק 400 מן הדרום ישר בצפון 100, ואם ישר במערב 50 בלבד, על כרחין במזרח יהיו 450. אך אין שום אפשרות שהמערב קטן מן הצפון, והדרום גדול מן המזרח. ועל כרחין אין המדידה מנקודה אלא מצלעות מלבן (המקדש או העזרה) הנתון בתוך הריבוע של הר הבית.

המבט מן המצודה על העיר והמבנה המרכזי (מטה הממשלה) וצד שמאל המבנה המרכזי (מטה הממשלה) וצד שמאל המבנה המרכזי (מטה הממשלה)

כה, ב, תוספות ד"ה יוצבא השמים), שעל פי דעתו אבן השתייה היתה במזרח קודש הקדשים, לא יעלה המרחק בין אבן השתייה לבין קדש הקדשים ליותר מאשר 48 אמות. וקל וחומר לשיטת הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (ד, א), שאבן השתייה היתה במערב קודש הקדשים ולפי דבריו ודאי אין בין אבן השתייה לבין כותל העזרה אלא כח אמות. אבל בין היצורה שאותה מוזהה הרדב"ז כאבן השתייה, לבין הכותל המערבי שאותו מוזהה הרדב"ז ככותל העזרה, קיים מרחק העולה על 97 מטר, כך שאי אפשר בשום פנים ואופן לראות את שני הזיהויים כנכונים, (וכבר קדמוני כמה אחרונים אשר קבעו, כי אכן קיימת סתירה בדברי הרדב"ז).

ואין זה מענייננו לתרץ, כיצד יכול היה הרדב"ז לקבוע דבר שהחוש מכחישו, כשגגה שיצא מלפני השליט' דעל כל פנים עובדה היא שכתב מה שכתב, ואיהו דחיק ומוקים אנפשיה. ועל כרחין צריך לומר, שמנקודת המבט אשר הוא ראה ממנה את הכותל המערבי ואת כיפת הסלע, אי אפשר היה להבחין במרחק האמיתי שביניהם, אלא נראה כאילו נמצאת הכיפה ממש מאחורי הכותל. וכפי שבאמת נראה הדבר עד עצם היום הזה למי שצופה לשטח הר הבית מן המדרגות המובילות לרובע היהודי, או למי שצופה לעבר הכיפה מרחבת הכותל עצמה מהשטח שבדרום מערב, שהרי מפות או צילומי אוויר ודאי לא היו לנגד עיניו של הרדב"ז. ועל כל פנים אין זה משנה לגופם של דברים, דעל כרחין סתירה קיימת היא.

תמונה 10: כיפת הסלע נראית מוצמדת לכותל המערבי

ג. הכותל המערבי הוא כותל הר הבית בלי ספק

מה שיש לדון בו על כל פנים הוא, איזה משתי הקביעות שקבע הרדב"ז היא העיקר להלכה. ומה שנראה מדברי הרדב"ז עצמו הוא, כי ה'צרכה' היתה אצלו עיקר, לעומת הכותל המערבי שהיה השערה בלבד, שהרי מתוך כל הזיהויים שהתייחס אליהם בתשובה תרצא, רק ביחס ל'צרכה' לבדה התבטא בצורה הברורה: "כי הדבר ברור שתחת הכפה שם אבן השתיה בלי ספק, הנקראת אצלם א"פכרא". מסגנון זה אפשר להוכיח בלי ספק, כי בעיני הרדב"ז היה זיהוי ה'צרכה' ברור יותר מכל זיהוי אחר. ואף על פי שהרדב"ז לא עמד על כך שקיימת סתירה בין זיהוי ה'צרכה' לזיהוי הכותל המערבי, איתו לא חזו, מזליה חזו, ורוח הקודש נצנצה בדברי רבינו לכתוב 'כי הדבר ברור, בלי ספק, כאשר התייחס לזיהוי ה'צרכה' עם אבן השתיה. אבל בשאר הזיהויים אשר קבע שם, ודאי יש ספק ואי אפשר לקיימם מפני הזיהוי של אבן השתיה.

לפיכך ברור הדבר, כי לדידו, היות שאין אנו יכולים לקבל את שני הזיהויים של הרדב"ז, ודאי עלינו לנקוט כעיקר הבירור שה'צרכה' היא אבן השתיה, ולפרוש מן הזיהוי של הכותל המערבי ככותל העזרה, "וכשם שקבלתי שכר על הדרישה, כך אקבל שכר על הפרישה". ויש לאמת זיהוי זה של ה'צרכה' כאבן השתיה גם על סמך גימוקים אחרים, ולקמן יבואר⁴⁴.

ואף על פי שלשון המדרשים אשר דיברו על הכותל המערבי של בית המקדש לכאורה אינה מתיישבת עם ההנחה כי הכותל אינו לא כותל המקדש ואף לא כותל העזרה, ברור כי אי אפשר לבאר מדרשים אלו כפשוטם, ועל כרחין כוונתם לשטח גדול יותר. וכעין זה מצאנו בתחילת מסכת יומא, לגבי פרישת כהן גדול ללשכת בית האבן קודם שריפת פרה, שמקיישים דין פרישה זו לפרישה האמורה בפרשת המילואים. אף על פי שבפרשת המילואים נצטוו לא לצאת 'מפתח אהל מועד', ולעומת זאת לשכת בית האבן לא היתה כלל בעזרה אלא בהר הבית, וכמו שדקדקו התוספות שם. וגדולה מזו מצאנו לרמב"ם, אשר לדעתו שם 'מקדש' הנאמר במשנה מתייחס לעתים לירושלים כולה⁴⁵.

ומתוך כך נראה בבירור, כי הכותל המערבי הידוע כותל הר הבית הוא, וכדברי הקליר המובאים לעיל, ובוודאי לא כותל העזרה.

44 בפרק המישו.

45 עיין בחו"ט וברע"ב במסכת שקלים א, ג, ובמסכת ר"ה בתחילת פ"ד, אודות שיטת הרמב"ם בזה (מעניין לציין בהקשר לזה כי מדברי המדרש באיכה רבה אודות 'פילי מערבא' הובא לעיל בסוף סימן א). אפשר לכאורה להוכיח כי הכותל המערבי, אשר אודותיו דיברו המדרשים, נמצא באמת במערב העיר, ואינו אלא כותל ירושלים.

פרק שני

הכותל המזרחי

א. בחינת הכותל הנראה לעין

במזרחו של חרם א־שריף מצויה חומה אשר אורכה כ־465 מטר¹. חומה זו ניצבת על שרידי חומה עתיקה. הדבר נראה בבירור במספר קטעים שבהם השרידים העתיקים שרדו עד גובה ניכר. בעיקר בולט הדבר בקרן דרומית מזרחית. שרידים אלו נמשכים כמעט 100 מטר, ולאחר מרחק זה אינם נראים עוד על פני השטח. במרחק של כ־300 מטר מן הפינה הדרומית מזרחית חוזרים השרידים העתיקים ומתגלים בקרבת אתר הקרוי 'שערי רחמים'. שרידים אלו יכולים ללמדנו את תוואי החומה העתיקה מזמן המקדש.

כותל זה הוא גם חלק מחומת העיר במזרח, ובפינתו הצפונית מזרחית הוא מתאחד עם חומת העיר כולה. חומה זו נמצאת סמוך לשיפועו של ההר, ומתחתיה נחל קדרון, הוא עמק יהושפט.

אורך החומה ומיקומה מוכיחים מעל לכל ספק, כי חומה זו היא חומת הר הבית, שהרי החומה המזרחית של העזרה היתה ארוכה קלה אמות בלבד. כמו כן יש לזכור, כי ממזרח לחומת העזרה היה מקום שטוח רחב, שהיתה בו עזרת נשים, ובמפלס הנמוך שש אמות למטה ממנה היה משטח היחיל, וכן היה שם משטח של הר הבית שמחוץ לחיל. ולכל זה אין מקום בין החומה המזרחית הנראית כיום לבין סוף שיפועו של ההר בעמק יהושפט. ואם כן, בהכרח אין זו חומת העזרה אלא חומת הר הבית.

ראיות אלו כתב במפורש בספר 'כפתור ופרח', שמחברו היה תלמידו של הרא"ש — ובעקבותיו גם הרדב"ז כאשר עסקו בשאלת זיהוי חומה זו. וכבר הובאו דבריהם בהרחבה לעיל².

ב. מקומה של חומת הר הבית במקורות

עצם הקביעה כי היתה חומה לשטח הנקרא 'הר הבית' מורה לכאורה על חומה הנמצאת בעמק, למרגלות ההר, ומקיפה את ההר כולו. וכך כתב במפורש המאירי בפרושו למסכת מדות: "ויש רחבה מן המשור, בין הכותל לרגל ההר" (וכן הוא גם בביאורו ליומא דף

1 ראה הערה 1 בפרק ראשון, אודות המקורות למדה הרשומה כאן.
2 ראה לעיל במבוא סימן ג.

טז, א), כך גם משמע מפירושו של רש"י בברכות דף נד, שהזכיר חומה לרגלי ההר ומחוץ לו (כלומר במישור הסובב אותו): "שער המזרח, חוץ להר הבית, אשר בחומה הנמוכה, אשר לרגלי הר הבית במזרח" (וכן משמע גם ברש"י, יומא דף טז, א).
ואולם אם פירוש זה נכון, נמצא שההר כולו אינו אלא גבעה בגובה כב אמות בלבד, כפי שעולה מן המשניות העוסקות בהפרש הגבהים בין הר הבית לבין קודש הקדשים. וקשה מאוד לחשוב כי לזאת יקרא הר.

ומלבד הקושי העיוני בזה, ישנו קושי מציאותי, הסותר לחלוטין פירוש זה. כי באמת תחתית עמק יהושפט נמוכה בששים מטר ויותר מתחת לפסגת הר המוריה, ועל כל פנים הרבה יותר מאשר עשרים ושתיים אמות, ואם כן בהכרח צריך לומר כי חומת הר הבית לא הקיפה את כל שטח הר הבית אלא את פסגתו בלבד.

ובאמת דבר זה מפורש בפסקי התוספות למסכת מדות: "הר הבית היה לצפון ירושלים, וזהו היה גדול הרבה מת"ק על ת"ק, אלא לא היה קדוש אלא ת"ק על ת"ק". ובהרחבה הוכיחו דבר זה ר' משה קאזיס בביאורו למשנה דמדות, וכן כתב גם ר' מלכיאל אשכנזי, בספרו 'חנכת הבית' באות ב (וציין שם שכן גם דעת 'פסקי התוספות' והסמ"ג).

ואמנם, ר' משה קאזיס הוכיח את הדבר, מהא דאיתא ביחזקאל דהר הבית לעתיד לבוא 3000×3000 אמה³, ואם כן ברור, שהחומה היום אינה מקיפה את כולו אלא חלק קטן ממנו. אבל הוכחה זו אי אפשר לקבלה, שהרי אין בשטח ההר וסביבתו (אף אם נציב את החומות בעמק) בשום פנים ואופן מקום ל-3000 אמה, ועל כרחך לעתיד לבוא יגדל ההר בדרך נס, ועל ידי זה יגיע לגודל הנזכר. ואם כן אין הוכחה כלל מן המקרא ביחזקאל לשאלה, האם בזמן בית שני הקיפה החומה את כל ההר למרגלותיו או רק חלק ממנו.

ולעצם עניין השינוי הגיאולוגי והטופוגרפי שיהיה בהר לעתיד לבוא, נראה כי הוא המכוון גם בפסוק בזכריה: "ונבקע הר הזיתים... ומש חצי ההר צפונה, ותציו נגבה"⁴. כי על מנת שהר המוריה יגדל לשיעור האמור צריך להיווצר מקום באחד הצדדים, ואם יהיה זה במזרח, צריך הר הזיתים להעלם. ויחזקאל עצמו בתחילת דבריו אודות מדות המקדש כתב: "ויניחני על הר גבוה מאוד ועליו כמבנה עיר מנגב"⁵. כי לעתיד לבוא יגדל ההר ויהיה גבוה מאוד, וגם גדול יותר בשטחו.

אך על כל פנים צדקו דברי המהר"מ קאזיס, ודברי 'פסקי התוספות', כי הר המוריה כמות שהוא, ודאי לא נכלל כולו בשטח 500 אמה על 500 אמה.
ובספר 'פאת השלחן', אחר שהביא דברי הכפתור ופרח' אודות החומה המזרחית הקיימת, כתב: "וצריך לשאול הדבר, כי אולי חדשו זו החומה, כמו שאומרים שכתוב עובדא דנבנה ע"י תקיפי יהודים מאנשי שפניא שמצאו חן בעיני המלך, וקצרו ועשו

3 יחזקאל ג, יז-כ.

4 זכריה יד, ד.

5 יחזקאל מ, ב.

החומה במקום חדש. דמשמעות שחומת הר הבית היה בסוף שיפוטי, כמ"ש במדות פ"ב ובפ"ק דיומא ט"ז" 8.

ובעקבות דבריו, ניסה חכ"א בדורנו, להחמיר גם מדרום לחומה הדרומית הקיימת, כי גם היא אינה בתחתית ההר.

ובמחכ"ת שגו במשנה מפורשת, הקובעת כי גובה פסגת הר הבית אינו גבוה אלא עשרים ושתיים אמות יותר מגובה משטחו התחתי, אשר בו עמדה החומה, וממילא אין מקום לכל דבריהם. ומלבד זה, שאלת עתיקות החומות מוכרעת היא להלכה גם על פי סגנון הבניה, וכמו שהארכנו לעיל 7, ועל כרחך העיקר כדברי ה'כפתור ופרח', וכפי שנהגו ישראל בכל הדורות, כמו שיתבאר.

ג. שער הכהן שלא חרב ומקומו

במדרש שיר השירים רבה, מוזכרים שלושה שרידים של המקדש אשר לא חרבו, והם: הכותל המערבי, שערי חולדה ושער הכהן 8. והנה המושג 'שער הכהן' אינו ידוע משום מקום אחר בספרות התלמודית והמדרשית וזאת המקום הזה. אולם הוא נזכר בכמה כתבי יד שמקורם בגניזת קהיר, ושם הוא ידוע בדרך כלל כמקום תפילה מיוחד, כפי הנראה מחוץ לשטח הר הבית (כלומר אחד משערי הר הבית).

באיגרותיו של בן מאיר (בעל מחלוקתו של רב סעדיה גאון, בעניין לוח השנה — ד"א תרפ"א) אנו מוצאים את הקטע הבא: "ותפילותנו עליכם תדירה, ועל זקני יקר שלכם, בהר הזיתים... ועל שער הכהן ועל שערי המקדש" 9.

ובאיגרת שניה כתב: "ובחזירתנו אל ארצנו תנינו שבחכם ובירכנו אתכם בהר הזיתים מול היכל ה', ועל שער הכהן" 10.

מלבד עדויות אלו, מצויה איגרת מן הגניזה, אשר שנת חיבורה כפי הנראה בין השנים ד"א תשפ"ד—תשפ"ט, ובה מופיע הביטוי: [כת] הרבנים, אשר בשער הכהן יושבים" 11.

בקטע אחר מגניזת קהיר מופיעות תפילות הנאמרות על השערים בירושלים, ושם בתחילתו רשימת השערים. ברשימה זו מופיע במפורש 'שער הכהן' (אם כי התפילה הנאמרת על שער זה חסרה באותו כתב יד) 12.

ובקטע אחר מן הגניזה שעד היום הזה לא פורסם 13 והעוסק גם הוא בתפילות על

6 פאת השולחן, בית ישראל, סימן ג, ס"ק כו.

7 מבוא סימן ג.

8 שיר השירים רבה, פרשה ב, סדרא תנינא, פסוק 'הנה זה'.

9 ראה לעיל פרק ראשון, הערה 20*.

10 ראה הערה 9 (בורגשטיין, שם, בעמ' 107).

11 הקטע פורסם על ידי מאן בספרו... The Jews... חלק שני, עמ' 179.

12 הקטע ידוע בשם 'תפילות על השערים בירושלים', ראה לעיל פרק ראשון הערה 24.

13 קטע זה שמור בבית הספרים באוקספורד (סימנו שם 100 35a j). תודתי נתונה לפרופ' עזרא פלישר מהמכון לחקר השירה העברית של האוניברסיטה העברית בירושלים, שהפנה את תשומת לבי לקטע זה.

השערים (גם הוא אינו שלם) נאמר במפורש כי על שער הכהן יש לומר את הפסוק:
"בין האולם ולמזבח יבכו הכהנים משרתי ה'..."¹⁴
ואולם מכל הקטעים שהוזכרו, קשה לקבוע באופן מוחלט, באיזה מקום נמצא שער זה. וסברות אחדות נאמרו בעניין.

יש מי שביאר¹⁵, כי שער הכהן הוא שער ניקנור אשר במזרח עזרת ישראל ובינה לבין עזרת הנשים, מפני שבשער זה היה עומד הכהן הגדול להתודות ביום הכפורים על השעיר המשתלח. וכמו שכתב ר' אלעזר הקליר (מוסף ליום הכיפורים): "נחשב כצג באיתון, דחות בפילולי עקלתון". לדעה זו יש סימוכין גם מדבריו של יוסף בן מתתיהו: "והרומאים חשבו כי למותר הוא לרחם על הבנינים אשר מסביב אחרי שריפת ההיכל, והעבירו את הכל באש: את שרידי האולמים ואת השערים — מלבד שנים, הם אחד משערי המזרח ושער הדרום"¹⁶. ויש סימוכין נוספים לקריאת השם 'שער הכהן' לשער ניקנור דווקא, כי בשער זה 'משקים את הסוטות ומטהרין את היולדות ומטהרין את המצורעים'¹⁷.

ואולם זיהוי זה אינו נראה כלל מכמה טעמים:

א. מפני ששער העזרה חרב זמן קצר אחרי כן. כמו שכתב יוספוס שם: "וגם את השערים האלו הרסו לאחר זמן". ובוודאי לא התקיים השער לעולם, ואפילו בזמן שנכתב המדרש על שיר השירים ברור כי לא התקיים¹⁸.

ב. עצם השם 'שער הכהן' אינו מוצדק לשער ניקנור, בעבור וידוי יום הכיפורים, דאדרבא, שער ניקנור הוא השער שהוא מקום כניסה ויציאה לכל, ולכהנים דרכים אחרות לעזרה כפי עבודתם, (דהיינו, בית המוקד לכניסת משמרת בבוקר, ושער העצים ושער הקרבן ושער הבכורות לכהנים כפי עבודתם). ואם כן אין שער ניקנור שער הכהן, אלא שער העם.

ג. בזמן שנכתבו הקטעים מן הגניזה, שהובאו לעיל, לא היתה אפשרות להיכנס בטהרה לפנים מן החיל (ממש כמו בימינו). על שער הכהן על כל פנים התפללו, ואפשר כי גם ישבו בתוכו, ועל כן מסתבר שאינו בעזרה, אלא בחוץ (כמו ששערי חולדה מבחוץ הם עומדים, כמו שיתבאר). ואם כן אינו שער ניקנור.

ויש מי שביאר, כי שער הכהן הוא אחד מן השערים שבחומה המערבית¹⁹. ואף כי

14 יואל ב, יו. 15 ירושלים בספרותנו, עמ' 437, הערה 32.

16 'מלחמות', ספר ששי, ה, ב.

17 בקטע מתוך 'מדרין ירושלים מן הגניזה' נאמר: "ובחומה מזרחית ולה שני שערים, ייקרא להם שערי הרחמים. ושם שער ניקנור, בו היה כהן גדול מטהר את הזבים ואת הזבות ואת המצורע ומשקה את הסוטה" (ברסלבי, ארץ ישראל ז', עמ' 71), ובאמת יש כאן עירוב דברים וזיהוי שאי אפשר להעלותו על הדעת. אך על כל פנים ברור, כי מתברר המדרין הבין כי שער זה שהוא לדעתו שער ניקנור קשור במיוחד לכהן.

18 ושם השער התקיים ימים רבים, ודברי יוספוס אינם אלא תיקון נוצרים בספריו (כי כידוע דבריו בגלגולים דרך אומות העולם באו אלינו), כי הנוצרים רצו להראות כיצד כביכול לא נשאר מהמקדש אבן על אבן, ולתאם זאת לספריהם.

19 'עבודה/תמיה', דף טו, ע"ד (ושם כתב ששער חולדה המוזכר בשהש"ר יחד עם שער הכהן גם הוא בכותל המערבי, היות ורק הכותל שרד מן המקדש. והוא תימה).

זכרנו לעיל²⁰ עניין בית טבילה לכהנים בסמוך לכותל המערבי, איני רואה כל טעם לקריאת שם השער הזה בשם 'שער הכהן', כי השער במערב, ובוודאי עיקר תפקידו כניסה ויציאה לכל (ובכלל, כל עניין בית הטבילה לכהנים במערב אף כי נזכר במסורת בת יותר משבע מאות שנים, נראה באופן עובדתי תמוה, וקשה לייחס דבר זה למדרש). ולפי פשוטו יש לבארו על שער שושן אשר במזרח הר הבית. כי שער זה לא שימש כלל לתפקיד כניסה ויציאה, שהרי פניו אל מחוץ לעיר, והבאים למקדש בעיקר דרך העיר הגיעו²¹, וכמו שמפורש במשנה²². אבל שער שושן, תפקידו כפי הגדרת המשנה הוא 'ישבו כהן (גדול) השורף את הפרה, ופרה וכל מסעריה יוצאים להר המשחאה', ועל כן מסתבר כי שער זה הוא שער הכהן. וכבר עמד על כך הר"מ טוקצינסקי²³ וכן היא דעת כמה חוקרים.

לפי השערה זו (וכן לפי השערה ראשונה שהבאנו), מתבארים דברי הקליר אשר כתב: "כי טבע שער המזרח"²⁴. כי אמנם עניין השערים אשר טבעו ולא חרבו ולא שלטו בהם אויבים נזכר במקורות²⁵, אבל לא נתבאר שם באלו שערים מדובר. ומתוך דברי המדרש בשיר השירים רבה ברור, כי שערי חולדה לא חרבו, וגם שער הכהן לא חרב. ומסתבר אם כן, שהם השערים אשר 'טבעו בארץ'²⁶. ודברי ר"א הקליר משלימים את התמונה, על ידי הקביעה כי שער המזרח (אשר הוא כאמור שער הכהן) טבע בארץ.

ד. שער הרחמים, שער הכהן ושער שושן

ואמנם, גם אחר שקבענו כי שער הכהן מקומו בכותל המזרחי, עדיין צריכים אנו לבאר היכן מקומו בכותל זה.

והנה בכותל המזרחי הקיים היום, נמצא מבנה הידוע בשם 'שער הרחמים', שם זה אינו ידוע כלל מן המקורות התלמודיים והמדרשיים, ותכלית השער הזה אינה ברורה. עצם השם 'שערי רחמים' מופיע לראשונה בקטעים מגניזת קהיר קטע אחד מן הגניזה בו מוזכר השער נקרא: "תפילות על השערים בירושלים"²⁷. כן מופיע השם 'שערי רחמים' במסמך אחר מן הגניזה, מסמך הידוע בשם 'מדריך ירושלים מן הגניזה

20 פרק א, סימן ג.

21 וכיום הזה, שנתגלו עשרות מקוואות בדרום ובמערב הר הבית, הדבר נראה לעין כיצד כל ההמונים טבלו ממש סמוך לכניסתם, וזה אינו קיים כמובן במי שבא מהמדבר, אם ייכנס במזרח.

22 מדות א, ג.

23 עיר הקודש והמקדש, ח"ב, עמ' כב.

24 קינת 'איכה את אשר כבר עשוהו' (קינה טו בקובץ האשכנזי).

25 ראה סוטה דף ט, ושם מפורש כי הטעם שלא חרבו השערים הוא מפני שדוד בנאם. אבל באיכה רבתי מפורש הטעם מפני 'שחלקו כבוד לארון'.

26 ואמנם עניין טעמו של שער הכהן שלא חרב אינו מפורש, כי אם הטעם הוא שדוד עשאו (ראה בעהרה 25) ניתא. אך אם הטעם הוא משום ששערים חלקו כבוד לארון צריך עיון אם לשער שושן היה חלק בזה.

27 ראה לעיל, פרק ראשון הערה 24.

הקהירית²⁸. משני הקטעים ברור, כי המדובר כאן בשער כפול, דבר ההולם את השערים כפי שהם מוכרים לנו. בקטע אחר מן הגניזה, מספר תושב ירושלים: "ואני מתפלל לפני שער הרחמים, ואני ניגש אליהם בכל שני וחמישי"^{28*}.

בסיבוב ר' פתחיה מרגנשבורג נאמר: "ובירושלים יש שער וקרוין לו שערי הרחמים. ואותו שער ממולא אבנים וסיד... ויש מסורת ביד היהודים שדרך אותו שער גלתה השכינה²⁹ וכו עתיד לשוב. והוא מכוון כנגד הר הזיתים"³⁰.

כן נזכרים שערי הרחמים בדברי ר' יעקב בר' נתנאל הכהן, שהיה בארץ בימי הצלבנים, בין שאר הדברים הקיימים בירושלים, (כותל מערבי, מרתף בניין שלמה המלך ועוד) ואולם אין בפיו נסיון לבאר את מהות השער³¹.

ואולם האריך בעניין שער זה בכפתור ופרח ("ה"א ע"ג), אשר ניסה לבאר את מהותו של השער, כפי שיבואר להלן.

והנה השאלה היסודית בנושא זה היא, כמה שערים בכלל היו במזרח הר הבית. במשנה, כידוע, נזכר שער אחד בלבד³². ואמנם יש מן החוקרים אשר סברו כי שערי הרחמים הם שער הכהן, והם שער שושן של המשנה³³. אולם כבר עמד החוקר י' מאן על כך, כי שער הכהן ושער הרחמים שני שערים שונים, שהרי בקטע 'תפילות על השערים בירושלים' נזכרים 'שערי הרחמים' ו'שער הכהן' כשני אתרים שונים בהחלט³⁴. בעקבות דבריו של מאן, בא החוקר י' ברסלבי והוכיח את הדבר גם מכמה מסמכים אחרים³⁵. אישור חותך להנחתו של מאן מצא ברסלבי בקטע שמקורו בגניזת קהיר, המכונה בשם: 'מדריך ירושלים מן הגניזה הקהירית'. קטע זה הוא תיאור המנוסח כהדרכה למבקרים³⁶. באותו קטע מתוארים שערי הרחמים שבמזרח, ואחר כך מתואר שם שער אחר במזרח. אודות אותו שער נאמר שם: "והיה לפניו שער יקרא לו שער המזרחי, וברוב העונות נעשה היום מי... וזוהמה". תיאור זה מורה בבירור, כי שני

28 הקטע פורסם בהרחבה על ידי ברסלבי, ארץ ישראל ז, עמ' 78—69.

28* וילנאי, ירושלים העתיקה, ח"א, מהדורת תשל"א, עמ' 209.

29 שכינה גלתה דרך שער הקדים, כמו שמפורש ביחזקאל י, יט. ולפי פשוטו הכוונה היא לשער שושן. ואם כן לפנינו זיהוי של שערי הרחמים עם שער שושן. או שמא לדעתו שער אחר היה במזרח, וזלת שער שושן (וראה לקמן בסימון ה). ואם אכן זה השער שממנו גלתה שכינה, מקבלים דברי בן מאיר הנו' לעיל משמעות מיוחדת, כי הם היו מתפללים גם בהר הבית וגם על שער הכהן ושניהם מקומות המיוחדים בגלל גלות שכינה.

30 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 54 (זמנו של ר' פתחיה הוא בערך שנת ד"א תתק"מ).

31 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 50, וראה לעיל בפרק א, הערה 27.

32 מדות א, ג.

33 ח"ז הירשברג, עיניני הר הזיתים בתקופת הגאונים, ידיעות יג (תש"ז), עמ' 159; שמחה אסף, ספר הישוב, כרך ב, עמ' מז; קליין, ארץ יהודה, תל אביב תרצ"ט (על פי הביאורים לתרשים שממול עמ' 128); G. Dalman, Jerusalem und sein Gelände. Gutersloh; 1930. S 256 וכן האדריכל יעקב יהודה בדגם המקדש שעשה.

34 מאן, Texts... ח"ב, עמ' 459.

35 ברסלבי, ארץ ישראל, ז, עמ' 79—69 ובהרחבה רבה במאמרו, עליות רגלים להר הזיתים. בתוך הקובץ ירושלים לדורותיה, ושכ"ט, עמ' 41—135.

36 לעיל, הערה 28.

תמונה 11 : יהודים בשערי הר הבית
יהודים יושבים בשער מוכרי הכותנה (באב אל-כותנין) שבמערב הר הבית
תחריט עין מהמאה הקודמת

שערים היו ידועים באותה תקופה בכותל המזרחי — שערי רחמים ושער המזרח אשר חולל על ידי הנכרים.

ואכן, דבר חילולו של השער המזרחי הידוע (שער שושן) על ידי הישמעאלים מופיע במפורש בדבריו של הקראי סלומון בן ירוחם (בן המאה העשירית למניין אומות העולם), אשר בביאורו לאיכה, בפסוק 'היתה ירושלים לגדה בנייהם' (איכה א, ג) הוא מתרעם על הישמעאלים אשר עשו את שער המזרח ל'בית צואה'³⁷. ופרשן קראי אחר כותב בביאורו לתהלים: "תחת הלויים השערים למזרח עתה קברי זדים ונחלי מוצאות ובתי כסאות" (ויש לציין, כי שיטה זו של חילול קדשי ישראל נהגה גם בתקופה הרבה יותר מאוחרת, ואף בעת הזאת יש לה דוגמאות, כאשר בתקופת המנדט הבריטי היו נסיונות להתנכל לכותל המערבי בדרכים דומות, ועוד³⁸).

ואמנם, אין מופיע בתיאורים אלו השם 'שער הכהן', אבל צירוף הפרטים יוצר תמונה ברורה, והיא כי שער המזרח האמיתי חולל, כעדות הפרשנים הקראיים, וכעדות המזריח מן הגניזה. ומלבדו קיים עוד שער אחד, הוא 'שערי הרחמים' כעדות 'המדריך מן הגניזה', והוא אינו שער הכהן כפי שעולה מן הקטע 'תפילות על השערים בירושלים', וכפי שמוכח מעצם ההנחה ששער הכהן הוא שער המזרח האמיתי, דהיינו שער שושן. שער זה שימש מקום תפילה עיקרי בתקופת הגאונים. בשער זה היו יושבים רבנים מסויימים דרך קבע, והם המכנים עצמם באיגרת שהוזכרה לעיל 'כת] הרבנים אשר בשער הכהן יושבים' (ולא כפי שרצו ללמוד מכאן על מקום ישוב יהודי באיזור שער הכהן)³⁹. ביטוי כזה ממש מופיע גם באיגרת אחרת, מראשי עדת ירושלים, ובה כתוב: "מודיעים לכם אנו, עדת הרבנים, הכתה העלובה אשר כאין חשובה, נוכח המקדש יושבת, וחרופים קושבת"⁴⁰. ויש לבארה גם כן באופן ה"ל, ואפשר כי בקטע זה, מתלוננת הכת על הבזיונות שהיו מגת חלקה, בעת אשר הישמעאלים התחילו להתנכל לשער זה. (וראה בתמונה 11, קיום המנהג לשבת בשערים עד העת האחרונה). ובאמת, דבר קיומם של שני שערים אלו בחומה המזרחית גזכר במפורש בדברי 'הכפתור ופרח':

"עוד היום ניכר שער שושן למזרח והוא סגור אבני גזית, ואם תחלק זה הכותל לשלושה חלקים יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי...⁴¹

37 ירושלים של לונץ, כרך י, עמ' 95.

38 ראה אודות זה בהרחבה ב'יומן הכותל', בסופו.

39 ראה ברסלבי, למקומות הישוב היהודי בירושלים בתקופה הערבית. ידיעות (תרצ"ז). ואולם הוא חזר בו בספר ארץ ישראל ז', עמ' 77, הערה 75, וסבר שהביטוי הוא מליצי בלבד. לאמיתו של דבר ברור, כי הביטוי לקוח בעצם ממנהגם לשבת בשערים.

40 אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 50. וראה לעיל בפרק ראשון הערה 21, בספקות אשר יש בקביעת תאריך איגרת זו (אשר הזמן הרשום בה הוא שנת אלף תצ"ט לשטרות ואי אפשר לקיימו). ושמא זמנה אלף של"ט (והאותיות צ ל דומות בכתב-יד ספרדי כידוע) ואם כן הוא הרי'ן שנת ד"א תשפ"י, והיא זהה בתקופתה לאיגרת המזכירה את כת הרבנים אשר בשער הכהן יושבים. וצריך לבדוק דבר זה.

41 דיון אודות דברים אלו של הכפתור ופרח לקמן בפרק שלישי דהה.

ולצפון הפתח הסגור אשר במזרח, שאמרנו עליו שהוא שער שושן, כמטחוי קשת יש בכותלו שני שערים גבוהים מאד בכיפות מחוץ, ודלתותיהם ברזל, והם סגורים לעולם. וקורין להם ההמון 'שערי הרחמים' והישמעאלים הורגלו בזה וקורין להם באב אלרחמ"א" 42.

עדות ברורה זו, בצירוף המקורות המזכירים את שער הכהן, אינה מותרת ספק שאכן שער הכהן הוא שער שושן, ונבדל משערי הרחמים.

תמונה 12: שערי הרחמים

ה. שערי הרחמים, שערים שעשה שלמה לאבלים וחתנים

ההפרדה בין שער שושן לבין שערי הרחמים מצריכה כמובן ביאור באשר למהותם של שערי הרחמים. במדריך הנוכח מגניזת קהיר, העלה השערה תמוהה, כי שערים אלו הם 'שער ניקנור' וזה לא ייתכן כלל, הן מפאת היות החומה המזרחית חומת הר הבית, (כמו שנתבאר לעיל בסימן א) והן מפני שהמדריך עצמו מזכיר בחומה זו נוסף לשערי הרחמים את שער המזרח שחולל על ידי הישמעאלים. ולא ייתכן בשום אופן ששערי

42 כפתור ופרח, עמ' יז.

הרחמים ושער ניקנור באותה חומה הם עומדים⁴³. אם כן חידת שערי הרחמים בעינה עומדת.

ב'סבוב ר' פתחיה מרגנשבורג' כתב, כי "יש מסורת ביד היהודים, שדרך אותו שער גלתה השכינה, ובו עתיד לשוב"⁴⁴. וצ"ע, דהרי שכינה גלתה דרך 'פתח שער בית ה' הקדמוני'⁴⁵, ואם רצונו לומר שזה שער ניקנור, כבר הראינו לעיל שזה לא ייתכן. גם לא נוכל לומר שהוא שער שושן, כי בכך סתירה לעדויות מפורשות, בין קודמות לו ובין מאוחרות לו. ושמא כוונתו לומר שהיו עוד שערים במזרח, וזלת שער שושן (כמו שאומר ה'כפתור ופרח' — כמבואר להלן), ובשער קדמוני זה שאינו שער שושן, גלתה שכינה וזה דוחק (יש לציין, כי ר' פתחיה ביקר בארץ בתקופה הצלבנית, לאחר כשמונים שנה של ביטול הישוב בירושלים, ובימיו היה בירושלים יהודי צבע אחד בלבד).

ובספר 'כפתור ופרח' כתב: "ומסתברא שהם אותם שני שערים שעשה שלמה לגמול חסדים אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנודים כמו שנוכר במסכת סופרים פ"ב (ובדפוסים שלנו פ"ט): רבי אליעזר בן הורקנוס אומר, ראה שלמה כת של גומלי חסדים ובנה להם לישראל שני שערים, אחד לחתנים ואחד לאבלים ומנודים. ובשבת היו מתקבצים יושבי ירושלים ועוליץ להר הבית, ויושבין בין שני השערים הללו כדי לגמול חסדים זה לזה. ושמא לזה קורין להם קצת שערי הרחמים"⁴⁶.

והנה ברור, כי דברי ה'כפתור ופרח' אינם מבוססים על מסורת וקבלה, אלא על השערה בעלמא, כמו שכתב הוא עצמו במפורש. ויסוד השערה זו הוא שמם של השערים בלבד. ואמנם השערה זו קשה היא, כי אין להבין מדוע היה שער זה מרוחק מן העיר. והדעה נותנת, כי שער העשוי לגומלי חסדים ולאבלים ולחתנים יהיה דווקא בכיוון העיר, במקום העשוי לכניסה ויציאה לכל, דהיינו בדרום או במערב. וכבר הירבה להשיג עליו בזה הרא"מ לונץ, הן בהערותיו לספר 'תבואות הארץ' עמ' שלב, והן בהערותיו לספר 'כפתור ופרח' (שיצא לאור כידוע גם בהוצאתו) בעמ' צד, ועוד, והסיק כי באמת שערים אלו מקומם בדרום.

הנחה זו יכולה גם לבאר קושי אחר הקיים בעניין שערים אלו. כי באמת כבר העיר הרד"ל בביאורו לפרקי דר' אליעזר⁴⁷, דבפשטות לא היו בהר הבית עוד שערים זולתי אלו האמורים במשנה במדות. ואם כן שערים אלו שעשה שלמה היכן היו. ולפי האמור יש לדבר זה פתרון, שהרי במשנה נאמר 'שני שערי חולדה מן הדרום'. אך השוואת השערים למעשה (ראה לקמן פרק ג) מורה כי לפנינו לא רק שני שערים, אלא

43 אין זו הדוגמא היחידה הגורמת לפקפוקים ביחס ללמדנותו של מחבר המדריך. בעיקר בולט הדבר בדבריו אודות שער הנשים, שער השיר ושער המים, שהוא מזהה אותם בכותל הדרומי של ה'חרם', והם שערים של העזרה ממש בצפונה ובדרומה (ראה ברסלבי, שם, עמ' 71).

44 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 54.

45 יחזקאל י' ט.

46 כפתור ופרח שם.

47 סוף פרק יז.

שתי מערכות של זוגות שערים. (וזה הולם את הלשון 'שני שערי חולדה'). ואפשר ששניים מתוך שערים אלו (דהיינו זוג אחד, או אחד מכל זוג) שימשו לתפקיד של גמילות חסדים. אי גמי יש לומר, כי שערים אלו אינם כלל שערי כניסה, אלא שערים בתוך שטח הר הבית, שתיקנו מתחילה שהאבל והמנוחה עוברים בהם. והיינו משום שהם מקיפים את הבית משמאל כמו שמפורש במשנה⁴⁸ ואין הליכתם באותו כיוון שהולכים שאר בני אדם. ולשם היכר לדבר זה היה שער עומד בתוך שטח הר הבית (בסמוך לשערי הכניסה לעצם הר הבית) ובו היה עובר מי שמקיף משמאל. ומתוך כך תיקנו שער גם לחתנים, ומשום ברכה שהיו מברכים את החתנים, ומשום ניהומים שהיו מנחמים את האבלים, וכמו שמבואר בהרחבה בפרקי דר' אליעזר (סוף פרק יז). על כל פנים אין הדברים האלו מחוורים, אם נניח ששערים שעשה שלמה בצפון הר הבית הם עומדים.

גם שאלת סגנון הבניה של השערים אינה מצדיקה יחוסם לשלמה המלך, וכבר עמד על כך ר' יוסף שוורץ בספרו 'תבואות הארץ' (דף שלב), ועיין בזה בהרחבה לעיל⁴⁹.

וראה עוד בספר 'ירושלים בספרותנו' (עמ' 326, הערות 66, 70) דברי מי שמפרש כי שערים אלו שעשה שלמה נמצאים בצפון הר הבית. ובפירושו של ר' משה קאזיס למסכת מדות, ב, ב כתב: "אבל בבית שני לא עשו שערים הללו", וכו'. ולפי דבריו ודאי אין מקום לזיהוי שערי הרחמים עם השערים הנוכרים.

וב'כפתור ופרח' משער, כי השם הערבי באב אלרחמא מקורו בשם היהודי (הנובע מן המנהג הקשור לניחום אבלים). אך כאמור אין זה ברור כלל, ואפשר כי השם הערבי מקורי הוא. בפשטות מקורו של שם זה הוא עצם המנהג להתפלל במ ולבקש רחמים מאת ה'. וכמו שכתבו בתקופת הגאונים חכמי ירושלים: "בסובבנו על השערים להשתחוות ולבקש רחמים"⁵⁰. ואמנם אם כן הוא, אין השם במקורו קשור דווקא לשערים מסויימים (וכמו שהבאנו לעיל⁵¹ דברי ר' בנימין מטודלה שדיבר על שער הרחמים בכותל המערבי), אך מסיבה שאינה נודעת נתייחד השם 'שערי הרחמים' בתקופה מסויימת לשערים אלו דווקא.

ו. השערה חדשה אודות תפקיד שערי הרחמים

כבר הזכרנו לעיל, כי סגנון העיטורים של שערי הרחמים סגנון מאוחר הוא. אולם בדיקה יסודית של סגנון המבנה כולו מורה דווקא כי המבנה בנוי על שרידיו של מבנה

48 מדות ב, ב.

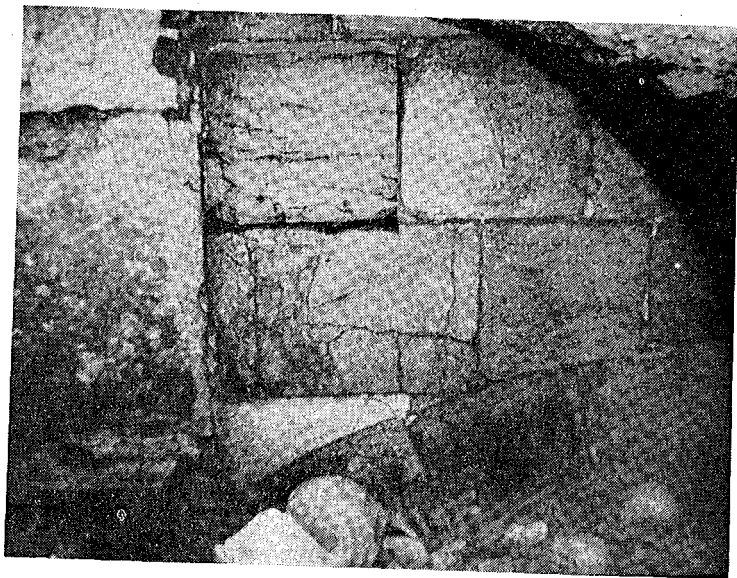
49 מבוא, סימנים ד, ה.

50 יערי אגרות ארץ ישראל עמ' 50 (אודות זמנה של איגרת זו ראה לעיל, הע' 40; ובפרק

ראשון הערה 21.

51 ראה לעיל, פרק ראשון, סימן ד.

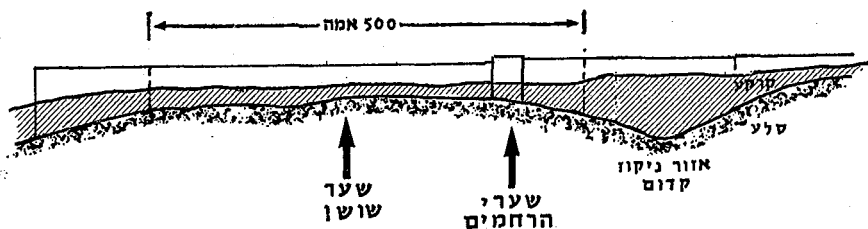
עתיק. ויש מי שסובר שזה שער שושן⁵¹ * (וזאת בלי קשר לשאלת מקומו של שער הכהן, אשר הוכח לעיל שאינו זהה לשערי הרחמים). אולם זה לא ייתכן, כפי שיבואר לקמן, (סימן ח) וכמובן מתעוררת השאלה, לאיזו תכלית שימש המבנה בזמן הבית. והנה בתחתית המבנה של שערי הרחמים, בחלקו הדרומי, קיים חלק עתיק ובו שער סתום (מתחת לשערים הסתומים הנראים לעין). שער זה אינו ניתן לראיה לגבי העומדים מבחוץ משום שהישמעאלים כיסוהו בקבר גדול, קבר המוצמד ממש למבנה של שערי הרחמים. ואולם קבר זה נפגע כפי הנראה על ידי פגז בזמן מלחמת ששת הימים, ובמשך שנה ויותר אחרי המלחמה ניתן היה לראות את קרבו של הקבר ולצלמו.

תמונה 13 : פנים הקבר שבתחתית שערי הרחמים
שים לב לקשת שבתחתית התמונה

בתצלום ניתן לראות בבירור שרידי קשת אשר השטח מתחת לה סתום באבנים קטנות. כן נראה בבירור, כי פתח זה הוא פתח עתיק למחילה אשר נכנסה אל מתחת לשטח הר הבית. באשר לתפקידה של מחילה זו, אין כמובן אפשרות להחליט במדויק, אך מפאת מקומה הטופוגרפי היא נראית מתאימה לצורך ניקוז.

*51 ראה לקמן, הערה 66.

תמונה 14: החומה המזרחית ופני הקרקע והסלע ביסודותיה

מחילה זו, מלבד היותה מתאימה לניקון שיירי הדם וניקוי רצפת העזרה⁵², מתאימה היא לתיאור אחר של מחילה, הכתוב על ידי יוספוס. וכך כתב יוספוס: "גם תעלה נסתרת נבנתה בשביל המלך, שהובילה מאנטוניה עד למקדש הפנימי, לעבר שער המזרח. מקום שם בנה לו מגדל שיוכל לעלות אליו דרך המגהרות, כדי להישמר מפני מרידה של העם נגד המלכים"⁵³. מחילה זו מסתבר שלא הובילה עד שער שושן ממש, אלא למקום סמוך לו במזרח. ולא היתה המחילה יוצאת מתחת למפתח השער, כי יש בזה נזק למטרתה, וגם היא מאריכה עליו את הדרך, ובאותו מקום שבאמת נסתתמה המחילה, בנה לעצמו מגדל. עוד ברור מן התיאור, כי המחילה נמשכה דרומה עד ל'מקדש הפנימי' ומשם נטתה לכיוון מזרח. לקמן⁵⁴ נבאר כי שטח המקדש הפנימי אצל יוספוס כולל את כל השטח שעל גב הרמה שבמרכז שטח הר הבית כיום הזה, ולא רק את העזרה ממש. שטח זה כולל חלק מן ה'חיל' ובו נמצאת לשכת בית המוקד (שהיא עצמה מצפון לעזרה).

והנה הקטע הראשון של המחילה שיוספוס מתאר אותה, ידוע ממקורות אחרים, דהיינו הקטע ממצודת אנטוניה עד לצפון המקדש הפנימי, או ליתר דיוק עד צפון לשכת בית המוקד. הוא הנזכר במפורש במשנה במסכתות תמיד ומדות⁵⁴, זו ה'מסיבה ההולכת תחת הבירה'⁵⁵. אבל מן המקדש הפנימי מזרחה, מזכירה יוספוס בלבד. ואולם, אם נתאר לעצמנו את מקומה של מסיבה ההולכת מצפון המקדש הפנימי (דהיינו מצפון הרמה המוגבהת) הישר מזרחה, נפגע בשערי הרחמים ממש.

ולפי זה, שערי הרחמים בנויים על שרידי יסודות המגדל שעשה לו הורדוס מעל גבי אותה מחילה (וכבר עמד על האפשרות לקשור בין שתי המחילות, סבי בספרו 'ירושלים בספרותנו' (עמ' 326, הערה 67) אך הוא לא קשר מחילה זו למבנה שערי הרחמים). כאמור זו השערה בלבד, אך יש להשערה זו חשיבות על רקע הידיעה הברורה

52 תוספתא פסחים פ"ד.

53 קדמוניות ספר חמישה עשר יא, יז.

54 בפרק רביעי, ד.

55 תמיד א, א; מדות א, ט.

55 ביארתי כאן 'בירה' כדעת ר' יוחנן, שהוא מגדל בהר הבית (ירושלמי פסחים פ"ז ה"ח; בבלי יומא דף ב, א).

כי שערי הרחמים נחשבו למבנה עתיק ולשריד מבית המקדש, בסוף תקופת הגאונים. וזאת על אף שבוודאי אין הם שער הכהן או שער שושן.

ז. עשיית 'שערי הרחמים' עיקר ונטישת שער המזרח

השאלה העולה מאליה היא, מדוע העדיפו היהודים את התפילה על שערי הרחמים, ולמה לא התפללו בשער המזרח האמיתי, שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים. ובאמת בתקופה קדומה יותר, דהיינו בתקופתו של בן מאיר, ודאי האתר החשוב ביותר היה שער הכהן, שהוא שער המזרח כמו שהראינו לעיל. נראה כי הגורם לכך היה חילולו של השער וזיהומו על ידי הערבים בתקופה מאוחרת, זיהום שמנע מטעמים הלכתיים את האפשרות להתפלל שם וגרם על ידי כך לנטישתו כליל. לאחר מכן חרב השער, או טבע בגלי אשפה וערמות עפר; על כל פנים אינו נזכר אצל הנוסעים שלאחר 'כפתור ופרח', ומקומו אינו ניכר כיום הזה. לעומתו נשארו שערי הרחמים, שהמוסלמים לא החריבום (אפשר בגלל מסורות מוסלמיות שיוחסו להם), ותפסו מקום מרכזי.

אין זה מן הנמנע, כי לאחר שניטש שער המזרח היו מבני התקופה שקראו לשער זה בטעות 'שער הכהן'⁵⁶, מאחר שהיה זה השער היחיד שהורגלו להתפלל בו. אך באופן אובייקטיבי ברור, כי אינו שער הכהן, כמו שנתבאר לעיל. בין אם תקופתו מאוחרת, ובין אם תקופתו מזמן שלמה המלך, ודאי אינו חשוב יותר משער המזרח עצמו.

ח. 'שער המזרחי' שהוא מכוון כנגד בית קדש הקדשים'

על פי האמור לעיל, מתעוררת כמובן השאלה היכן באמת מקומו של שער שושן. ב'כפתור ופרח' קבע מדה שאינה מדויקת, שכן כתב שהמרחק בין שערי הרחמים לבין שער שושן הוא 'כמטחי קשת', מדה שאינה מוחלטת כמובן. ובאמת ניתן לשער מדה זו, כמרחק של שבעים עד מאה ועשרים מטר, ועל כן ניתן לקבוע בבירור כי אין הכוונה לשער המכונה 'שער ההליות', והוא במרחק שמונה עשר מטר דרומה משערי הרחמים. גם אין הכוונה לשרידי שער שמצא קלרמון גנו, במרחק של כשבעים מטר מהפינה הדרומית המזרחית, כי הוא רחוק מאתיים וארבעים מטר בערך דרומה משערי הרחמים. אך היכן באמת השער, קשה לקבוע על פי זה⁵⁷.

מדה אחרת שקבע ה'כפתור ופרח' היא, היות השער חָזָה בחלק הראשון משמאל, לכשתחלק את הכתל לשלושה חלקים, וזה לפחות מגביל אותנו בחיפוש השער. אך גם זה אינו מספיק, כי לא ידוע לנו האם כלל בחלוקה לשלושה חלקים את חומת חרם א-שריף לבדה, או שהתכוון לכל החומה המזרחית של העיר כפי שהיתה בזמנו⁵⁸. יש

56 ראה לעיל הערה 17 והע' 29.

57 מדה 'מטחי קשת', היא גם המדה שקבע כפתור ופרח כמדת המרחק בין קבר אבנר בן נר לבין מערת המכפלה. והם אתרים ידועים.

58 אודות ביאור דבריו, ראה לקמן בפרק שלישי, סימנים ד, ה.

לציין, כי אם נניח ששער שושן בשליש הדרומי של חומת חרם א-שריף, יקשה להבין כיצד המרחק בינו לבין שערי הרחמים כמטחווי קשת בלבד.

ואולם לקמן יבואר, כי הצרכה היא מעל לכל ספק אבן השתיה⁵⁹. ולפי זה יש לחפש את מקומו של שער שושן ממול הצרכה ממש. מקום זה הולם את המרחק של כמטחווי קשת דרומה לשערי הרחמים. דבר זה עולה בבירור מן המשנה במסכת ברכות, אשר קבעה: "לא יקל אדם ראשו כנגד שער המזרח, שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים"⁶⁰. וכתב רש"י שם: "כנגד שער המזרחי חוץ להר הבית אשר בחומה הנמוכה, אשר לרגלי הר הבית במזרח. לפי שכל השערים מכוונים זה כנגד זה. שער מזרח, שער עזרת נשים ושער עזרת ישראל, ופתח האולם, וההיכל, ובית קדשי הקדשים במקדש ראשון שהיה 'אמה טרקסין'" (כלומר בבית ראשון שהיה כותל 'אמה טרקסין' מפריד בין הקודש לבין קודש הקדשים, היה בו פתח, ומכוון כנגד שאר פתחים. אבל בבית שני לא היה פתח, אלא פרוכת לכל מלוא רוחב הבית⁶¹ ואי אפשר לומר שיש שם פתח מכוון). וכדברי רש"י כתב גם בפסקי הרי"ד למסכת ברכות.

אבל הרמב"ם פסק: "לא יקל אדם את ראשו כנגד שער מזרחי של עזרת שהוא שער ניקוה, מפני שהוא מכוון כנגד בית קדשי הקדשים" (הלכות בית הבחירה ז, ה), וכן פסק גם הסמ"ג במצות עשה קסד.

ולשיטת הרמב"ם והסמ"ג, אין להוכיח ממשנה זו היכן באמת עמד שער שושן. אבל בגמרא במסכת יומא (דף טז) משמע במפורש, כי כל השערים (כולל שער המזרחי של הר הבית) מכוונים זה כנגד זה. כי שם בגמרא דנים בדברי המשנה: "כל הכתלים שהיו שם היו גבוהים, חוץ מכותל המזרחי, שהכהן השורף את הפרה עומד בהר המשחה ומתכוון ורואה בפתחו של היכל" (מדות ב, ד), ובגמרא ביומא שם, דנו בהכרח לעשות את הכותל המזרחי נמוך, וקבעו כי משנה זו אינה אליבא דכולי עלמא, אלא אליבא דר"א בן יעקב.

אבל לרבנן אין צורך בזה, כי במסכת מדות, קיימת מחלוקת בין ר"א בן יעקב לבין רבנן, בשאלת הפרש הגבהים שבין משטח הר הבית לבין מפתח ההיכל. לדעת הכל, יש הפרש גובה של שש אמות מן העזרה לפתחו של אולם, הפרש של שבע וחצי אמות בין עזרת הנשים לעזרה, והפרש של שש אמות בין שטח הר הבית לבין שטח עזרת הנשים (נמצא כי הפרש המינימלי בין הר הבית לקרקע ההיכל תשע עשרה וחצי אמות). אבל בפרט אחד יש מחלוקת תנאים, כמו שנאמר במשנה שם: "וראשי פסיפסין מבדילין בין עזרת ישראל לעזרת כהנים (כלומר, שתיהן בנויות באותו מפלס גובה) ר' אליעזר בן יעקב אומר, מעלה היתה וגבוהה אמה, והדוכן נתון עליה, ובה שלש מעלות של חצי אמה, נמצא עזרת כהנים גבוהה מעזרת ישראל שתי אמות ומחצה" (מדות ב, ו). מתוך מחלוקת זו ברור, כי לדעת חכמים יכול היה הכהן השורף את הפרה לעמוד

59 בפרק חמישי כולו.

60 ברכות ט, ה ובגמרא שם דף גד.

61 יומא ה, ה.

בהר הזיתים, ולכוון כנגד פתח בית קדשי הקדשים דרך שער שושן ושאר השערים המכוונים, היות שגובה שער שושן עשרים אמות, וגובה מפתח ההיכל תשע עשרה וחצי אמות מעל מפלס הר הבית, כלומר חצי אמה מתחת למשקוף שער שושן, וזה מספיק. אבל המשנה הסוברת, כי החומה המזרחית היתה גבוהה, בהכרח סוברת כר"א בן יעקב, המוסיף לגובה קרקע ההיכל עוד שתי אמות ומחצה. ולפי דבריו, הפרש הגובה הוא עשרים ושתיים אמה, ועל כן לא ייתכן לראות את פתח קודש הקדשים מבעד לשער שושן⁶².

הן אמת כי אחר שעשו את הכותל נמוך, שוב לא היה צורך לכאורה לעשות את השערים מכוונים. ואדרבא, אפשר שמבחינה מסויימת עדיף לעשותו בלתי מכוון, שהרי על כרחין היה צריך להיות גובה חומה זו פחות מעשרים ושש אמות, כדי שלא תסתיר את פתח עזרת הנשים⁶³, וגובה השער עשרים אמות⁶⁴ ומעל השער משקוף בריא כמובן. ושמא יותר נוח, מחמת המגבלות בגובה אותו משקוף, לעשותו בלתי מכוון — כדי להגביהו מעט יותר משש אמות⁶⁵, ואת החומה כנגד שער ניקנור בלבד להשפיל. וראיתי מי שטענו כי באמת שערי הרחמים הם שער שושן, אף על פי שהצרכה היא אבן השתיה, ולהלכה באמת לא היו מכוונים השערים זה כנגד זה⁶⁶. אבל באמת אינו נראה כלל, ואדרבא מן הגמרא ביומא מוכח שהעובדה שהשערים מכוונים זה כנגד זה היתה אצלם מושכל פשוט. וממנו הוכיחו שהמשנה אודות החומה הנמוכה אינה כרבנן. ואם יעלה על הדעת שהשערים אינם מכוונים לאיזו סיבה הנדסית שהיא, נפלה הוכחת הגמרא בזה. כי שמא משום שאינם מכוונים היה צריך לעשות כותל המזרחי נמוך. ולדעת רש"י והרי"ד מושכל זה יסודו במשנה בברכות. אך גם לדעת הרמב"ם היה הדבר פשוט לגמרא, אף שאין על זה משנה מפורשת, וזאת משיקולים אדריכליים, הקשורים לבני המקום, כי גם זה שיקול הלכתי גמור בבניין הר הבית כמו שמוכח מדברי חז"ל⁶⁷. ואמנם, מה שהביא את הרמב"ם לפרש את המשנה בברכות על שער ניקנור, לא מפני ששער שושן אינו מכוון, אלא מטעם אחר, ואין כאן מקום להאריך בו⁶⁸. על כל פנים יהיה הטעם אשר יהיה, הדבר ברור מן הגמרא ביומא, כי כל השערים מכוונים זה כנגד זה. ובאמת הרמב"ם עצמו כתב בפירושו המשנה במדות (פ"ב מ"ד): "לפיכך צריך שיהא הכותל אשר מעל שער שושן קצר כדי שיראה את ההיכל מעליו."

62 ממהלך הגמרא ברור, כי ראיית הכהן היתה בקו מאוזן ממש. ואפשר שזו הכוונה במלים 'נובך פני אהל מועד' (במדבר יט, ד).

63 פשוט הוא, וכך מפורש בתוספות ישנים יומא דף טז. אבל בפסקי תוספות למסכת מדות, באות זו: "כותל המזרחי גבוהה שש אמות, וכשמוה רואה למעלה לתוך פתח ההיכל". וכן הוא ברש"י יחזקאל מ, ה. והוא תימה.

64 מדות ד, ג.

65 יש לציין כי גובה אבן המשקוף בשער ברקלי מעט יותר משני מטר.

66 כן דעת המנחת פרוץ' שמואל קליין, ויבדל"א האדריכל יעקב יהודה (ראה לעיל הערה 33).

67 ראה לקמן בקונטרס 'לשכנו תדרשו'.

68 כפי הנראה לדעת הרמב"ם אין מן התורה דין מורא מקדש אלא בעזרה בלבד. וכן היא גם דעת המאירי ביבמות דף ו, ב (וראה באריכות מקורות ודיון מפורט בזה, בחלק ב' סימן א' של הספר תורת הקדש, מאת הרב מרדכי אילן).

ואם כן גם הוא מסכים, שהשערים מכוונים זה כנגד זה, ועל כן ראיית פתח ההיכל היא ממש מעל שער שושן, הנמצא על אותו ציר.

ט. מקומו של שער שושן כיום

האמור לעיל הביא לידי צורך לחפש את מקומו של שער שושן כיום הזה. והנה מקום קודש הקדשים הוא בלי ספק על גבי הצכרה כמו שיתבאר לקמן⁶⁹. אם כן יש לחפש את השער אשר ה'כפתור ופרח' מעיד על קיומו כנגד מקום זה. אבל צריך לברר את הכיוון המדוייק שכנגדו יש לחפשו, שהרי כתלי הר הבית כפי הנראה היום, אינם מכוונים בדיוק כנגד רוחות העולם (והכותל המזרחי נטוי בערך חמש מעלות לעומת הצפון האמיתי). ואמנם לקמן⁷⁰ יבואר, כי העורות היו מכוונות בדיוק כנגד רוחות העולם. לפי זה, ציר השערים המכוונים זה כנגד זה הוא ממש מזרחי לצכרה. מדידת הדבר מביאה אותנו למקום שבו קבר כפול גדול צמוד לכותל המזרחי.

תמונה 16: קבר באתר שער שושן

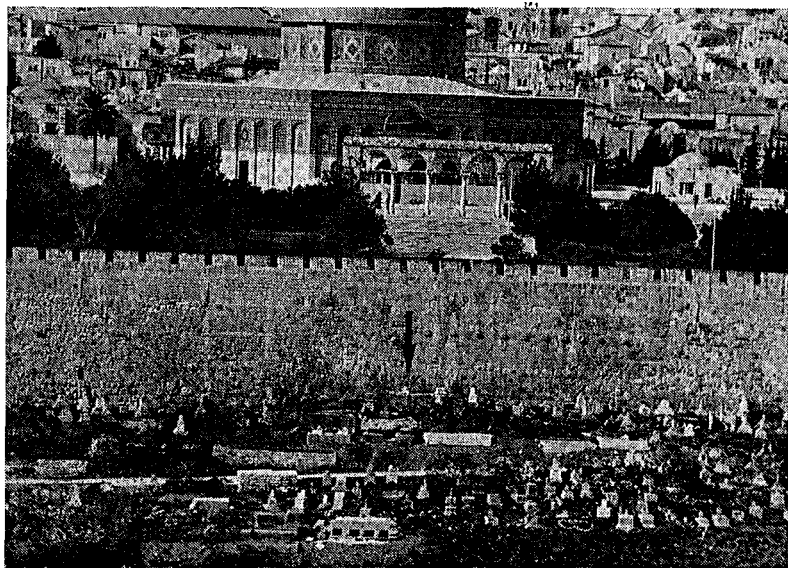
קבר זה מסתיר ככל הנראה את שרידי שער המזרח. יש לציין, כי הרעיון של הסתרת אתר על ידי הצמדת קבר גדול אליו מוכר מן הקבר האחר, שבתחתית שער

69 פרק חמישי בכללו.

70 שם, סימן י.

הרחמים (לעיל סימן ו). וכאן מצטרף קבר זה לנסיגות טישטוש האתר וחילולו עוד בתקופת הגאונים (ראה לעיל).

קבר זה אמנם חדש הוא יחסית, אולם גם בטרם היה שם קבר, כיסה גל עפר גדול את הכותל המזרחי במקום ההוא. בגל עפר זה מתקיים בפועל הפסוק 'טבעו בארץ שעריה', שזה חלק מחשכת הגלויות שהובטח לאברהם בברית בין הבתרים.

תמונה 17: אתר שער שושן במבט ממקום שריפת הפרה (החץ מראה על הקבר שבתמונה הקודמת)

וכמו שכתב הפייטן רבי אליעזר הקליר:

"היה הנוער ממזרח
בין הבתרים אורו כורח
הראהו ארבע מלכויות
ברדם וצרח
כי טבע שער המזרח"²¹.

פרק שלישי

הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה

א. המחלוקת בדבר שיעור האמה

כל המדות הנתונות לנו בשאלות הר הבית נתונות באמות בלבד. שיעור האמה שנוי כידוע במחלוקת מזה דורות. וכבר העיר ר' עקיבא איגר במכתבו לרב צבי הירש קלישר, כי אחת המניעות לחידוש הקרבנות היא חוסר האפשרות לקבוע בדייקנות את מדת האמה¹.

בעיקר ידועה המחלוקת בדורנו בין ה'חזון איש' לבין הגר"ח נאה, כאשר שורש המחלוקת בקיצור הוא כדלהלן: רוחב האגודל אם נמדדנו היום אצל רבים מבני האדם הוא 23-24 מילימטר. ואם האגודל 24 מילימטר, האמה כ-58 ס"מ, או ליתר דיוק, 57,6 ס"מ, מדה זו היא מדת אורך. אולם על סמך דברי הגמרא בפסחים דף קט, ניתן לתרגמה למידת נפח. ולפי דברי הגמרא שם שיעור רביעית הלוג הוא אצבעים על אצבעים על רום שתי אצבעות ומחצה וחמישית ($2.7 \times 2 \times 2$ אצבעות מעוקבות). ואם שיעור האגודל 24 מ"מ, שיעור רביעית הלוג מעט יותר מאשר 149 סמ"ק. אולם, שיעור רביעית הלוג הוא גם שיעור ביצה ומחצה, ולפי זה שיעור הביצה כ-100 סמ"ק, וזה כפול משיעור הביצה הידוע לנו. על כן בא הצל"ח² לכלל החלטה, כי הביצים שלנו קטנות הן. ובדרך זו הלך ה'חזון איש' ועוד.

אולם, הרמב"ם קבע במפורש את שיעור רביעית הלוג — על פי משקל מים — שהוא קרוב לכ"ז 'דרהם' והוא כמשקל י"ז ומחצה 'דינר צורי' בקירוב; והדינר משקלו צ"ו שעורות³. משקלים אלו ידועים בהלכה ומשתמשים בהם בהלכות שונות. ודבר ידוע הוא, כי משקל השעורה אחד חלקי עשרים גרם (0.05 גרם), משקל הדינר 4.8 גרם כסף ו'סלע' של פדיון הבן ארבע דינרים שהם 19.2 גרם כסף.

בהתאם למערכת שיעורין זו, ניתן לקבוע כי משקל המים ברביעית הלוג 86.4 גרם. על יסוד זה קבע הגר"ח נאה בספרו שעורי תורה (ועוד), כי מדת האגודל שני סנטימטר בלבד. כי רק אגודל בשיעור כזה, נוכל לתרגמו כראוי למדות הנפח, כאשר נפח הרביעית 86.4 גרם בלבד. שיעור האמה לפי זה 48 ס"מ בלבד.

1 בספר דרישת ציון מאמר קדישין. וראה לקמן בקונטרס 'לשכנו תדרשו' סימן ח.

2 צל"ח בסוף פסחים.

3 ראה פירוש המשנה לרמב"ם בהקדמה למסכת מנחות, ובהלכות עירובין א, יב (בעניין

הנחות אלו לא נתקבלו על דעת החזון איש ותלמידיו, היות שהן סותרות את שיעור האגודל הבינוני הנראה לעין והוא הבסיס העיקרי לכל החישובים.⁴ יש לציין כי גם בקרב אנשי מדע אין אחידות דעים בנושא זה.

ב. 'בירה תוכיח'

כאשר אנו מתבוננים בשטח ה'חרם' אנו רואים כי רוחב החצר בדרום כ-280 מ' ובצפון למעלה מ-300 מ'. והנה כאשר אנחנו מתבוננים בשטח זה מתעוררת שאלה חשובה. כבר הראינו לעיל, כי ה'כפתור ופרח' והרדב"ז בבואם לדון בשאלות הלכתיות הלכה למעשה, הסתמכו על הכתלים, לפי בנייתם והמצב הטופוגרפי, וזאת לשם קביעת הלכות ביאת מקדש⁴. וכבר הוכחנו גם כן, כי הכותל המזרחי והמערבי במקומם הראשון הם עומדים. ומדוע לא נוכל אנחנו להסתמך על אותן אמות מדה ועל אותם כתלים לשם קביעת שיעור האמה ההלכתית?

ואכן מסתבר כי באמת אפשר להסתמך על נתונים אלו, גם לשם קביעת שיעור האמה. כי אם נחלק את רוחב הר הבית, בחלקו הצר ביותר — בדרום — ל-500 יחידות, נקבל יחידה אשר גדלה בין 55 ל-56 ס"מ. יחידה זו תשמש לנו אמה לכל נושא הלכתי. לפי קביעה זו יהיה שיעור רוחב האגודל (1/24 של האמה) 23 מ"מ, דבר התואם את אורך אמת היד של אדם בינוני (כידוע, אמת הבניין במקדש גדולה בטפח מאמה רגילה כמו שכתוב ביחזקאל (מ, ה): "באמה וטפח"⁵).

הרעיון של קביעת האמה בדרך זו מופיע בספר 'שעורין של תורה' להרב הגאון רבי יעקב ישראל קנייבסקי ('הסטייפלר') שליט"א מבני ברק, בסימן ח. וכך כתב שם: "כתב הר' הגאון המפורסם מוהר"ר ר' יונה מרצבך שליט"א ב'הדרך' בגליון מ"ה בענין השיעורים וז"ל: שיעור הר הבית מבואר במשנה דמידות שהוא ת"ק אמה על ת"ק והכותל המערבי הוא כותל הר הבית. אף הכותל המזרחי הבנוי כהיום עומד הוא על מקום הכותל של הר הבית ואין בזה חולק. עוד היום מראים בפנה הדרומית מזרחית את אבני הכותל מהר הבית, וספרינו מדברים על 'שער שושן' אשר בכותל הזה. והנה המרחק שבין מזרח ומערב בין שני הכתלים על פי מדידות מצאו שרחוקים זה מזה מצד הדרום 283 מטר וזה ת"ק אמה. נמצא האמה 56.6 ס"מ ובאם ננכה מ-6 עד 13 מטר לעובי הכתלים יוצא האמה 56—54 ס"מ עכ"ל. ולענ"ד אין לנכות לעובי החומה יותר מ-י"ב אמה לשתי החומות שלא מצינו במשנתנו עובי החומה יותר".

משקל רביעית). וראה עוד בהלכות אישות, פרק י, ובכסף משנה מהלכות כלי מקדש, פרק ב, במשקל השעורה, הדרהם והדינר.

4 חזון איש, קונטרס השעורים. והגאון ר' יעקב ישראל קנייבסקי בספריו שעורין של תורה, ושעורין באורייתא.

*4 ה'כפתור ופרח' והרדב"ז הסתמכו על כתלים אלו הלכה למעשה, כמבואר לעיל בפרקים א, ב, ובמבוא.

5 כך ביאר הרה"ג קנייבסקי בספרו הנזכר.

והנה מה שכתב אודות עובי החומות, אינו ראייה כל כך, כי אף שכתלי הבית עצמו אינם יותר ממש אמות, אפשר שהחומות עבות יותר, וכמו שבאמת מורה המציאות. כן יש להעיר כי חומות הר הבית המזרחית והמערבית אינן מקבילות, ועל כן מדת 500 אמה העולה ממדידת המרחק ביניהן אינה מדויקת. יש אפשרות ששיעור ת"ק אמה הוא הממוצע, ויש אפשרות לחשוב כי הכוונה למקום הרחב ביותר, כמו שמצינו לגבי המקדש שהוא מאה על מאה על מאה אמה, רק במקום הרחב שבו *6. ואפשר עוד, דפורתא לא דק, כי אינו רבוע ממש, כמו שמצינו במקומות אחרים *7. מכל מקום ברור, כי שיעור האמה אינו פחות מאשר רוחב הדרום (שהוא המקום הצר), חלקי 500, והיינו כ"מ 56 ס"מ.

שיעור זה, נראה במבט ראשון כשיעור חדש. אולם למעשה אינו כן. ובספר 'שעורין של תורה' בסיומן ח (סעיפים י, יח) הביא מי שסוברים כי האגודל 23 מילימטר (ולפי זה האמה 55.2 ס"מ) או מעט פחות. וכך כתב בספרו בעוד כמה מקומות, בשם אחרונים שונים *7. ובסיומן י, אות ד הביא ראשונים הסוברים כי הרביעית 120 גרם, ולפי זה האגודל מעט יותר מאשר 22.3 מילימטר. בדרך כלל יש לומר, כי מה שנקטו הפוסקים 58 ס"מ כשיעור הגדול של האמה, היינו משום שבדרך כלל נקטו שיעור זה לחומרה, אבל השיעור האמיתי כפי הנראה מעט פחות מזה כפי שיתבאר להלן.

ג. שערי הר הבית ושיעור האמה

בדרום רחבת הכותל המערבי הידוע מצוי שער עתיק. שער זה ידוע במדע בשם 'שער ברקלי'. רחבו חמשה מטר ושבעים ס"מ בקירוב *8. היות שכל השערים רחבם עשר אמות (מדות ב, ג) נמצא שיעור האמה קרוב ל-57 ס"מ, ואפשר מעט פחות *9. ומכאן ראייה לשיעור האמה שנקטנו בסיומן הקודם, על פי רוחב הר הבית ממזרח למערב. אולם באמת מכאן גם ראייה לסתור, היות שגובה השער הוא כתשעה מטר ושמונים, וכל השערים היו כידוע בגובה עשרים אמה (מדות שם) ואם כן כשיעור האמה 49 ס"מ בלבד. אבל הרא"ש בביאורו למסכת מדות (א, ג) כתב, כי שער קיפונוס קטן היה *9. כן

*5 מדות ד, ה.

6 גם בהלכות שיסודן רבוע ממש, ניתן על פי ההלכה לסטות מעט משיעור זה, כמו שעולה מעצם דברי חז"ל שמסרו לנו את היחס בין האלכסון לבין הצלע, שלא בדייקנות, וכמו שכתב על זה החזון איש (אורח חיים קלח, ד), ושעור זה הוא השעור אשר ניתן לכתחילה לא לדקדק בו. וכך גם מקובלני מפי סופר סת"ם זקן ר' שלמה אדלר הי"ו מירושלים, בשם ר' דוד בהרן ז"ל, כגבול הסטיה המותר בריבוע של תפילין, וקל וחומר בדין הר הבית שאין בו דין ריבוע לעיכובא.

7 ובספרו שעורין דאורייתא כתב, כי היקף האגודל 72 מ"מ ורוחבו שלישי, דהיינו 24 מ"מ. וכידוע אינו מדויק, ואם האגודל עגול הוא והקפו 72 מ"מ, הקוטר מעט פחות מ-23 מ"מ.

8 בתרשים של וילסון וורן כתוב 10' 12" (שנים עשר רגל ועשרה אינצש) וזה 5.740 מטר.

9 אולם ידידי המהנדס ר' מאיר קוניץ מדד מבפנים (בהיותו שם בטהרה ולצרכי בטחון), ומצא 5.55 מטר. מטיח לטיח, וקשה לחשוב כי הטת 19 ס"מ. ומסתבר כי להלכה יש למדוד את השער במקום הצר.

9 ראה לעיל בפרק א, הערה *11.

יש לציין, כי שער זה ייתכן שהוא בחלק שנוסף להר הבית מדרום (ראה לקמן סימן יא) וזה כמובן מקטין את מדת הראיה ממנו לכל שיעור שהוא. ואמנם גם אם היה בתוספת, מסתבר כי היה עשוי כשיעור שהרי אף שערי ירושלים בנויים בשיעור זה¹⁰. ונראה על כן, כי רחבו באמת י אמות. ולעניין הגובה, הדבר ברור כי מדתו אינה עיקרית כמדת הרוחב, וכמו שמפורש הדבר הלכה למעשה בהלכות עירובין¹¹. מדה הגובה לעתים חייבת להשתנות בעקבות עליות הבנויות על גבי הפתח ומתואמות למבנים שבצדיהם, וקיצוצא בזה סיבות הנדסיות אחרות. יש לציין, כי משקוף שער ברקלי נמצא בגובה קרום לרצפת השטח שמדרום לו, על פי השוואה לקשת רובינסון, דבר המחזק את ההשערה שלא יכלו להגביה יותר. על כל פנים, אי אפשר להכחיש כי מדת רוחב שער זה היא $\frac{1}{50}$ של רוחב הר הבית. ואמנם, ייתכן שמדתו קטנה במעט מחמת מוזהר עץ או מתכת שהיו בו, אבל בשום אופן אי אפשר להקטינו בדרך זו עד למחצית מדת גובהו (ובפרט שזרעם היה לחזק הדלתות לנקבים במפתח ובמשקוף, ולא לתלותם על צירים מן הצד כנהוג היום, ועל כן לא בזקקו למוזווה עץ או מתכת כאלו הנהוגות כיום).

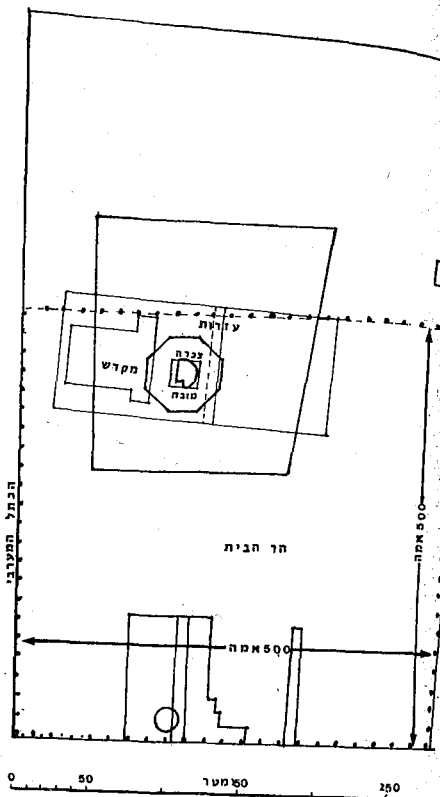
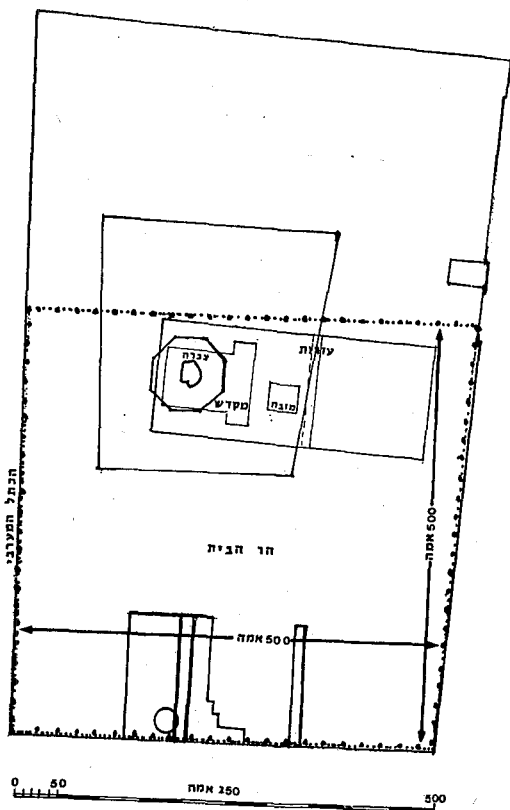
שערים עתיקים אחרים הידועים בשטח הר הבית היום הם השער הכפול והמשולש בדרום ושערי הרחמים במזרח. (ואשר יש מקום לחשוב, כי גם הם עתיקים כשערים הדרומיים, ואף כי חלקם העליון חדש, יסודותיהם עתיקים). שערים אלו, אי אפשר להוכיח מהם לגידון דידן, היות שהם שערים כפולים. אולם אף על פי שאינה ראייה מוחלטת, נראים הם כמחזקים את השיעור האמור, שכן רחבם בחלק העתיק שלהם (כולל עובי העמוק באמצע) כ-11 מטר. וזו כפי הנראה היתה גם מדת השער שעל גבי קשת רובינסון בדרום הכותל המערבי¹². מדות אלו מחזקות את ההשערה ששיעור האמה כ-56 ס"מ.

ד. נסיון למקם את רבוע הר הבית בדרום ה'חרם'

בשנת תר"ץ פירסם התורני מיכאל הכהן ברור קונטרס בשם: 'אבן השתיה או אבן הטועים' (פורסם בכתב העת 'תור', גליונות 4—6, וכן בקונטרס מיוחד). כתב המאמר יצא בהתקפה עזה נגד זיהוי הצכרה עם אבן השתיה, כאשר הנחתו היא שהעזרה היתה דרומית יותר. הנחתו היא, כי יש למדוד 500 אמות מן הכותל הדרומי של חרם א-שריף, דהיינו מן הכותל הדרומי של הר הבית לכיוון צפון, ועל ידי זה לקבוע היכן היה הכותל הצפוני של הר הבית (שהרי הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה). הכותל הצפוני אשר נמצא את מקומו בדרך זו נמצא במרחק קטן מצפון לכיפת הסלע (הדבר קיים לפי השיעורים השונים שנאמרו באמה, כפי שמראה בעל המאמר). ואם נניח כי הצכרה

10 בבא בתרא דף עה, א בעניין אבנים טובות שעתידי הקב"ה להעמיד בשערי ירושלים.
 11 הפירצה יש שיעור 10 אמות לרחבה, אך לא שייך בה גובה כמובן. (שו"ע או"ח סימן שסג סעיף א). וכן לרמב"ם (ראה שו"ע שם סימן שס"ב סעיף י) בדין צורת הפתח. ורק בקורה בלבד (שם שס"ג סעיף כ"ו) יש שיעור בגובה. ואין לזה ענין לדין פתחים או פרצות. רק שלמעלה מכ" אמה אין מסתכלין בה.
 12 מור בדין וחשבון על חפירות הכותל.

היא אבן השתיה, נמצא הר הבית סמוך לעזרה מצד צפון יותר מאשר בצד מערב, וזה היפך המשנה אשר קבעה במפורש כי שטח הר הבית בצפון גדול מן השטח במערב (מדות ב, א). בדרך דומה מוכיח המחבר, כי הצכרה גם אינה יכולה להיות מקום המזבח, כי הצבת המזבח על מקום הצכרה, אף שהיא מקטינה את הרווח בין הכותל המערבי לבין העזרה (לעומת הנסיון להציב את קודש הקדשים על גבי הצכרה), מכל מקום עדיין המערב גדול מן הצפון, וזה לא ייתכן.

ת מ ו נ ה 18 : שתי מפות, ובהן נסיון להניח כי גבול הר הבית המקודש (ת"ק על ת"ק אמה) נמדד מן הכותל הדרומי הקיים צפונה. במפה הימנית נסיון להציב את המזבח ע"ג הצכרה. במפה השמאלית נסיון להציב את קודש הקדשים ע"ג הצכרה. בשני המקרים, קטן השטח שבצפון העזרה, מן השטח שבמערב, וזה לא יתכן.

קנה מדה 1:5000; שיעור האמה בתרשים זה 56 ס"מ
(שינוי בשיעור האמה אינו בעל משמעות מכרעת בנדון)

עוד כתב, כי ה'כפתור ופרח' כתב בפרק ששי מספרו, כי בימיו עדיין ניכר היה שער שושן בכותל המזרחי, 'ואם תחלק זה הכותל לשלשה חלקים, יהיה זה הפתח בחלק הראשון מצד קרן מזרחי דרומי'. מדברים אלו של ה'כפתור ופרח' אפשר להוכיח, כי שער שושן היה במרחק שאינו עולה על 158 מטר צפונה מן הפינה הדרומית מזרחית של הר הבית, שהרי אורך הכותל המזרחי כולו 474 מטר¹³ ושליש הכותל 158 מטר. והיות ששער שושן היה מכוון כנגד בית קדשי הקדשים (ברכות ט, ה), ברור כי הצרכה אינה אבן השתייה, שהרי היא רחוקה מן הכותל הדרומי 243 מטר, ואינה כנגד שער שושן לפי עדות ה'כפתור ופרח'. ומכאן שמקום קודש הקדשים כנגד הכותל המערבי המקובל כיום.

ה. רחייית הנסיון הנ"ל

לאחר פרסום הקונטרס הנ"ל, פרסם הרב נח בראבר מירושלים בכתב העת 'ההד' (אדר תרצ"ב) מאמר בשם 'חזקת אבן השתייה' נגד דבריו של מיכאל הכהן ברור. טענתו העיקרית היתה, כי את הר הבית הקיפו אולמות בשיעור חמשים אמה לכל רוח, והם אינם מן המדה של חמש מאות אמה על חמש מאות אמה. כן ציין כי חלו שנויים בחומות מזמן ה'כפתור ופרח' עד ימינו (על ידי הסולטן סולימאן) ואת דברי ה'כפתור ופרח' על מציאות השער בשליש הראשון, ניסה לבאר שהכוונה בהם לקצה הדרומי של השליש הימני (כי שלישי ראשון לפי הבנתו הוא השליש הימני לכותב מימין לשמאל). לפי השבונותיו תואם הדבר את הצרכה במדוייק.

דבריו אלו עוררו ויכוח מתמשך מעל גבי העיתון (ראה 'תשובה למשיב' מאת מיכאל הכהן ברור, ב'ההד' סיון תרצ"ב, ו'חזקת אבן השתייה' מאת הרב נח בראבר. 'ההד' תשרי תרצ"ג) לסיכום הוויכוח נתבקש הגרי"מ טוקצ'ינסקי לחוות דעת בנושא, וב'ההד' מחודש כסלו תרצ"ג פרסם מאמר בשם 'השקפה על אבן השתייה'. באותו מאמר אמנם אין הוא מסכים לפרשנות והחישוב של הרב נח בראבר, אך בעיקרון הוא מסכים שאמנם הצרכה היא אבן השתייה. את אי ההתאמה למשנה במדות (הר הבית רובו מן הדרום) הוא מיישב על ידי ההנחה שהיתה תוספת שהוסיף הורדוס להר הבית, תוספת שהוא מוצא לה סימוכין במבנה הטופוגרפי ובארכיאלוגיה (בנקודה זו הוא מסתמך על מסקנות החוקר קונרד שיק). כן מוצא הוא סימוכין לדבר בספר המלהמות של יוספוס ספר ראשון כא, א. הנחות אלו נחשבות לאבן יסוד לכל גסיון זיהוי בתחום זה עד היום. ובאשר לדברי ה'כפתור ופרח' אודות שער שושן, קבע כי אי אפשר להוכיח מהם דבר (על כל פנים ה'כפתור ופרח' עצמו סתם ולא פירש, אם כלל במלים 'חומה מזרחית' את חומת חרם א־שריף דוקא, או שמא כיוון לחומת העיר בכלל. והרימ"ט לא ניסה לתת לדברי ה'כפתור ופרח' הסבר או חשבון, באין נתונים לגסיון כזה). להלן יבואר גודל התוספת בדרום, וגבולות הר הבית בהתאם.

13 לעיל בתחילת פרק שני ביררנו את המדה המדוייקת של הכותל המזרחי והיא קטנה יותר מן האמור כאן. מדה זו שנקטו כאן ברור וחבריו, על פי דברי קונרד שיק כתבו אותה.

ג. התוספת להר הבית בדברי יוסף בן מתתיהו

אחר שבארנו כי היתה בדרום הר הבית תוספת על שיעור ת"ק אמה על ת"ק אמה, יש לבדוק את שאלת קיומה במקורות הקדומים.

בספר תולדות מלחמת היהודים ליוספוס כתב אודות התוספת להר הבית: "ואחרי כן פרצו בחומת הצפון והוסיפו (על תחום המקדש) כמדה אשר היה בה אחרי כן כדי להקים חומה מסביב" (מלחמות, ספר חמישי ה, א). ואולם באשר לתוספת בדרום סתם ולא פירש (תוספת בצפון ברור על כל פנים שהיתה כמו שאפשר להיווכח מהשוואת השטח היום ל-500 על 500 אמה).

אולם אף על פי שלא הזכיר דבר קיומה של תוספת בדרום, דקדוק דבריו במקום אחר מלמד על קיומה של תוספת כזו. בספר קדמוניות היהודים (ספר חמישה עשר יא, ה) מתאר הוא את 'הסטיו המשולש של המלך'. סטיו זה לכאורה מפשטות לשונו שם היה בתוך שטח הר הבית ממש. אולם בהמשך התיאור הוא כותב: "המלך הורדוס לא נכנס לשום תחום משלשת התחומים האלה (התחומים הם הר הבית, העזרה ועזרת כהנים, כפי שמפורש שם). הוא נמנע מכך משום שלא היה כהן¹⁴, אולם התעסק בבנין הסטיום והתחומים החיצוניים".

מדברים אלו משמע בבירור, כי הסטיו המלכותי שבדרום היה בנוי בשטח שהוא מחוץ לת"ק אמה על ת"ק אמה.

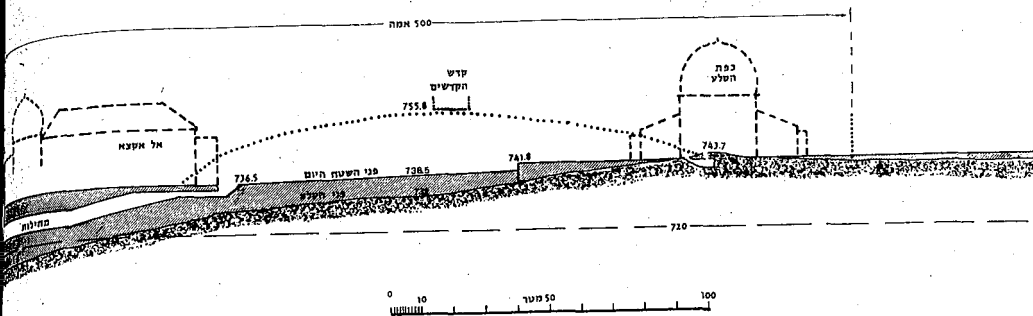
ד. הטופוגרפיה של הר הבית והתוספת בדרום

מלבד הדיוקים אשר יש בדברי יוספוס אודות קיום תוספת בדרום הר הבית, יש להזכיר דבר זה מעצם התבוננות במבנה הטופוגרפי של הר הבית וסלעיו. כי נתונים אודות פרטים אלו מורים בבירור גמור, שאי אפשר להעלות על הדעת שפסגת ההר היתה דרומית למקום בו היא נמצאת היום. ובידוע כי קודש הקדשים עומד בפסגת ההר.

חתך אנכי של הר הבית ממסגד אל-אקצא שבדרום ועד לצפון ה'חרם' מראה בבירור, כי שטח הרמה המוגבה הוא פסגת ההר לא רק מבחינת מה שנראה מעל לפני השטח אלא גם הפסגה מבחינת הסלעים שמתחת לפני הקרקע (ובתוכם ה'צכרה', שהיא באמת הנקודה הגבוהה ביותר), בעוד שהשטח שמתחת למסגד אלאקצא הוא שטח אשר ברור

14 נימוק זה תמוה, שהרי אף אם לא היה כהן, היה רשאי להיכנס לתחום השני, ורק לתחום השלישי היה מנוע להיכנס. ועוד שאפילו נכרי מותר בתחום הראשון. ושמא גנאי היה לו כמלך להישאר על יד גדר הסורג, אחר שמלכי חשמונאים קודמיו שירתו לפני ולפנים, ועל כן בנה סטיו מלכותי מתחום החיצון ממש (ובהר הבית לא היה מקום למבנה כזה, בהיותו בעל אופי מלכותי חילוני בלבד, דבר האסור מדין מורא מקדש). ועוד, שישראל חמור מן הנכרי, כי נכרי אינו ניטמא מן התורה כלל, ורק מדרבנן דינו כזב, ולעניין הר הבית לא גזרו. אבל ישראל עשוי להיות מן הטמאים המשולחים מחוץ להר הבית. שהרי אפילו בעל קרי אסור בהר הבית.

כי בעבר היה נמוך בהרבה שהינו היום ושפכי עפר ומבנים תת קרקעיים מגביהים היום את הרצפה, הרבה מעל לפני הסלע. הזוהר אבן השתיה וממילא פסגת ההר דרומה משטח הרמה המוגבהת מחייבת שינוי חמור מאד במבנה ההר כולו. לפנינו חתך של הר הבית לפי מדותיו של ווארן:

תמונה 19: חתך הר הבית מצפון לדרום תוך הצבת השיטה הדרומית על פני השטח

כאשר הקו הנקוד מראה את המקום המשוער של פני השטח ומקום קדש הקדשים לפי השיטה הדרומית, כל רואה מבין כי שינוי כה גדול בפני השטח משמעותו חישוב בסלע וסילוק עשרות אלפי טונות של סלע ועפר עד כדי היפוך המבנה הטופוגרפי, ואין טעם לומר שנאכל מן ההר כל כך, כדברי ה'כפתור ופרח'. בפרט בולט האבסורד בשטח שמתחת למסגד אלאקצא, ובשטח הקרוב אליו שבו אנו רואים מבנים תת קרקעיים הבנויים על הסלע. אין ספק שלפחות באותו מקום היו פני הסלע בעבר באותו גובה אשר בו הם נמצאים היום שהרי המבנים התת קרקעיים שעליו עתיקים. התבוננות בטופוגרפיה של ההר מוכיחה מעל לכל ספק, כי אכן היתה תוספת בדרומי. השאלה היא כמובן היכן מקום התוספת הזו.

ת. גבולות הר הבית לאור ההנחה שהצרכה היא אבן השתיה

עצם ההנחה שהצרכה היא אבן השתיה (הנחה אשר תוכח בהרחבה לקמן), בצירוף ההנחה שהכותל המערבי והמזרחי במקומם הראשון הם עומדים, גורמות לכך שנוכל לסמן את כל גבולות הר הבית בצורה די ברורה (אם כי ישאר תחום קטן שיישאר בספק כפי שיתבאר לקמן).

אמנם במשנה ובמקורות התלמודיים האחרים לא נזכרו כלל מדות המרחק שבין הר הבית והעזרה. ואם נקטו כמה אחרונים שיעור, נקטו זאת למשל בלבד¹⁵.

15 ה'תוספות י"ט' הביא כמה מספרים, וכתב במפורש כי הם למשל בלבד. ובספר שלטי

אבל במשנה נזכרו במפורש מדות יחסיות. נאמר בה: "הר הבית רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח, שלישי לו מן הצפון ומיעוטו במערב" (מדות ב, א). והסכימו המפרשים, כי הכונה היא למדות המרחק בין כתלי העזרה (קפ"ז על קל"ה) לבין כתלי הר הבית¹⁶.

והנה, אם נניח שהצרכה היא אבן השתיה, נמצא שאנו יודעים שתיים מתוך ארבע המדות הנצרכות לנו, והן המרחק מכותל העזרה לכותל המערבי, והמרחק מכותל העזרה לכותל המזרחי. והיות שאנו יודעים כי הכותל הצפוני של הר הבית היה רחוק מן העזרה יותר מאשר הכותל המערבי, אפשר לסמן בצפון העזרה קו אשר ברור מעל לכל ספק כי הכותל הצפוני לא היה דרומה ממנו, כי המרחק בצפון גדול מן המרחק מכותל המערב. מקו זה נמדוד חמש מאות אמה דרומה, ונוכל לקבוע קו אשר ברור כי הר הבית לא השתרע דרומה ממנו, וכך לשרטט מרובע של 500×500 אמה, שיהיה דרומי ביותר שאפשר לחשוש לו, שמא הר הבית הוא.

בדרך דומה ניתן גם לקבוע מה הגבול הצפוני ביותר שיכול להשתרע בו הר הבית: נמדוד את המרחק שמכותל מזרחי של הר הבית לכותל העזרה, ואחר כך נמדוד מרחק דומה מכותל דרומי של עזרה דרומה. והיות שהדרום גדול מן המזרח, ברור שגבול הר הבית היה דרומי מן הקו הזה. מקו זה שהוא הגבול הדרומי, הסמוך ביותר לעזרה האפשרי, נמדוד חמש מאות אמה צפונה, ונגיע אל קו אשר לא ייתכן שהר הבית היה צפוני ממנו. כך נוכל לשרטט מרובע של 500×500 אמה, שיהא במקום הצפוני ביותר שאפשר לחשוש שמא הר הבית הוא.

חישוב שני מרובעים אלו מראה תחום ספק של 13 מטר, בין המרובע הצפוני ביותר לבין המרובע הדרומי ביותר (ואם אין כותל צפון ודרום מקבילים, אפשר להגדיל מעט את תחום הספק).

להלן שרטוט ובו האפשרויות הנזכרות: בקו שבור גבולות המרובע הדרומי יותר, שהוא נקבע על סמך קו המשורטט במחוגה, מן הפינה הצפון מערבית של העזרה, בקו נקוד המרובע הצפוני יותר, שהוא נקבע על סמך קו המחוגה ששורטט בפינה הדרום מזרחית של העזרה.

חישוב זה יכול לשמש בסיס להיתר כניסה בזמן הזה לשטחים מסויימים ב'חרם', תוך לקיחת מקדם ביטחון, בהתחשב בשינוי בשיעור האמה, ובאפשרות כתלים לא מקבילים.

גבורים גם כן כתב דוגמאות מספריות ואף הוא כתב כי דבריו הם למשל בלבד. ובתפארת ישראל העתיק את המספרים מדברי השלטי גבורים' ולא ציין היותם משל. וכבר עמדו על כך באנציקלופדיה תלמודית, ערך הר הבית, הע' 136. אבל ראיתי דברי כמה מחברים בזמן הזה ששגו בשאלה זו.

16 בתוספות יו"ט ומהר"ם קאו"ס בביאוריהם למשנה הדגישו במפורש, כי המרחק למזרח נמדד מכותל העזרה ולא מכותל עזרת נשים. והם דקדקו דבר זה מדברי הרמב"ם. וכן יש לדקדק גם מדברי המפרשים האחרים.

ט. התוספת בדרום וסגנון הבניה של הכתלים

שיקולים שונים מביאים לידי מסקנה, כי גבול הר הבית הדרומי היה כ־86 מטר מצפון לכותל המערבי הקיים, דהיינו בסביבות שער ברקלי, שהוא הגבול הדרומי ביותר האפשרי כמו שנתבאר לעיל. מבין נתונים אלו, יש להביא בחשבון את סגנון הבניה והבדלים בין הקטעים השונים שבו, הבדלים המלמדים הן על עצם קיומה של התוספת, והן על גבולה. להלן תרשים ובו סימון הקטעים השונים שיש להם חשיבות בנושא.

בתרשים זה אנו רואים רק את השרידים העתיקים והבורות שבהר הבית. הקטעים המסומנים כאן כנבדלים בסגנון הארכיטקטוני שלהם ניתן לחלקם לקבוצות כדלהלן: בכותל המזרחי במרחק 32 מ' מהפינה הדרומית המזרחית מצוי 'תפר' בין קטע החומה המצויין כסגנון ג ובין הקטע סגנון ב. אין ספק למי שמתבונן בקטע זה, כי הקטע הצפוני קדום מן הקטע הדרומי ולמעשה הוא נבדל מכל קטע ידוע אחר בחומת הר הבית, כך שברור כי כל מה שמדרום ל'תפר' זה מאוחר הוא. הכותל המאוחר, דהיינו סגנון ב, נמשך לכל אורך הכותל הדרומי ולכאורה הוא זהה לכותל המערבי כולו. אבל דבר זה קשה, שהרי ודאי גם כאן צריך להימצא גבול לתוספת. אבל כשמדקדקים מוצאים, כי למרות הדמיון שבין הכותל המערבי בקטע של רחבת הכותל לבין הכותל הדרומי קיים הבדל ביניהם. ההבדל הוא בזה, שבכל הקטעים אשר מדרום לשער ברקלי ועד ל'תפר' (מה שמסומן בתרשים כסגנון ב) רבים אי-הריוקים שבסיתות המסגרת של אבני הכותל, בה בשעה שאבני הכותל שמצפון לשער המוגרבים סיתותן מדוייק.

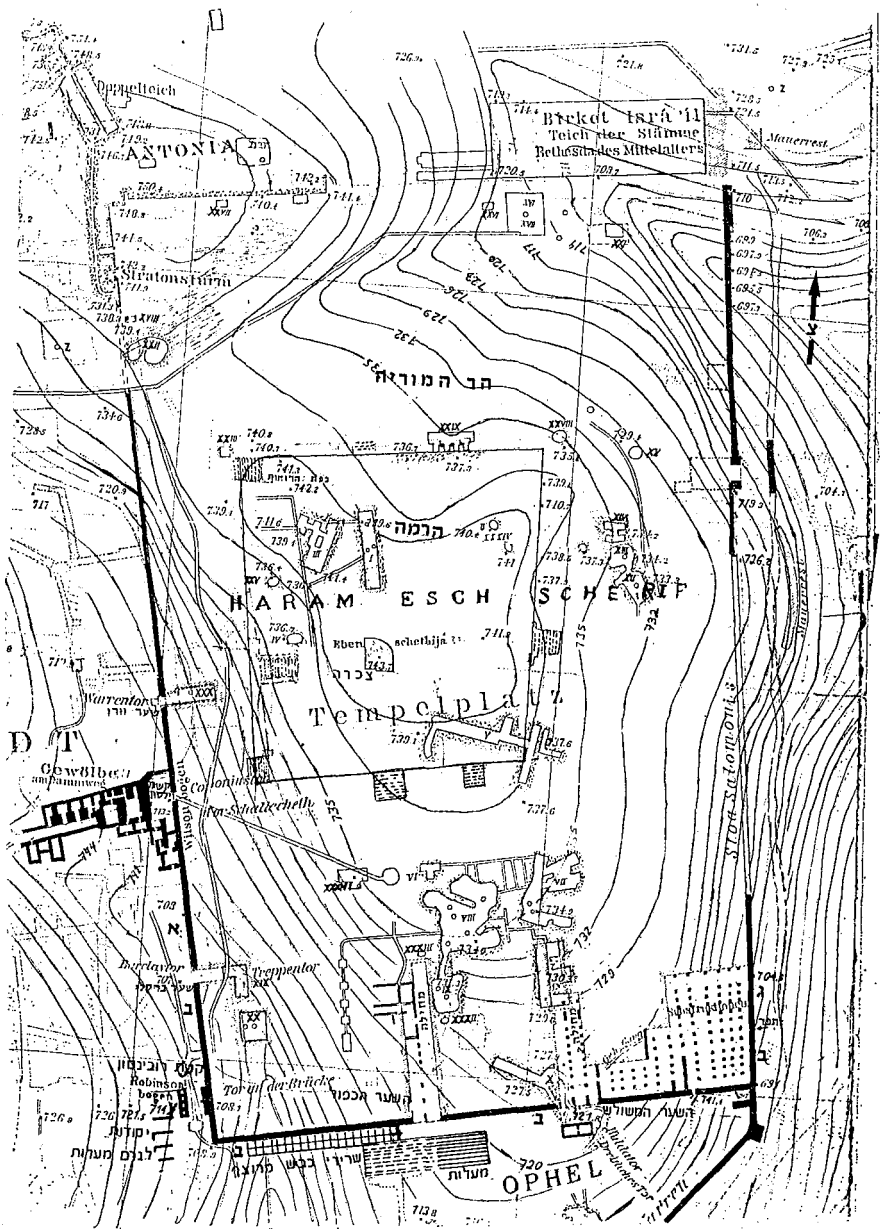
ואמנם לפי זה מסתבר שמתחת לפני הקרקע מצפון לסגנון ג חייב להימצא 'תפר' נוסף. וכבר עמד על כך מר בן-ציון לוריא במאמר אשר פרסם בנושא. לא היינו קובעים קביעתנו על סמך הבדלי סגנון לבדם, אבל בידענו כי אכן היתה תוספת יכול הבדל הסגנון ללמד על מיקומה של התוספת.

יש לציין, כי לאחרונה ממש הועלתה השערה לפיה קטע החומה שמצפון ל'תפר' הוא חלק מחומת ה'חקרה', היא המצודה היוונית הסלויקית שהיתה חולשת על הר הבית, בתקופת אנטיוכוס ואחריו. בעיית מיקומה של החקרה העסיקה את החוקרים בדורות האחרונים, והיתה לאחת החידות בחקר ירושלים. מן המקורות משמע בבירור, שהיתה בעיר התחתונה, ומדרום להר הבית¹⁷. אולם דבר זה קשה, כי מדברי יוסף בן מתתיהו משמע שהיתה הגבעה גבוהה מתחילה יותר מן המקדש¹⁸, וזה אינו מסתבר אם מדובר בעופל שמדרום להר הבית. על כן הניחו הרבה חוקרים (נגד פשוטות המקורות), כי החקרה היתה על סלע שהתנשא במזרח העיר העליונה, אל ממזל הר הבית.

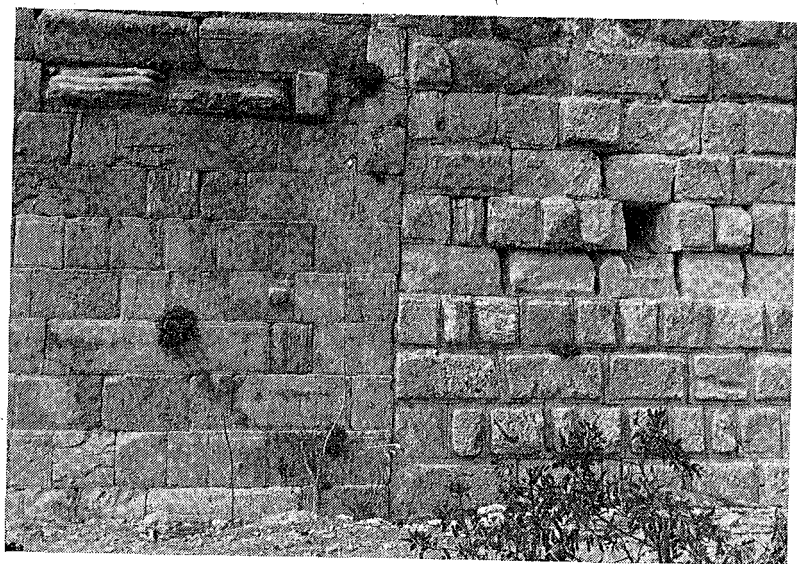
אבל הממצא הארכיאולוגי בן ימינו לא הצדיק השערות אלו. לפיכך הועלתה לאחרונה השערה, כי החקרה היתה בתוך המתחם של 'חרם א-שריף', בדרומו. בדיקת סגנון הבניה מצפון לתפר מורה היות המבנה מבנה סלויקי, וזה מעלה את ההשערה כי

17 ראה ירושלים בספרותנו, עמ' 116.

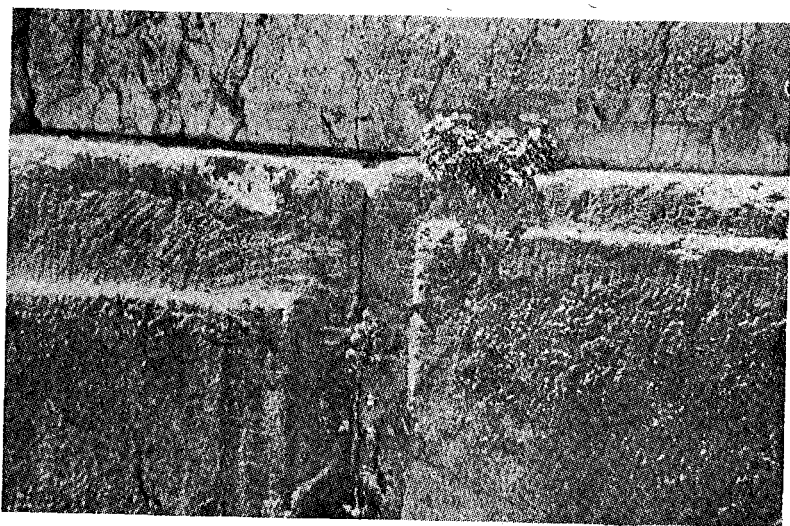
18 קדמוניות היהודים, ספר שלשה עשר ו, ה.

תמונה 21 : מפת השרידים העתיקים וגובה הסלעים שבהר הבית במפה זו מסמנים קוי הגובה את גובה הסלע. וכן מצויין גובה הסלע בנקודות מסוימות, (בעיקר בורות). וכן שרידים עתיקים. המפה מבוססת על מפת קימל משנת תרס"ד בתוספת עידכון חלקי של השרידים שנתגלו לאחרונה, (המעלות בדרום שרידי הכביש המרוצף ועוד). המספר הסיפורי של הבורות במפה זו הוא על פי המספרים של ווילסון וורן.

תמונה 22 : התפר בדרום החומה המזרחית

תמונה 23 : סיתות בלתי מדוייק במסגרות שבשפת האבנים
אופייני לחלקים הדרומיים של החומות (סגנון ב)

זה כותל ה'חקרה'¹⁹. השערה זו עולה בקנה אחד עם דברינו אודות תוספת דרומית שחלק ממנה היה גם מצפון לתפר שבחומה המזרחית.

י. שערי חולדה והתוספת בדרום

כבר הזכרנו לעיל דברי המדרש בשיר השירים רבה²⁰ הקובע, כי מלבד הכותל המערבי אשר לא חרב 'שער הכהן' ושער חולדה לא חרבו לעולם עד שיחדשם הקב"ה. שערים אלו מזוהים כיום בכותל הדרומי וידועים בשם ה'שער הכפול' ו'השער המשולש'. חזיתם החיצונית אמנם חדשה בחלקה, אך החלק התחתני שלהם וכן המבנה שפנימה מהם עתיקים.

זיהוי השערים האלה מופיע במדריך ירושלים מגניזת קהיר²¹, אשר פותח בתיאור שערים אלו וכותב (על פי תרגומו של ברסלבי): "וצד זה נשאר מאז בנה אותו שלמה... שערי חולדה והערבים יקראו אותם שערי הנביא וכו'. .. ושם עמוד באמצע הכפות וכו' ואותו מקום יקראו לו שערי המשנה — 'והיא יושבת במשנה' (מלכים ב' כב, ד)".

תיאור השער מופיע כאן בצורה המתאימה לשער הכפול. וכן יש כאן נסיון לבאר את השם 'שערי חולדה' על שם חולדה הנביאה שנאמר עליה 'והיא יושבת במשנה'. ואמנם כבר הראינו לעיל, כי אפשר לפקפק במסורות שמביא בעל המדריך הנזכר²². ובאותו כותל דרומי עצמו בשער המשולש נקב בשמות שערים השייכים לעזרה, חלק בצפון ובדרום²³. אך כאן תואם הזיהוי את הנאמר במדרש ויש בו מדה רבה של הסתברות בשטח.

ב'כפתור ופרח' גם כן זוהה שער זה וכתב במפורש: "וכן ניכרים שני שערי חולדה לדרום"²⁴. זיהוי זה מעורר כמובן את השאלה, איך ייתכן שיהיו שערי חולדה בשטח שהוא תוספת בלתי מקודשת שנוספה להר הבית מדרומו. אולם, באמת דווקא התבוננות במבנה השער הכפול והמשולש מראה הן את צדקת הדעה אודות התוספת בדרום, והן את צדקת הזיהויים והמסורות סביב קיומם התמידי של שערי חולדה. להלן תיאור השערים והמבנים הקשורים להם.

מפלט הר הבית כיום גבוה בשנים עשר מטר ויותר לעומת השטח שמדרום לכותל הדרומי. גובה זה זהה אולי לגובה המקורי שהיה להר הבית, כאשר מדובר על חלקים

19 יורם צפריר בקדמוניות, חוברות 3-4, תשל"ג, עמ' 125-126.

20 פרשה ב, סדרא חנינא, פסוק 'הנה זה עומד'.

21 ראה ברסלבי, ארץ ישראל ז, עמ' 69.

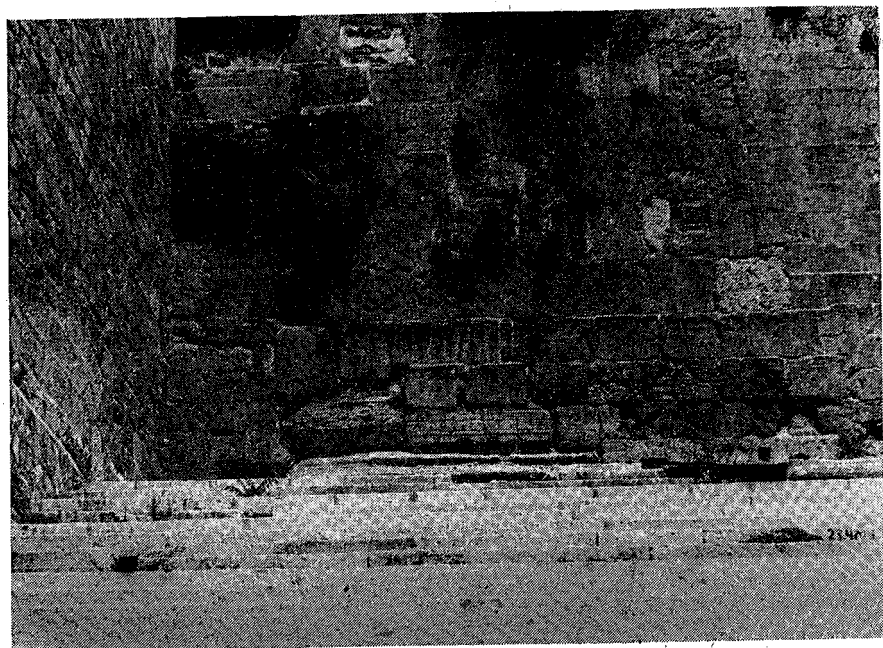
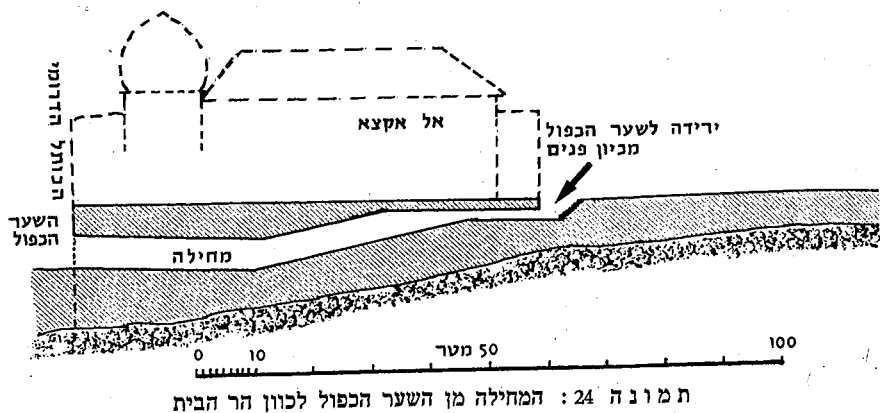
22 ראה לעיל פרק שני, הערה 17.

23 במדריך זיהה את חלקי השער המשולש כשער המים (שהיה בדרום העזרה), שער השיר ושער הנשים (שהיו בצפון העזרה) וזה כמובן לא ייתכן כלל (ראה ברסלבי, שם, בעמ' 71). יש לציין כי גם הרדב"ז בתשובותיו (ח"ב תרצא) קובע כי הכותל הדרומי של ה'חרם' במקום זה הוא המשך הכותל של העזרה, ודבריו צ"ע.

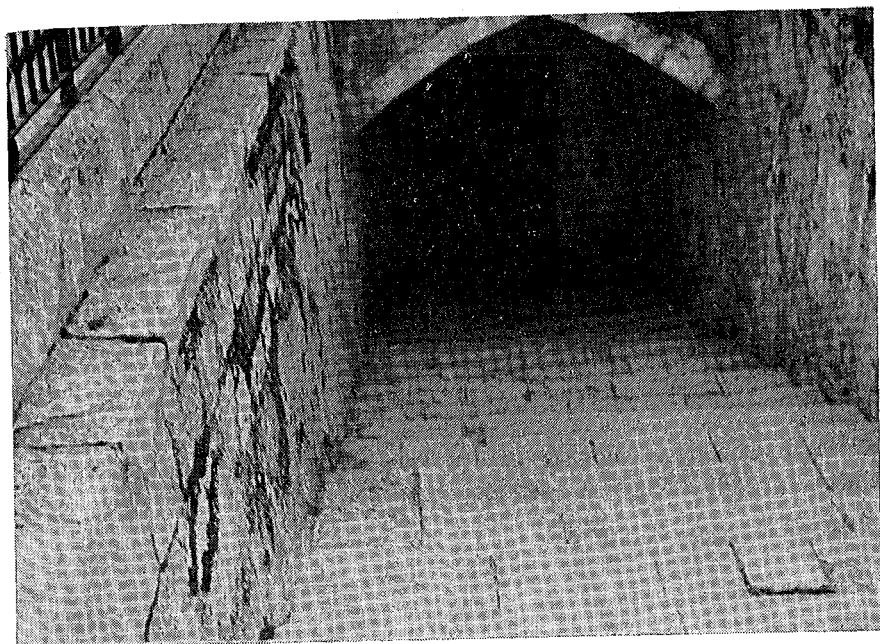
24 כפתור ופרח, דף יז.

מרכזיים של ההר. אבל בדרומו, נראה לעין כי מילוי עפר ומבנה תת קרקעי גדול הרימו את פני הקרקע שמעליהם והשווהו למפלס שבמרכז, וכך נוצר ההפרש הגדול בין השטח שבפנים לשטח שבחוץ.

בחומה החיצונית מצויים כמה שערים עתיקים אשר מהם מובילות מחילות פנימה. מחילות אלו עולות באלכסון צפונה לכיוון הבית. שערים אלו נקראים השער הכפול והשער המשולש.

תמונה 25: השער הכפול והמדרגות שלפניו (וראה לעיל תמונה 6)

תמונה 26: הכניסה מכוון הר הבית למחילת השער הכפול

כאמור, מערכת מחילות זו הכרחית על מנת לגשר על הפרש הגובה בין השטח של הר הבית לשטח שמדרום לו. לאור הנתונים נראה בבירור, כי הקצוות הצפוניים של המחילות הם שערי חולדה בגבול הר הבית המקודש. קצה זה הוא על גבול הקו שקודם נקטנו בו בחור קו הגבול הצפוני.

עצם קיומן של מחילות אלו נותן הסבר חדש לשם שערי חולדה — 'כחולדה הדרה בעיקרי הבתים' — פירוש שכבר הרא"ש בביאורו למשנה עמד עליו, אם כי לא קשר זאת למחילות.

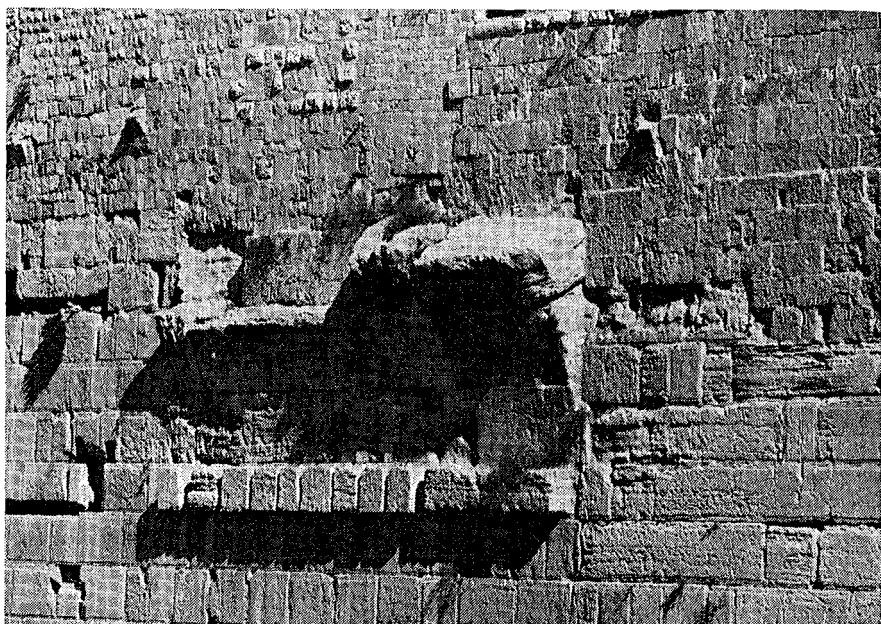
יא. שערי המערב והתוספת בדרום

כתוב בספר קדמוניות היהודים ליוסף בן מתתיהו: "בחלקים המערביים של החומה (חומת הר הבית) ניצבו ארבעה שערים: אחד שפניו אל ארמון המלך, דרך העמק שבאמצע שנחצה לשם מעבר; שנים אל הפרבר, והשער האחרון אל שאר חלקי העיר ונפרד ממנה על ידי מדרגות רבות [שירדו] למטה אל העמק, וממנו שוב למעלה אל מעלה [העיר]"²⁵.

25 קדמוניות, ספר חמישה עשר יא, ה.

הקושי שבתיאור זה בולט לעין, כי המשנה במדות (א, ג) אינה מזכירה אלא שער אחד במערב. ויש מי שניסה ליישב, כי שאר השערים היו קטנים²⁶. גם עצם דבריו של יוספוס צריכים הסבר, כי לא נתברר כראוי מה טיבו של פרבר זה. ובגמרא²⁷ נתבאר שם זה המופיע במקרא, בשם השטח שאחרי בית הכפורת בעזרה. ולשון 'פרבר' — כלפי בר — כלומר פונה לחוץ. אבל אין זה יכול לבאר את המושג 'פרבר' שבדברי יוספוס. יש מן החוקרים שראו ב'פרבר' שם לחלק של העיר, שניתוסף בזמן מאוחר יחסית, והיה כפי הנראה מול הר הבית בצפון מערב²⁸. ואולם גם זה קשה, כי איזור זה הוא לפני מן החומה השניה, ויותר היה ראוי לקרוא פרבר לשטח שבין החומה השניה לשלישית. וזה לא ייתכן בנידון דידן.

גם זיהוי השערים שכתב יוספוס למעשה אינו ברור כל כך בהשוואה לשטח הידוע היום. והנה כיום נראות שלוש או ארבע כניסות עתיקות בכותל המערבי, הדרומית שבהן היא קשת רובינסון. קשת זו שהיא חלק ממשי מתוך הכותל המערבי בדרומן, היא שריד של מעבר עילי שהוביל למתחם שמעבר לחומות הר הבית (בעבר חשבו, כי

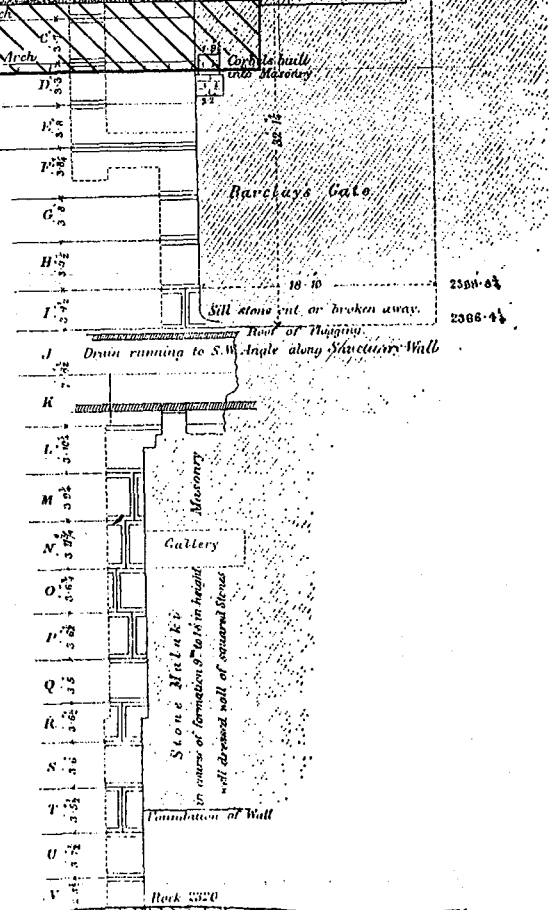
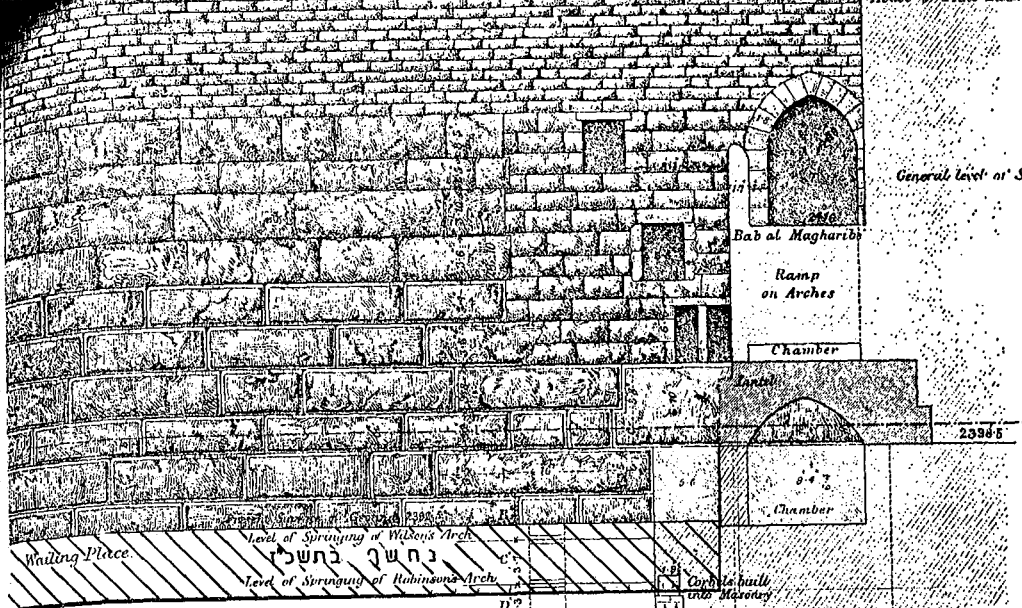

תמונה 27: קשת רובינסון

26 ירושלים בספרותנו, עמ' 326.

27 זבחים/דף נה, ב, וראה לקמן, הערה 30.

28 ירושלים בספרותנו, עמ' 317; מלחמות היהודים, תרגום שמחוני, במפה שמול עמ' 288 (על פי פ' ספיס וז' גוטי).

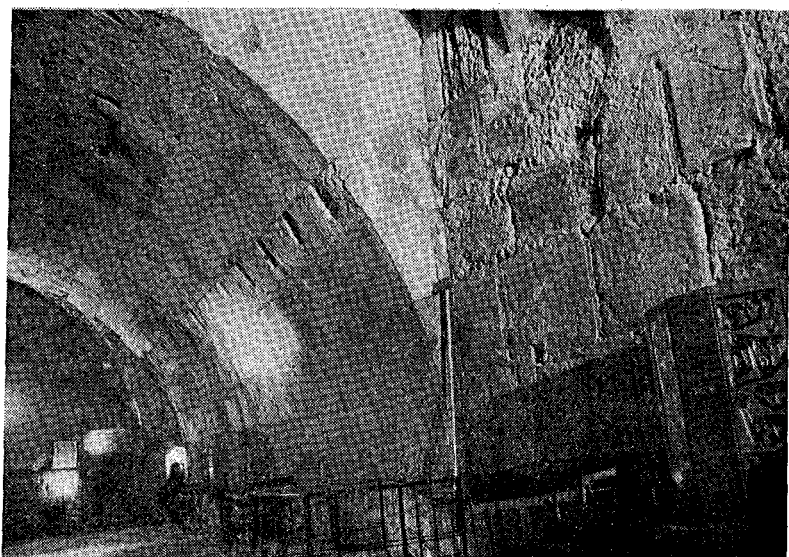

תמונה 28: תרשים חזית הכותל המערבי, בסביבות רחבת הכותל על פי ווילסון וורו. בתוספת עידכון לחלק שנחשף בתשכ"ו. בימי תרשים של שער ברקלי. בשמאל תצלום השער כיום.

זה חלק מגשר שעבר מאיזור הרובע היהודי של היום לכיוון הר הבית. כיום גילו בחפירות, כי זה חלק ממערכת שהובילה במדרגות מדרום העיר לכון השער שהיה מעליו).

צפונה לקשת זו נמצא מעבר אחר לכון הר הבית, הוא שער ברקלי שבדרום רחבת הכותל המערבי (בתחום המשמש היום כאיזור תפילה לנשים). פתח זה הוא פתח שלם, הכולל גם את המשקוף המקורי.

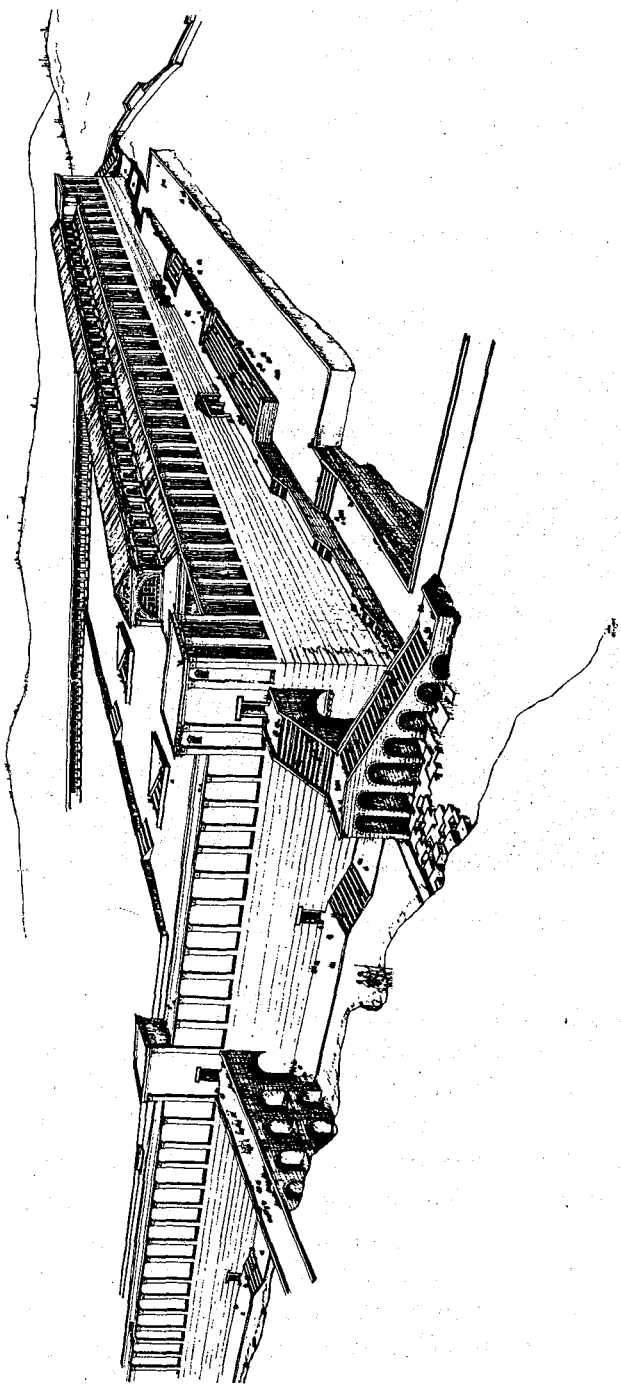
צפונה מרחבת הכותל נמצא מעבר עילי עתיק נוסף הנקרא 'קשת וילסון', גם היא עתיקה כימות הכותל, כפי שניתן לראות מסגנונה ומהיותה חלק בלתי נפרד מן הכותל.

תמונה 29 : קשת וילסון כיום

ועוד צפונה מזה, פתח סתום, הנקרא שער ורון. שער זה הוא המשך לבור המסומן במספר 30, בסימון של וילסון ורון. ממדיו קטנים ממדות של שער הירוע לנו, ולמעשה במצב הקיים קשה לבדקם בדיוק, על אף שהוא חשוף בחלקו, בעקבות חפירות שנעשו על ידי המשורר לענייני דת בעת האחרונה. על כל פנים, כפי הנראה ממדת רוחבו וממדת גובהו, יש סיכוי כי לפנינו פתח מחילה, ולא פתח ממשי להר הבית. את כל הפתחים האלה, וכן את שערי חולדה שבדרום ופתח מחילותיהם הצפוני, נוכל לראות בשחזור דלהלן (תמונה 30).

ריבוי שערים זה מורה לכאורה על צדקת דבריו של יוספוס אודות ארבעה שערים במערב, ולא שער אחד כפי שכתוב במשנה. ואמנם לעצם הזיהוי ברור, כי קשת וילסון היא זו שעליה היה המעבר מארמון המלך, בסביבת מגדל דוד.

תמונה 30: שחזור דרום מערב הר הבית. ציפ משלחת החפירות הארכיאולוגיות בראשות הפרופ' ב. מור.
 בדרום נראים השער הכפול והמשולש עם המעלות שנהשפו לאחורונה. וכן הפתח הצפוני של המחילות המובילות משערים אלו לשטח הר הבית.
 (יש לציין כי משקוף וורן בשחזור זה ישר, בעוד אשר במציאות יש שם קשת. וראה מה שכתבנו בפנים אודות הספקות שיש בדבר תפקידו של פתח זה).

ובאשר לקשת רובינסון, יש מי שראה בה (אחר החפירות שהיו לאחרונה) את השער הרביעי שבדברי יוספוס, שממנו הובילו מדרגות רבות²⁹. זאת, הן על סמך המדרגות שמצאו שם, והן על סמך ההנחה כי יוספוס מונה את השערים מכיוון צפון לכיוון דרום. והנה ההנחה השנייה ודאי קשה (ובפשטות אין סדר למשנתו של יוספוס בזה), כי לא ייתכן שבין קשת רובינסון לקשת וילסון יש שני שערים (והם השערים הפונים לפרבר!). וכן אי אפשר להוכיח דבר כזה, אחר שלא נערכו חפירות בתחתית שער ברקלי ושער וורן (ואפשר שקיים עוד שער אם שער וורן אינו שער אמיתי). ושמא גם בהם יש מדרגות.

ואמנם לעצם הקושיה בדבר ריבוי השערים ביוספוס לעומת המשנה, נראה בפשטות כי שניים מן השערים אינם כלל בשטח הר הבית, והם שער ברקלי וקשת רובינסון. ולפי זה נצטמצם הקושי מאד³⁰, ואפשר לומר כי קשת וילסון היא שער קיפונוס המקורי, השער האמיתי היחיד בחומת הר הבית המערבית, ושער וורן פתח מחילה היה. כן ייתכן, כי קשת וילסון אינה מן המניין, כי היא הובילה לגג של הסטיו ממערב להר הבית (גובה הר הבית, על פי חשבון גובה הצכרה פחות 22 אמות, בערך 731 מטר מעל פני הים, והמעבר שמעל קשת וילסון גבוהה היתה רצפתו כ-738 מטר מעל פני הים). וכידוע, גגין ועליות לא נתקדשו. ונעשה כדרך למלך שלא נכנס לתחום המקודש כפי שנתבאר לעיל. לפי זה מובן מדוע לא דיברה המשנה על שער זה. ולפי כך שער קיפונוס האמיתי עדיין אינו ידוע (או שמא זה שער וורן, אך קטן היה השער, כדברי הרא"ש שהובאו לעיל).

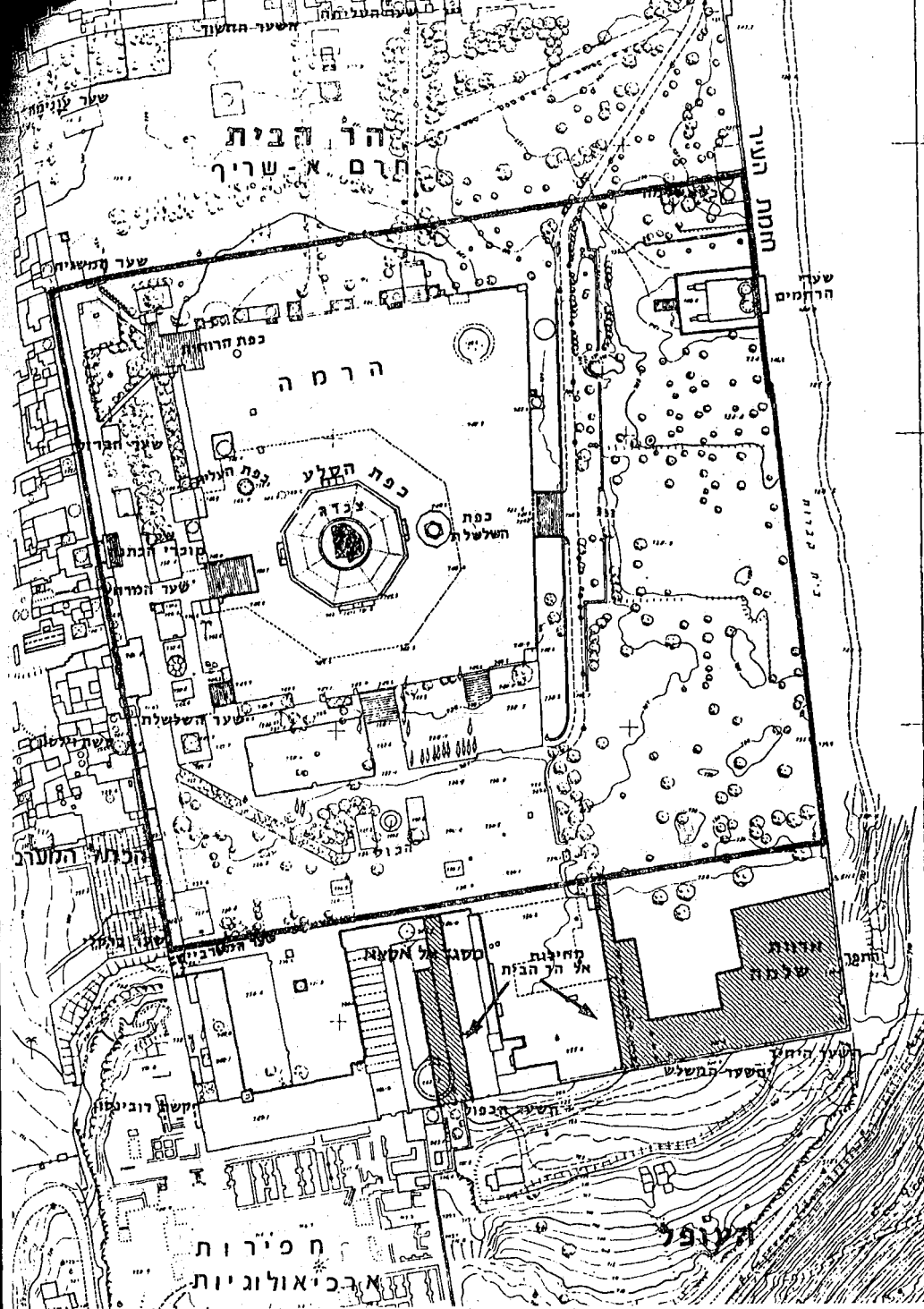
יב. הפינה הצפונית המזרחית של הר הבית המקודש

ההנחות שנאמרו לעיל הביאו אותנו לשרטוט גבול מדוייק להר הבית המקודש, כאשר החומה המזרחית והחומה המערבית, גבולות מוכרים וידועים הם, והגבול הדרומי, בגבולו

29 מור, קדמוניות, שנה ה, חוברת 4³, עמ' 75.

30 נראה לי כי הקטע הנוסף על הר הבית נקרא בפי יוספוס 'פרבר' בהיותו חיצוני להר הבית. ואמנם בגמרא זבחים דף גה, ב, מפורש כי פרבר הוא השטח שמאחרי בית הכפורת. אבל הגמרא שם היא כמאן דאמר בתמיד כזו 'שנים לפרבר', היינו שני שומרים במקום אחד. אבל יש שם בגמרא דעה, כי שני אתרים נכללו בשם 'פרבר'. זאת ועוד, מן המקרא בדברי הימים"א כו, יח משמע, כי עוד אתר נקרא בשם פרבר, כי שם בפסוק נאמר: "לפרבר למערב, ארבעה למסילה, שנים לפרבר" ולכאורה יש קשר בין הכותרת 'לפרבר למערב' גם בקשר אל ארבעת השומרים אשר למסילה. מסילה מערבית זו נזכרת בתחלת הקטע (שם בפסוק טו) בו נאמר: "לשופים ולחוסה למערב עם שער שלכת במסילה העולה משמר לעומת משמר". ובפשטות הכוונה היא, כי היתה מסילה משער שלכת של העיר, שהיה דרומה משער האשפות של היום. ומסילה זו עברה ממערב להר הבית ואפשר כי גם היתה כניסה ממנה בדרום מערב ההר (ובתרגום רב יוסף מתרגם 'במסילה העולה' — בכיבשא דסליק). וזה מזכיר את המדרגות העולות אל עבר קשת וילסון מכיוון שער שלכת).

ואין כאן מקום להאריך בזה, וכתבתי רק להעיר תשומת לב הקוראים.

ההר הבית
תלם א-שורק

חומת העור

שער הרחמים

הרמה

כפת הקלע
כפרה

כפת השלמה

שער השלמה

התלם המערבי

סגור אל אסיה

מחיצות אל הר הבית

אדנות שלמה

חפירות
מבני אולנות

התלם

0 50

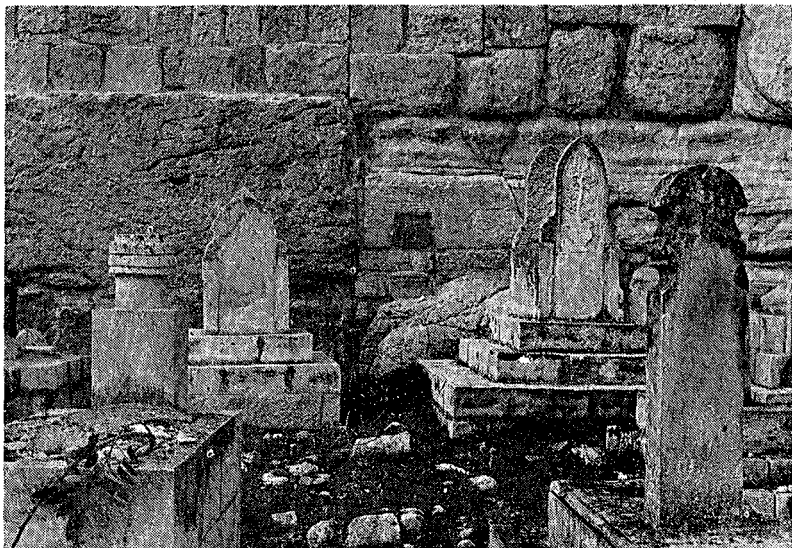
250 ממה

500

הצפוני של שער ברקלי. מגביל זה צפונה 500 אמה (280 מטר) נמצא הגבול הצפוני של הר הבית.

לפניכם מפה של גבולות הר הבית כפי שהעלה מחקר זה (שבו השתתף גם ידידי ר' מאיר קוזניץ).

כאשר הגענו לגבולות אלו, חיפשנו את נקודת הגבול הצפונית המזרחית של הר הבית לפי שיטתנו. ואכן במקום שבו נמצאת נקודה זו, מצא ידידי ר' מאיר קוזניץ עוד 'תפר' (אם כי קטן בגודלו מן ה'תפר' הדרומי המפורסם), המעיד כי שם נסתיימה החומה בתקופה קדומה. ובאמת כל האבנים שמצפון לאותו 'תפר' שונות בסגנון מן האבנים שמדרום לו.

ת מ ו ג 32 : התפר הקטן בפינה המזרחית צפונית של השטח המקודש בהר הבית

ממצא זה מצטרף לראיות הרבות שהובאו לעיל בדבר מיקום הר הבית המקודש. ומוסיף חיזוק לדברים שנתאמתו בפרק זה.

פרק רביעי

החיל וגבולותיו

א. החיל ושיעורו בפוסקים

במשנה במסכת כלים (א, ח) נאמר: "חיל מקודש ממנו (מהר הבית), שאין גוים וטמא מת נכנס לשם". משמעות הדבר היא, כי השם 'חיל' הוא שמו של משטח מסויים אשר מקודש יותר מהר הבית. אבל הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (ה, ג) כתב במפורש, כי משמעות המלה 'חיל' היא חומה, וכן סוברים עוד כמה ראשונים. אך על כרחין יש לומר, כי גם המשטח אשר פנימה מחומה זו (או הסמוך לחומה זו) נקרא על שם החומה 'חיל', ועל כל פנים, היות המקום הזה שטח מקודש ברור גם ממקורות אחרים.¹ קביעת גבולות משטח זה חשובה ביותר הלכה למעשה בזמן הזה, שכן הטומאה אשר אין אנו יכולים להיטהר ממנה בזמן הזה היא טומאת מת כידוע, אבל עד גבול החיל בלי ספק יכולים אנו להתקרב.

הנהגה במשנה במדות (ב, ב) נאמר: "לפנים ממנו (מהר הבית) סורג גבוה י' טפחים. וי"ג פרצות היו שם... לפנים ממנו החיל עשר אמות, וי"ב מעלות היו שם, רום המעלה חצי אמה ושלחה חצי אמה". במשנה זו קיימים שני ספקות. האחד — מה תפקיד הסורג ומה היחס בינו לבין החיל; והשני — מה פשר עשר אמות שנאמרו בחיל שיטת רש"י ורבים מן המפרשים² היא, כי הסורג הוא גבול החיל, ולא היתה בחיל עוד חומה נוספת. אלא כל השטח שבין חומת עזרת נשים (או העזרה עצמה בצדדים שלא היתה בהם עזרת נשים) ובין הסורג, נקרא 'חיל', ומקודש בקדושת החיל.

ולפי זה, אין אפשרות לבאר את מדת עשר אמות האמורה שם אלא על רוחב החיל (ואמנם יש מקום לדון אם כולל שיעור זה את המדרגות בתוכו, או שהם מוסיפות על השיעור. וכן יש לדון אם המשטח הישר למטה מן המדרגות, או למעלה מהן).

אולם לפי השיטות שהחיל הוא חומה, יש מקום להסתפק על מה נאמר שיעור עשר אמות, והרמב"ם כתב מפורש כי עשר אמות הוא גובה החומה, הנקראת חיל. אך האחרים לא כתבו כן, ור' שמעיה (שגם הוא מן הסוברים כי 'חיל' היא חומה), כתב במפורש, כי עשר אמות הן בין הסורג לחיל.

- 1 הערוך, ר' שמעיה, וכפתור ופרח. וראה ירושלים בספרותנו, עמ' 330, הערה 103. וראה עוד ב'המעין', ניסן תשכ"ח, עמ' 8.
- 2 ערב פסח שחל להיות בשבת, כת שניה יושבת בחיל, פסחים פרק שביעי; בית המוקד פתח היה לו לחיל, מדות פ"א; ועוד.
- 3 רש"י יומא דף טז, וכן ר"ע מברטנורא. תוספות יו"ט, תפארת ישראל ועוד (ראה הערה 1).

כמו כן צריך עיון, היכן הגבול ההלכתי של החיל למאן דאמר שהיתה שם חומה, כי על כל פנים אין להכחיש שגם השטח קרוי בהשאלה 'חיל', וברור לכאורה שהכוונה לשטח שפנימה מאותה חומה, אך אפשר שגם השטח שחוצה לה, שהיו בו מדרגות המובילות אליה. כי אם הגבול הוא החומה לא ברור תפקידו של הסורג. וכבר עמדו על קושי זה (וברא"ש בפירושו למשנה כאן דחק למצוא פתרון לבעיית תפקידו המיותר של הסורג).

והנה לפי שיטת רש"י וההולכים אחריו, שאלת גבול החיל תלויה בשאלת איתור גבולות העזרה בלבד ובתוספת עשר אמות. אבל לפי השיטות האחרות אין לכאורה כל נתון לפטור את השאלה (ואף לדעת ר' שמעיה, שיעור עשר אמות הוא על חלקו החיצוני של החיל, כלומר מן הסורג לחומה. אך מן החומה ולפנים, אין השיעור ידוע). והנה להלכה, היה אפשר לכאורה להקל כדעת רש"י ורבים מן המפרשים, דהרי איסור כניסה לחיל הוא מדרבנן בלבד. זאת ועוד, הן הרמב"ם וההולכים אחריו לא נקטו כלל שיעור. ואם כן הנמצא במרחק אחת עשרה אמות מכותל עזרת נשים, לרש"י ודאי מותר. ולרמב"ם הוא ספק, דשמא גם לדידיה מקום זה מחוץ לחיל הוא, ובכחאי גוונא ודאי יש להקל כדעת רש"י. ואולם כפי שיתבאר לקמן, גם לדעת רש"י אינו פשוט.

ב. רוחב החיל בצפון ובדרום

כידוע, היה בצפון העזרה 'בית גדול' שנקרא המוקד. בבית זה היו ישנים כהנים והיה חלקו בקודש וחלקו בחול (מדות א, ו ח). עצם קיומו של בית כזה בצפון העזרה, כאשר פתח יש לו לחיל, מחייב היות החיל במקום זה רחב יותר מעשר אמות (זולת המדרגות כמובן). וזה מחייב לומר, שלא היה החיל עשר אמות אלא במזרח, כלומר בסמוך לעזרת נשים. כך במפורש כתב ר' מלכיאל אשכנזי בספרו 'חנכת הבית' סימן טו: "ולפי דעת רש"י וברטנורא צריך לומר שצד מזרח דוקא היה מן הסורג ועד החיל י' אמות ושלסוף י' אמות היא עזרת נשים. אבל בשאר הרוחות לא היה קרוב כמו בפאת מזרח, שהרי בצד צפון היה שם בית המוקד שבית גדול היה" וכו'. וכן כתב מפורש גם ר' משה קאזיס בביאורו למשנה (וכמו שגם ציין זאת בספר 'חנכת הבית').

מלבד ראייה זו, יש להביא ראייה נוספת לגודל ממדי החיל, וזה כי לשכת הגזית גם היא חציה בקדש וחלקה חול (יומא דף כה); וחלק חול שבה מספיק לישיבה של סנהדרין (שהרי אסור לשבת בתוך העזרה). מקומה של לשכה זו שגני במחלוקת בגירסאות שונות כמשנה במדות (ה, ד), אם היתה בצפון או היתה בדרום העזרה. והנה את רוחב החיל בצפון הוכחנו. ואם היתה גם לשכה זו בצפון, מקומה ברור. אך למעשה, כאשר הוכחנו כי רוחב עשר אמות אינו בדווקא בשאר כוונים, אחת היא לעניין עקרון זה, בין אם היתה הלשכה בצפון ובין אם בדרום. כי על כל פנים ברור, שרוחב עשר אמות אינו אלא במזרח בלבד.

והראני הרב פרופ' אפרים וויזנברג מלונדון (אחר שהראיתי לו הראיות הנ"ל), כי כן יש להוכיח ממשנה במסכת שקלים (פרק ח), שם נאמר כי את הפרוכת היו

מטבילין בחוץ (אם נטמאה) ושוטחין אותה בחיל. והנה מדות הפרוכת הן 40×20 אמה. ואם מדות החיל עשר אמות מכל רוח, אין מקום בשטחו בשום אופן לשטוח בו פרוכת. והנה נוסף על ראיות אלו, דבר זה הוא הכרחי מבחינה הנדסית, שהרי הפרש הגובה בין הר הבית לבין עזרת כהנים שש עשרה אמות. וכאשר יורדים מעזרת כהנים לכיוון הר הבית, יורדים מתחילה שתי אמות וחצי לעזרת ישראל, ואחר כך עוד שבע אמות וחצי לעזרת נשים ועוד שש אמות יורדים בשתיים עשרה המדרגות אשר בחיל. והנה כל זה נכון, רק כאשר יורדים לכיוון מזרח, אבל היוצא מן העזרה לכיוון צפון או דרום, צריך לרדת כאחת את כל שש עשרה האמות. כלומר צריך לשלושים ושתיים מדרגות ולא לשתיים עשרה בלבד, כפי שנצרך מצד עזרת הנשים. ואם המדרגה גובה חצי אמה ושלחה אמה (מדות ב, ג) הרי רוחב החיל שש עשרה אמות לכל הפחות, מצד דרום ומצד צפון. וכבר עמד על כך ר' חיים אלפנזרי בספרו 'דרך הקודש' דף יא (יש לזכור, כי לא על שש אמות הדיון שלפנינו, אלא על העיקרון שלא נאמרו עשר אמות אלא במזרח בלבד. הנחה זו מקשה כמובן פסיקת הלכה וקביעת גבולות לחיל אליבא דכולי עלמא).

ג. דברי יוסף בן מתתיהו אודות החיל.

מאחר שלא נתבררה מן המקורות צורת החיל בדייקנות, יש לנו לעיין בדברי עד הראיה — יוסף בן מתתיהו — לבחון אותם לאור המקורות המועטים שיש בידנו, ולנסות למצא את צורת החיל בדייקנות.

וכך כתב :

'והעובר דרך הככר הזאת (הר הבית, החצר החיצונה) אל המקדש השני הגיע עד מחיצת אבנים מסביב למקדש (הסורג) אשר היתה גבוהה שלש אמות וכלילת יפי במלאכתה, ובמחיצה הזאת נמצאו ברוזנים שוים עמודים המודיעים את חקי הטהרה (הקדשה), אלה בכתב יון ואלה בכתב רומא, לאמר, כי אסור לאיש נכרי לבוא אל הקדש, כי המקדש השני (חצר בית ה' הפנימית, העזרה) נקרא בשם קדש. ובארבע עשרה מעלות עלו אליו מן המקדש הראשון (החצר החיצונה, הר הבית) והוא היה רבוע ממעלה (למקדש הראשון) וגם לו היתה חומה מסביב. והחומה הזאת היתה גבוהה מחוץ כארבעים אמה, אך המעלות כסו את חלקה, ומבית היה גבה החומה עשרים וחמש אמה, יען אשר נשענה החומה בבנינה למקום גבוה יותר, על כן לא נראתה בכל קומתה, כי כסתה עליה הגבעה. ובין ראש ארבע עשרה המעלות ובין החומה נמצא רוח עשר אמות כלו מישור (החיל). ומשם העלו מדרגות בנות חמש מעלות אל השערים (שערי העזרה). ומספר השערים מצפון ומדרום היה שמונה ארבעה בכל אחת משתי הרוחות, ושני שערים לרוח מזרח מפני הצרך, כי מהעבר הזה נמצאה עזרה מקפה חומה לנשים... ועל כן היה דרוש שם שער שני אשר נחצב מול השער הראשון. וגם

ביתר הרוחות נמצא שער אחד בדרום ושער אחד בצפון לעבור בהם אל עזרת הנשים...

חמש עשרה מעלות העלו ממחיצת עזרת הנשים אל השער הגדול (שער ניקנור) והן היו שפלות מחמש המעלות, אשר עלו בהן אל יתר השערים⁴.

קטע זה, דנו בו כמה חוקרים בפרטים שוליים, שאינו תואם בהם את דברי חז"ל. כגון בשאלת גובה הסורג, שלדברי חז"ל עשרה טפחים ולדברי יוספוס שלש אמות והיינו שמונה עשר טפחים (או שמא חמישה עשר טפחים אם שיער באמה בת חמשה טפחים). ולפי פשוטו, יוספוס מדד את הסורג, כולל עמודי השילוט, וחז"ל דיברו על בסיסו בלבד. כן עסקו בסתירה שיש במספר המעלות, שלדברי יוספוס הן ארבע עשרה ולדברי חז"ל שתים עשרה אבל כמדומה שביסודות העיקריים שבדבריו לא נגעו כלל. להלן ניתוח דבריו כמות שהם:

א. חומה בצורת רבוע הקיפה את המתחם המקודש ביותר (ולדברי חז"ל לכאורה מלבן של קפ"ו על קל"ה אמות).

ב. חומה זו היתה על שפת 'הגבעה' שבמרכז הר הבית. מחוץ לחומה היה מתחם נמוך בחמש עשרה אמות מן הגבעה שבפנים. פרט זה הוא פרט בעל חשיבות רבה ביותר בהבנת מבנה החיל. בקשר לכך, יש לזכור כי ההפרש בין גובה הר הבית לגובה העזרה הוא 16—13.5 אמות, וזה תואם את דברי יוספוס (סוף סוף אין מדובר כאן במדידה שמדד, אלא בהתרשמות).

ג. על מנת לרדת מן המפלס הגבוה למפלס הר הבית, ירדו מתחילה בחמש מדרגות, ולאחר רחבה מסויימת ירדו בעוד ארבע עשרה מדרגות. פרט זה בדברי יוספוס הוא קשה, שכן לפנינו תשע עשרה מדרגות בלבד, וזה אינו הולם את הפרש הגובה של חמש עשרה אמה אם גובה המעלה חצי אמה. ואמנם יוספוס נזהר מכך, וכתב כי חמש המעלות היו גדולות. אך כמדומה שעדיין אין זה מספיק.

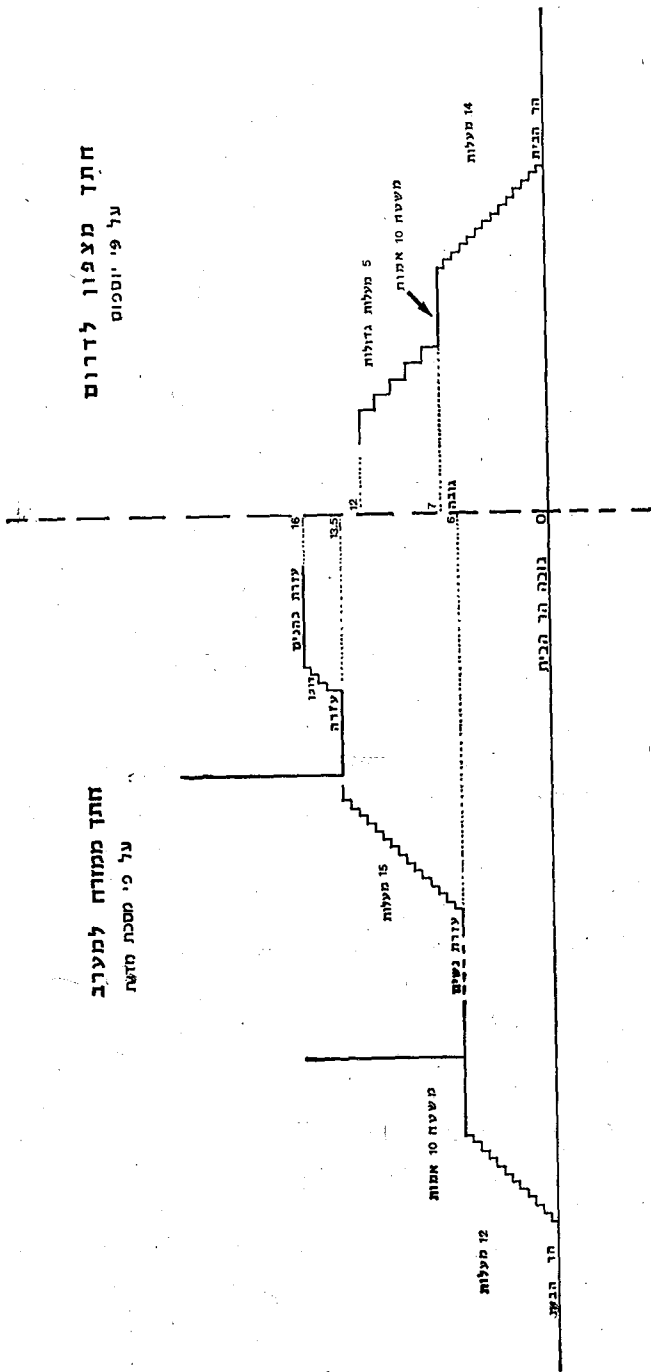
ד. דברי יוספוס נאמרו במפורש על הצד הצפוני והדרומי, ולא על הצד המזרחי, שכן כאשר דיבר על חמש המעלות שעלו מן הרחבה שלפני הפתחים, כתב כי הן גדולות יותר מהמעלות שמעזרת נשים לעזרת ישראל. ומכאן שתפקיד אותן מעלות מבחינת הפרשי הגובה זהה. אבל הן אינן בצד של עזרת נשים (ודבר זה גם מתחייב מעצם ההפרש של חמש עשרה האמות שנקט כהפרש בין גובה הר הבית לעזרה, הפרש שאינו נכון בחזית המזרח).

ה. משטח של עשר אמות היה לפני הפתחים מעל ארבע עשרה המעלות (בשאלה זו, אף כי לא כך פירשו המפרשים את המשנה, אין בדבריו סתירה למקורות, כיוון שהמפרשים לא נקטו עמדה ממשית בשאלה האם הרוחב של עשר אמות כולל את המדרגות, ואם אינו כולל, היכן הוא נמצא, ודבריהם נאמרו בנושא זה בהשערה). להלן חתך, המראה את העליה מכיוון מזרח עזרת נשים, וחתך המראה את העליה מכיוון דרום או צפון.

4 מלחמות, ספר חמישי ה, ב.

חתך מצפון לדרום
על פי יוסקוס

חתך ממזרח למערב
על פי מסכת מנחת

תמונה 33 : חתכים המראים את הפרטי הגובה בין העזרות להר הבית ע"פ המשנה במסכת מידות וע"פ יוסף בן מתתיהו.
גובה מדרגה רגילה הוא כידוע חצי אמה. אנו שרטטנו מדרגה גדולה כמדרגה של אמה כמו שמצאנו בדוכן שבין עזרת ישראל לעזרת כהנים.

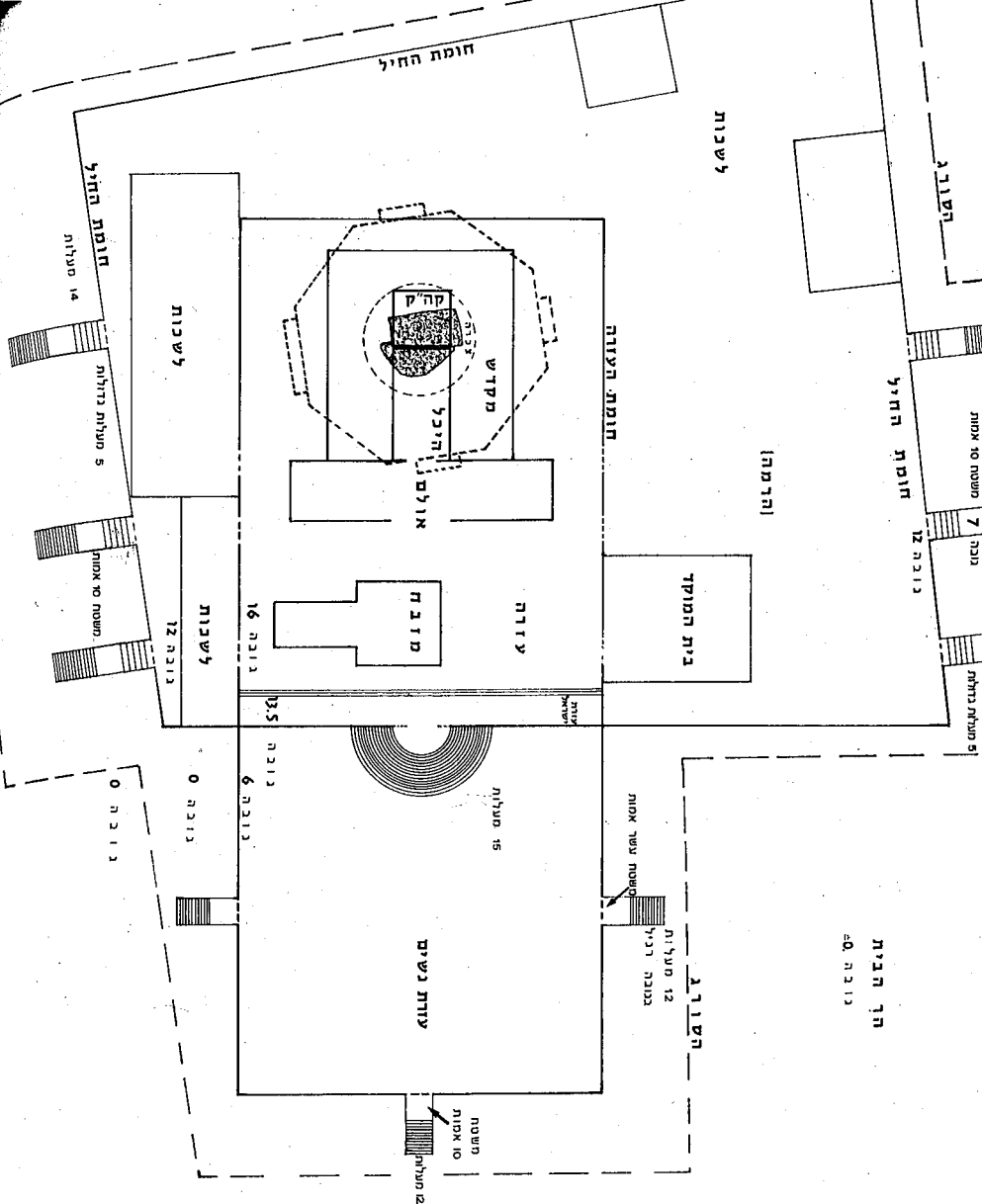
ד. פתרון צורת החיל ומיקומו

עובדה נוספת אשר כתב יוספוס, ואשר מתחייבת מהיות החומה על שפת החר היא, כי לא בלט שום מבנה מחוץ לחומה החוצה. עובדה זו מאלצת אותו לומר כי חומת המתחם המקודש העליון כללה בתוכה את בית המוקד ושאר המבנים הצמודים לעזרה. ואם כן אין זו חומת העזרה במשמעות הרגילה, כי את העזרה מצד פנים אמנם הקיפה חומה קפו על קלה אמות. אבל היתה שם עוד חומה, אשר הקיפה את המבנים הבולטים מחומת העזרה החוצה. ובין החומותים היו בית המוקד ולשכת טלאי קרבן, ועוד מבנים שונים אשר יוספוס לא הזכירם כתחום בפני עצמו, בהיותם בעיקר תחומי שירות למלבן המקודש ביותר קפו על קלה. חומה זו רבועה היתה ועמדה על שפת הגבעה המרכזית, היות שכל המבנים שהיו צמודים לעזרה חייבים היו להיות באותו מפלס גובה של העזרה (ואפשר שהיה אותו התחום משופע מעט, או שהיו בו מפלסים אחדים, כדי ליישב את שאלת הפרש הגבהים שהצבענו עליה לעיל בדברי יוספוס). ואכן חומה זו במקומה היה לה גם תפקיד אסטרטגי בזמן שהרומאים ניסו להחריב את ההיכל (וזאת יכולה היטב לקיים דווקא חומה הבנויה על שפת הגבעה). חומה זו, שהיא חומת המקדש הפנימי, התאחדה בצד המזרח עם חומת העזרה. שטח בין החומותיים הוא שטח אשר לחיל יחשב מבחינת ההגדרה ההלכתית ואפשר שעל שם חומה זו נקרא השטח חיל, כדברי כמה ראשונים.

מחוץ לאותה חומה, החלה ירידה משמעותית של חמש מדרגות גדולות, מפלס ישר של עשר אמות (שעליו דיברה גם המשנה) ואחר כך ירידה של ארבע עשרה מעלות, עד לגובה הר הבית. והנה עצם קיומו של משטח עשר אמות מחוץ לחומת החיל, מוכיח, שדין חיל יש גם לשטח שמחוץ לאותה חומה, ומסתבר שהשטח נמשך עד לסורג. דברים אלו תואמים את דברי מפרשי המשנה בדבר תוספת לחיל בצפון ובדרום. והנה, אחר שאנו יודעים כי התוספת לחיל תלויה במבנה החר, כי את כל הגבעה המרכזית הקיף החיל, ברור כי כל שנמצא היום בגובה מפלס העזרה, אף שמתפשט הרבה מחוץ לקל"ה אמה, בכלל החיל יחשב. בפרט אמור הדבר לגבי שטח שבו צורת הקרקע בעבר ידועה על פי הסלע הטבעי.

לפיכך הדבר ברור, כי כל השטח של הרמה שבמרכז הר הבית (ראה במפות השונות) בכלל המשטח העליון של החיל הוא ⁵, ושטח זה או קרוב אליו היה מוקף חומה. מחוץ לאותה חומה, עד הסורג גם כן, בכלל קדושת החיל הוא. ויש להחמיר מלוא אורך השיפוע (כי מספר המדרגות שהיה שם וגודלן אינן ברור כאמור), וכן תוספת של משטח עשר אמות שהיה נמוך במעט מן העזרות, אך גבוה משטח הר הבית. שיטה זו היא מעין פשרה בין הראשונים, כי לשיטה זו אכן העיקר כדברי הראשונים שהחיל חומה וזלת הסורג. אך עשר אמות הוא רוחב משטח הסמוך למעלות החיל. בעיקר נותנת שיטה זו פתרון הכרחי לשאלות ההנדסיות והטופוגרפיות של המפלסים השונים וניצולם.

יש להכריע כדעה זו, דעל כל פנים אין להכחיש שהמשטח של הרמה שבמרכז הר הבית, על פני הסלע הוא בנוי, ושטח החיל שטח ירידה הוא עד למפלס הר הבית עצמו.

תמונה 34 : מפת החיל והעזרות

במפה זו סומנו דרכי הגישה השונות לעזרה על פי המבואר לעיל כן צויין במפה גובה המפלס במפלסים השונים.

באשר לגובה 12 אמה שסומן בחלק העליון של החיל ראה תמונה 33.
(מסיבות טכניות הוגדל שלחן של המדרגות שבשרטוט זה)

יש לציין כי המקום המדויק של גבול החיל אינו ניתן לזהוי מוחלט. השתדלנו בשרטוט זה להגדילו לחומרא. וכן התחשבנו בנחונים שונים במקום המקורב.

הצברה, קדש הקדשים, וגבולות העזרה

מידות העזרה והבית ידועות, לפיכך אחת מאפשרויות קביעת גבולות העזרה היא המדידה מן אבן השתיה, כפי שהעירו רבים מן הפוסקים שטיפלו בבעיה. להלן ננסה לפתור באופן מוחלט את שאלת זהויה של אבן השתיה, וכן את הספקות אשר יש בקביעת גבולות העזרה, גם אחר שאבן השתיה ידועה לנו.

א. אבן השתיה "שן סלע"

במסכת יומא תנן: "משניטל הארון, אבן היתה שם מימות נביאים הראשונים, ושתיה היתה נקראת" וכו' (יומא פ"ה מ"ב). "תנא: שממנה הושתת העולם, תנן כמאן דאמר מציון נברא" (גמרא יומא נב:).

מפשטות דברי המשנה, נראה לכאורה שאבן השתיה כלל אינה חלק מן הסלע הטבעי, אלא אבן מייטלטלת. ומה שנאמר בגמ' "אבן ירה הקב"ה, וממנה נברא העולם", אינו נוגע לזה. שהרי אותה דעה בגמ' נראה שחולקת על משנתנו. ומשנתנו כדברי האומר "מציון נברא" (ודקדוק הגמ' מורה כי הם חולקים). והיינו לאו דוקא מן האבן, אלא מן המקום "ציון". ובתפארת ישראל, במשנה שם עמד על כך, וכתב: "ונ"ל דר"ל בימיהם (של נביאים ראשונים) נתגלה האבן. ולא שהנביאים הניחוה. דהרי בסיפא אמרינן שנקרא שתיה, ואמרינן בש"ס משום שמשם נברא העולם, ודחק לומר דר"ל שממקומו נברא העולם".

והנה מה שאמר בתפא"י שהוא דוחק, הוא לכאורה הפשט הפשוט בגמ' שם, כמו שנתבאר. ולפי זה אין מקום לכל הדיון על זהויה של אבן השתיה. אולם לאמיתו של דבר, אין ספק כי אבן השתיה, שן סלע היא. כמו שמפורש במדרשים: "מקדש ראשון סלע ישכון ויתלונן" (איוב ל"ט כ"ח). מקדש שני "על שן סלע ומצודה" (שם) לינות הרבה. ותנינן תמן משניטל הארון, אבן היתה שם מימות נביאים וכו'.¹ ממקורות אלו ברור כי אבן השתיה חלק מן הסלע הטבעי היא.

ב. זיהוי הצברה עם אבן השתיה בעקבות המקורות וכהסכמת הפוסקים

בנקודה הגבוהה ביותר בשטח הר הבית כיום חשוף הסלע הטבעי, במקום הנמצא מתחת לכיפת הסלע (הידועה בשם העממי 'מסגד עומר'). סלע זה נקרא בערבית א-צכרה, והוא מזוהה על ידי רבים עם אבן השתיה. להלן מקורות קדומים לזיהוי זה.

1 תנחומא בובר 'אחרי מות' (עמ' ל), וכן בפסיקתא דרב כהנא 'אחרי מות'.

א. במדרש הנקרא 'נסתרות דר' שמעון בר יוחאי² נאמר כי 'המלך השני שיעמוד לישמעאל יהיה אוהב ישראל, וגודר פרצות היכל, ועושה לו השתחויה על אבן השתיה'³. אמת כי זמנו של מדרש זה אינו ברור, כי לא נתפרסם בין הראשונים שדבריהם הגיעו לידינו. דעת כמה חוקרים היא שזמנו היא מתקופת הגאונים (תקופה מקבילה לתחילת תקופת האיסלאם ובניין כיפת הסלע). אך על כל פנים ברור, כי לפנינו תעודה קדומה בהרבה לפוסקים שעסקו בשאלת זיהוי אבן השתיה⁴. מסורת זו, שהמבנה מעל הצכרה, נעשה על ידי מלך אוהב ישראל, וכחלק מתיקון המקדש 'גודר פרצות היכל' מופיעה גם בתעודות עתיקות אחרות⁵.

ב. במדרש הנעלם, בוהר חדש פרשת ויצא, כתובים הדברים דלהלן:

"ר' זירא עאל קמי ר' אלעזר בן ערך. אשכחיה דהוה יתיב ועיניו נבעין מיא, והוה מרחיש בשפוחתיה ובכי. וכו'. שמע דהוה אמר אבנא אבנא אבנא אבנא קדישא עילאה על כל עלמא בקדושתא דמארך, זמיני בני עממיא לאתולולא בך, ולאותביה גולמיא מסאבין עלך, לסאבה אתרא קדישא, וכל מסאבין יקרבוד בך, וי לעלמא בההוא זמנא, וכו'. ועל דא בכינא, דעל האי אבנא זמינין לשואה סואבת עממיא ופגרי מתיא, וי לעלמא, וי לההוא זימנא, וי לההוא דרא"⁶. (ר' זירא בא לפני ר' אלעזר בן ערך מצאו שהיה יושב ועיניו נובעות מים, והיה מדובב בשפתיו ובוכה. שמע שהיה אומר: אבן אבן אבן קדושה עליונה על כל העולם בקדושת

2 הספר 'נסתרות דר' שמעון בר יוחאי' נדפס בסלונקי בשנת תק"ג. משם הועתק ב'בית המדרש' ללינק, וכן נמצא בכתבי יד אחדים. מבוא מקיף לספר והשוואת גירסאות מצויים בספר מדרשי גאולה מאת המנחת יהודה אבן שמואל. יש לציין כי הרי"מ טוקצינסקי הסתייע במדרש זה במאמרו הנזכר לקמן בסימן ג, על מנת להוכיח כי הצכרה היא אבן השתיה.

3 לא בכל נוסחאות כתבי היד, מוזכר עניין ההשתחויה על אבן השתיה. ובפרקי דר' אליעזר (בדפוסים ראשונים) מובא גם כן סיפור המלך הישמעאלי, ושם כתוב: 'ויגודר פרצות הבית, ויבנו בניו בהיכל'. ועיין בספרו של אבן שמואל (ראח הערה 2) שקבע, כי גירסת פרקי דרבי אליעזר היא העיקרית. ולפי הגירסה שבירר שם, מיוחס ספור בניין ההשתחויה על אבן השתיה לא למלך השני שיעמוד לישמעאל, אלא למלך מאוחר יותר. דבר זה תואם את המציאות ההיסטורית, על פיה ברור כי הכליף עבד אל מלך אבן מרוואן, הוא זה שבנה את כיפת הסלע, ולא עומר כפי המסורת העממית.

4 יש לציין כי מצוי כתב יד של מדרש זה, שהוא עצמו בן יותר מ-700 שנה. (דהיינו כ-300 שנה לפני הרדב"ן). כתב היד נמצא בספריה בפרמא, ומספרו 1240/6. כך שגם אם יפקפק המפקק בקביעת זמן חיבורו של הספר, ברור כי הוא קודם לחידוש הישוב היהודי בארץ, בתחילת האלף, חידוש שגרם לשיבושים מסויימים במסורת הגיאוגרפית.

5 תודתי נתונה כזה לר' ש"ן הבלין, שהעמידני על קיומו של מקור זה, וכן לספריה בפרמא (בעלת כתב היד) ולספריה הלאומית בירושלים, שברשותה צילום של כתב היד.

6 השווה דברים אלו לדברי ההיסטוריון הביזאנטי תיופנס (סוף המאה השמינית למניינם) אשר כתב: "בשנה ההיא החל עומר לתקן את בדיק המקדש בירושלים". (ירושלים בספרותנו, עמ' 447). וראה עוד לקמן באות ג, ודברי ההיסטוריון הארמני סיביוס לקמן באות ד, ודברי ר' פתחיה מרגנשבורג לקמן באות ו.

7 זוהר חדש, מהדורת הרב מרגליות, דף 54.

אדונך, עתידים בני אומות העולם ללול ברך, ולהניח גויות טמאים עליך, לטמא המקום הקדוש, וכל הטמאים יגעו בך. אוי לעולם בזמן ההוא. ועל זאת בכיתי, כי על אבן זו עתידין לתת טומאת עמים ופגרי מתייהם. אוי לעולם, אוי לזמן ההוא, אוי לדור ההוא).

מן המדרש הנעלם ברור, כי אבן השתיה עתידה להתקיים ולהיות ידועה בזמן הגלות (ולא כפי מי שטוען שהאבן נעלמה או נגנזה) ועתידים הגויים לטמא אותה בפגריהם. תיאור זה מתאים לצכרה בלבד, כי היא האבן היחידה בשטח המשמשת את הנכרים למטרות פולחן. ובאמת משמשת היא בטכסים הקשורים למתים, שכן מצפון לאבן מצוי לדעת המוסלמים שער גן עדן (ליתר דיוק, השער הצפוני של כיפת הסלע נקרא בערבית באב אלג'נה, דהיינו מקום גן העדן), ועל כן מביאים לשם הנכרים את המתים הנכבדים ביותר. תופעה זו קיימת גם בעת הזו⁷, אך יש תעודות על קיומה עוד לפני כאלף שנה⁸. ואמנם מתים מפשוטי העם, מובאים למסגד אלאקצא בלבד, אבל מפאת מיקומו, אין להעלות כלל על הדעת כי בו היתה אבן השתיה⁹, מה גם שאין שום אבן גלויה במקומו, וברור כי לא אבן המשמשת לצורך פולחן כל שהיא.

ג. התגלות האבן בזמן עומר, על ידו, ובקשר עם יהודים שסייעו לו, או שגילו לו את מקומה, מופיעה במקורות אחדים, יהודיים ונכריים. בכתב יד, שמקורו בגניזת קהיר, נאמר: "ויבא כל מוסלם אשר היה בעיר ובישובי השדה, ויבואו עימם קבוצה מתייהודים, או ציוה אותם לטאטא מקום המקדש ולנקות אותו ועומר היה דורש וחוקר אותם בכל רגע, ובכל פעם שהיתה מתגלית שכבה היה שואל את היהודים על הצכרה שהיא אבן השתיה"¹⁰.

תעודה דומה מן הגניזה היא איגרת ראשי עדת ירושלים אל הגולה. שם כתוב: "ומאת א-להינו היתה זאת, כי הטת עלינו חסד לפני מלכות ישמעאל, בעת אשר פשטה

7 ראה למשל דבריו של הנס שמידט שהיה נוכח בשעת הלווייתו של חוסין מלך חג'א בתאריך 4.6.1931. אשר גוויתו הוכנסה לכיפת הסלע דרך השער הצפוני. Schmidt Hans, "Der heilige Fels in Jerusalem", עמ' 3.

8 לפני כאלף שנים כתב הקראי סהל בן מצליח: "בראותם מטות המתים מובאות אל המקום אשר עמד שם ארון הא-להים, ואחרי כן יצאו לקברם סביבות המקדש" (אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 61).

9 העובדה שמתים מפשוטי העם מובאים למסגד אלאקצא, מוזכרת על ידי ר' משה חגיז, בספר פרשת אלה מסעי (ליתר דיוק הוא מתבטא: 'מתים מדלת העם'). אלא שלפי דעתו, דווקא בזה מתקיים הדבר הכתוב בוזהר. מפני שלפי דעתו אלאקצא הוא מקום לשכת הגזית (וכנראה לפי דעתו טומאה על אבן השתיה לאו דווקא). אולם אין ספק, כי לא ידע את המרחק האמיתי שבין כפת הסלע לבין מסגד אלאקצא, שהרי הוא עצמו קובע שכיפת הסלע היא מקום קודש הקדשים.

וראיתי דברי שני מחברים בדור הזה, שנסתייעו בדברי המהר"ם חגיז להוכיח, כאילו יש כביכול ספק בשאלת זיהוי אבן השתיה, שהרי לפי עדותו דבר הכנסת מתים לאלאקצא, שם צריכה לחיות אבן השתיה. ובאמת ברור כי אין זו טענה כלל.

10 כתב יד זה הוא כרוניקה בערבית באותיות עבריות, ומובא על ידי אסף ב'מקורות ומחקרים', עמ' 22-20 ועוד. וראה גם באגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 48-47.

ידם ולכדו ארץ הצבי מיד אדום. ובאו ירושלים, היו עמהם אנשים מבני ישראל הראו להם מקום המקדש" 11. ממש כדברים האלה כתב גם ר' פתחיה מרגנשבורג (ראה לקמן). סיפור דומה למה שהובא לעיל בתעודה מן הגניזה (שיהודים השתתפו בפועל בחשיפת אבן השתיה מן האשפות) מופיע גם בספר חסידים (אך יש פרטים בסיפור בספר חסידים שאינם ברורים די הצורך) 12.

ד. מקורות היסטוריים נכריים מורים גם הם בבירור על זיהוי הצכרה (ויש לסמוך על דבריהם להלכה, כאשר הם מקיימים את התנאי של 'מסיה לפי תומו' 13). הסופר הארמני סיביוס, בן הדור של כיבוש הערבים, קובע במפורש כי בזמן ההוא נתגלה המקום הנקרא קדש הקדשים 14.

עדות נכרי אחרת היא הספור המוסלמי על פיו מתאוננת כביכול הצכרה לפני נביאם, על שהעתיק את כיוון התפילה ממנה אל עבר ה'כעבה' בעיר מכה שבחצי האי ערב 15. ולפי תעודה היסטורית ערבית אחרת, יעץ היהודי המומר כעב אבו אסחק אבן מאני לעומר, לבנות מסגד מצפון לצכרה, ולבנות שם שתי 'קבלות' (גומחות המציינות כיוון תפילה והשתחויה) אחת של משה ואחת של מוחמד, ושתיהן לכיוון אחד, דהיינו שתיהן לדרום — של משה לכיוון הצכרה ושל נביאם לכיוון העיר מכה ועומר התנגד והאשים את אבו אסחק כי הוא עדיין נוטה לדת ישראל 16. ממקורות אלו ברור, כי הצכרה היא המקום שאליו פונים ישראל בשעת תפילותיהם. ואם כן, היא אבן השתיה אשר בקודש הקדשים.

כן קיימים סיפורים ערביים מפורשים, המתארים את גילוי האבן שהיתה מכוסה באשפות על ידי עומר 17.

ה. בספר 'מסעות בנימין' לרבי בנימין מטודלה (הלך למסעיו בשנים ד' אלפים תתקכ"ה — ל"ג). נאמר: "ושם טימפולי דומינו, והוא היה מקום המקדש" 18. המונח 'טימפולי דומינו' הוא השם הנוצרי לכיפת הסלע 19 ואף על פי שלא קבע איזה חלק של המקדש היה מעל הסלע, ברור שהניח שהמקדש היה שם, ולא בדרום השטח (כדעת ר' מיכאל ברנר, לעיל), ולא מצפון מערב לסלע (כדעת מר קאופמן לקמן). פשוט לשונו גם אינה על המזבח שהיה בעזרה כי אם על המקדש עצמו.

- 11 יערי שם עמ' 50 (וראה לעיל בפ"א, הערה 21, ובפ"ב, הערה 40).
- 12 ספר חסידים, מהדורת פריימן (תרפ"ד), עמ' 152. וראה דינבורג, ציון (תרפ"ט), עמ' 56.
- 13 ראה יורה דעה, סימן צה ועוד.
- 14 דינבורג, שם, עמ' 73.
- 15 ראה ח"ז הירשברג, מקומה של ירושלים בעולם המוסלמי בקובץ "איחוד הקבוצות והקיבוצים... טופוגרפיה והיסטוריה של התקופות השונות".
- 16 Le Strange Guy, "Palestine under the Moslims", London 1890 עמ' 142—3.
- 17 ראה תמצית הדברים בירושלים בספרותנו, עמ' 449.
- 18 ראה לה סטרנג' (הערה קודמת), עמ' 40—139.
- 19 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 40.
- 19 ראה לעיל במבוא, הע' 26.

ו. ר' פתחיה מרגנשבורג תלמיד רבינו תם אחיו של ר' יצחק הלבן ושל ר' נחמן מרגנסבורג מבעלי התוספות (נסע בערך בשנת ד"א תתק"מ) כתב: "והיכל נאה שם שבנה [מלך] ישמעאלים ובאו פריצים והלשינו למלך הישמעאלים ואמרו: זקן אחד יש בינינו שידוע מקום היכל והעזרה. ודחק אותו המלך עד שהראה לו. והמלך היה אוהב יהודים, ואמר: אני רוצה לבנות היכל ולא יתפללו בו כי אם יהודים" ²⁰ (יש לציין כי כיפת הסלע ודאי לא נבנתה מלכתחילה כמקום תפילה מוסלמי, כמו שהבאנו לעיל, כי את מקום התפילה העיקרי עשו המוסלמים מדרום לה).

ז. "הנוסע האלמוני תלמיד הרמב"ן כתב: "סביב אבן השתיה בנו מלכי ישמעאל בנין מפואר מאוד, ועשו אותו בית תפילה, ובנו למעלה מן הבנין כפה נאה עד מאד, והבנין על בית קדשי הקדשים ועל ההיכל" ²⁰.*

ח. באיגרת ר' עובדיה מברטנורה, שנכתבה ביום ח אלול בשנת רמ"ח נאמר: "גם חקרתי על אבן השתיה ששם היה הארון מונח. ורבים אומרים כי היא תחת כפה אחת יפה גבוה, אשר בנו הישמעאלים במקדש, וסגורה בתוך הכפה ההיא ואיש לא יבוא שמה, היינו על אבן השתיה, כי הכפה גדולה מאד". (אגרות ארץ ישראל ליערי, עמ' 143). יש להדגיש כי מלשון ר' עובדיה משמע קצת, שלא התייחס אל זיהוי האבן בוודאות מוחלטת, אם כי לא בא לערער כמובן על מסורת הרבים שהיתה בזמנו (כל המקורות שהובאו עד עתה קודמים בזמנם לרדב"ן).

ט. הרדב"ן עצמו קובע בתשובה תרצא: "כי הדבר ברור שתחת הכפה שם אבן השתיה בלי ספק הנקראת אצלם אלסכרא". כמו כן הזכיר הרדב"ן קביעה זו בתשובה תרלט.

י. אחר הכרעתו של הרדב"ן לא ערער שום פוסק על קביעה זו והיא היתה אבן יסוד לכל הבאים אחריו. עיין למשל בספר 'פרשת אלה מסעי' לר' משה חגיז; בספרו של הגה"צ ר' צבי הירש קלישר זצ"ל 'דרישת ציון'; בדברי הגאון ר' אליהו מגריידיץ המובאים שם; בקונטרס 'הר צבי' לגאון ר' צבי פסח פראנק זצ"ל, ועוד אחרים. כולם הניחו דבר זה כמושכל פשוט, שאין צורך לדון כלל באמיתותו.

אמנם בקונטרס 'דרך הקדש' לר' חיים אלפאנדרי, שנדפס בקושטא בשנת ת"ע, אנו מוצאים פסקה שבה כתוב: "והנה היום לא ידענו מציאות אבן השתיה הזאת כיצד היא עומדת, כי הגויים פיהם דבר שוא, זה אומר ככה שהיא גבוה מן הארץ ותלויה באויר, וזה הפך התלמוד עד ישקיף וירא ה' משמים תתגלה מלכותו עלינו".

ומחבר אחד בדורנו הסיק מכאן שבעל 'דרך הקדש' חולק על הרדב"ן, אשר הסתמך על הישמעאלים, וכתב כי אין לסמוך עליהם והדבר מוטל בספק עד שיגלהו הקב"ה. אבל באמת לא חבין אותו מחבר כלל את הכתוב בספר. כי ודאי לא עלה על דעת בעל 'דרך הקדש' לערער על עצם זיהוי אבן השתיה עם הצכרה. ולא אמר כי אנחנו לא נדע היכן היא עומדת, אלא כתב כי היום אנחנו לא נדע מציאות אבן השתיה הזאת

20 מסעות ארץ ישראל ליערי, עמ' 53.

20 * שם, עמ' 86.

כיצד היא עומדת, כי כידוע מספרים המוסלמים שהסלע פורח באוויר ²¹ ומן המקורות נראה כמובן שאבן השתיה היא חלק מן הסלע הטבעי. וכל קושיתו של בעל 'דרך הקדש' אינה אלא מפני שהוא משוכנע שהסלע הוא אבן השתיה, ועל כן תמה כיצד מתיישב הסיפור הערבי על הסלע הפורח עם המציאות הידועה לנו על אבן השתיה, על כן כתב כי מציאות אבן השתיה הזו אין אנו יודעים כיצד היא עומדת.

קביעה זו, הרצופה דורות רבים, מורה מעל לכל ספק כי הצכרה היא אבן השתיה. וכבר דחינו לעיל ²² דעת מי שניסה להוכיח כאילו כביכול היה קודש הקדשים מדרום לצכרה.

ג. ממדי הצכרה ומדות קודש הקדשים והמזבח

לפני כשני דורות קבעו החוקרים הנכרים קוגרד שיק (השויצרי) וגוסטף דלמן (הגרמני) שהצכרה אינה אבן השתיה אלא מקום המזבח. סימוכין לדעתם זו מצאו בעיקר בממדים הענקיים של הסלע (12 × 17 מ') אשר אינם תואמים את שיעור קודש הקדשים (20 × 20 אמה) (מסכת מדות פרק ד), אבל הם אפשריים בגבולות שטח המזבח (32 × 32 אמה, מדות ג, א). כמו כן הסתמכו החוקרים הנוכרים על גובה הסלע המופלג, כי אבן השתיה היתה בולטת מקרקע קדש הקדשים ג אצבעות בלבד (יומא ה, ב) והצכרה גבוהה כידוע הרבה יותר.

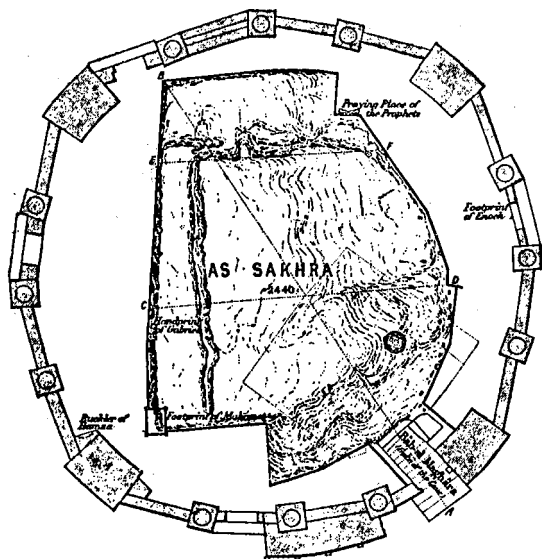
בעקבות ההשערה כי הצכרה נמצאת במקום המזבח, קבעו אותם חוקרים כי המערה אשר מתחת לדרום הצכרה שמשה בתפקיד ה'שיתין' שהיו בדרום המזבח. וכך גם התייחסו לפתח אשר בגג המערה.

נגד טענה זו יצא בתקיפות בשעתו הרב יחיאל מיכל טוקצ'ינסקי ז"ל (בעל לוח ארץ-ישראל) בפרסומים שונים, שהראשון בהם היה בשנתון שהוצא על ידי ישיבת עץ חיים בירושלים בשנת תרע"ג. באותו שנתון הוא מביא מכתב שכתב אליו גוסטף דלמן ותשובתו הוא בנושא. כן פרסם את דבריו במאמר 'השקפה על אבן השתיה' שפורסם ב'ההד' (כסלו תרצ"ג). כן מובאים הדברים בקיצור בספר 'עיר הקדש והמקדש' חלק ד עמ' ח. טענתו של הרב טוקצ'ינסקי היתה פשוטה מאד, כי דווקא שתי הקושיות (השטח המופלג והגובה המופלג) מתרצות אחת את חברתה, כי דווקא אם נכסה חלק מגובה פני הסלע בעפר ונשאיר רק את ג האצבעות העליונות גלויות ישאר שטח גלוי קטן בהרבה, המתאים בהחלט לממדי קודש הקדשים שהם 20 × 20 אמה. ואם כן עלינו להניח שהסחף ושאר פגעים גרמו לכך שחלק מן הסלע שהיה מכוסה בעפר, גלוי לעין

²¹ אגדת המוסלמים אודות הסלע המרחף באוויר מפורסמת. וראה דבריו של לה סטרנג' (ראה הערה 16) בספרו 'הנוז', עמ' 2—141.

וראה באריכות בירושלים בספרותנו, בעמ' 196, ובעמ' 448 (ובהערות שם). מסורת מוסלמית זו מוזכרת גם על ידי ר' משה חגיז בספרו פרשת אלה מסעי.

²² פרק שלישי, סימנים ד, ה.

Section on the line A.B.

Section on the line C.D.

Elevation on the line E.F.

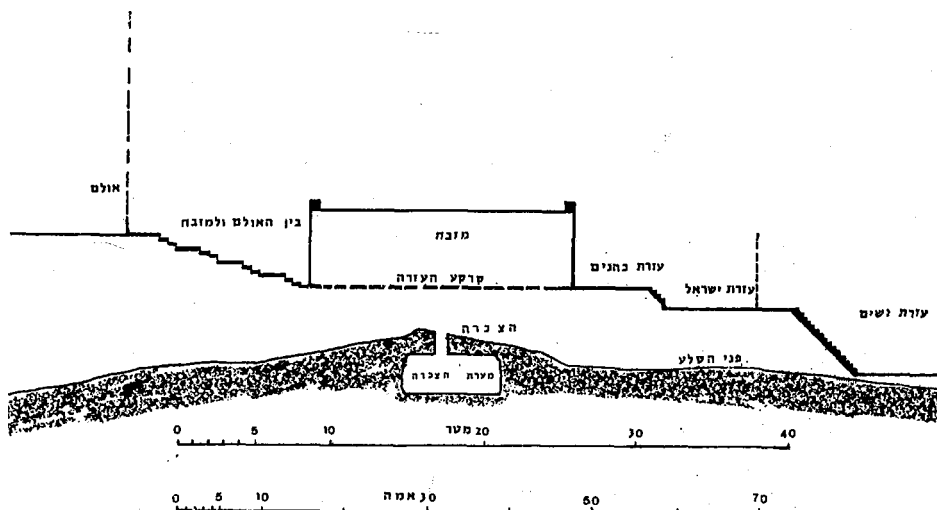

תמונה 35 : תרשים של הצכרה וחתכים המראים את גובהה ע"פ וילסון וורן
(השוה לתצלום לקמן תמונה 41)

בזמן הזה, וכמו שכתב מפורש הרדב"ן בתשובה תרלט, שפני הקרקע בסביבות הסלע היו גבוהים בעבר יותר וכיום נחשף חלק של האבן שהיה מכוסה.

ד. נתוני גובה הסלע בהר הבית שוללים לחלוטין אפשרות שהצכרה היא המזבח

מן האמור לעיל ברור, כי השיטה שהמזבח היה בנוי על גבי הצכרה אין לה סימוכין וניתן לסתור את כל ראיותיה. להלן נוכיח בראיות גמורות שהדבר לא ייתכן כלל, וקיימת סתירה ממשית בין שיטה זו לבין המציאות הטופוגרפית של הר הבית. חתך ממערב למזרח של בית המקדש והעזרות לפי הגתונים המופיעים במשנה במסכת מדות מראה הפרשי גובה כדלהלן: המזבח ניצב על גבי עזרת הכהנים. במרחק אחת עשרה אמות מזרח לו נמצאת עזרת ישראל הנמוכה מעזרת כהנים בשתי אמות וחצי במרחק של עוד אחת עשרה אמות מזרחה מתחילה הירידה לעזרת נשים הנמוכה מעזרת ישראל בשבע אמות וחצי. ירידה זו היא במדרגות של חצי אמה על חצי אמה, כך שניתן לקבוע כי משך המדרגות מזרחה הוא באורך שבע אמות וחצי. נמצא כי במרחק עשרים ותשע אמות וחצי מזרחה מן המזבח, גובה הקרקע נמוך בעשר אמות תמימות מגובה הקרקע במקום המזבח.

תמונה 36: חתך אנכי ממזרח למערב דרך הצכרה. בתרשים זה נסיון להציב את המזבח ע"ג הצכרה.

שים לב להפרש הגובה הגדול, בין הגובה (המינימלי) המשוער של קרקע העזרה לבין גובה הצכרה. קנה מדה 1:500; שיעור האמה בתרשים זה 54.5 ס"מ, כדעת אחד מבעלי השיטה כי הצכרה היא מקום המזבח. (שינוי בשיעור האמה אינו בעל משמעות מכרעת בנידון).

המדידות מראות בבירור גמור, כי בשטח הנמצא שלושים אמות מזרחה לצכרה (ולמעשה גם במרחק גדול יותר) גובה הסלע 741 מטר מעל פני הים. ואם נוסיף לכך עשר אמות (לפי הקטן שבשיעורים), נקבל גובה של 745.8 מטר מעל פני הים לכל הפחות. כלומר נגיע למסקנה שגובה פני הצכרה, שהם 743.7 מטר מעל פני הים, נמוכים ביותר משני מטר מתחת למקום המשוער של רצפת העזרה (ולמעשה כפי שכתבנו לעיל שיעור האמה הוא כחמישים ושש ס"מ, נמצא לפי זה גובה קרקע העזרה לפחות 746.5 מטר מעל פני הים, דבר המגדיל כמובן את הסתירה). וכל זה מבלי שהוספנו לקרקע העזרה שיעור גובה הכרחי לצורך כיפוף על גבי כיפוף, שהיו מתחת לפני העזרה, דבר המגדיל את הסתירה. (וראה לעיל תמונה 21).

ואמנם, אילו קבעו הקובעים ברוח הקודש כי אכן במקום שנמצאת היום הצכרה היה פעם מקום המזבח, לא היה בזה קושי כלל. כי אפשר ששם היה מקום המזבח והיה המקום גבוה יותר ונאכל מן הקרקע הרבה עד היום. אבל להסתמך על הנתון הקיים ולומר כי הוא בהכרח מקום המזבח, זה אינו ניתן להיאמר כלל. כי אם אכן זה מקום המזבח, על כרחנו נגיע למסקנה שלא נשאר ממנו שריד ואם כן אין יסוד לשיטה זו כלל. בפרט תמוה הדבר ביחס לחוקר קונרד שיק שדגל כאמור בשיטה זו, והיה אדריכל במקצועו, ובוודאי היה צריך לעמוד על קושי חמור זה.

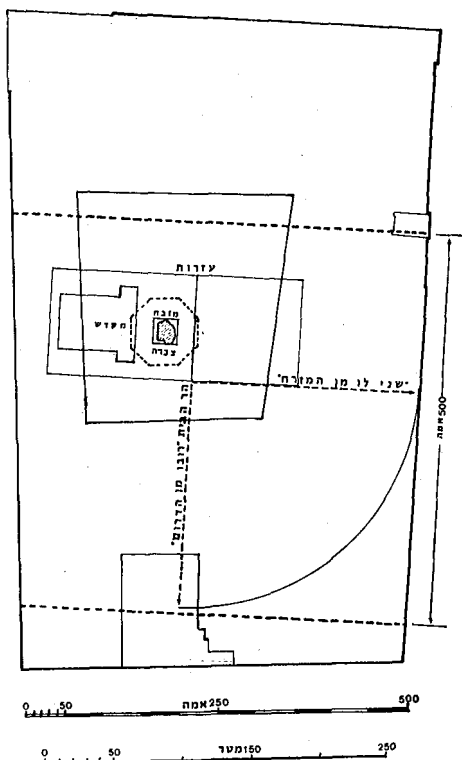
ד*. מקומו של המזבח בשטח הר הבית לעומת מקום הצכרה

כבר ביארנו לעיל, כי מרחקי העזרה מהר הבית אינם מסורים במשנה בדייקנות. אך, על כל פנים, המשנה מסרה סדר גודל בהשוואת המרחקים בכיוונים השונים. נתונים בודדים אלו המופיעים במשנה מאפשרים למעשה כמה קביעות של ממש. ואם גדע בדרך כלל שהיא את המרחק אשר מקיר העזרה במזרח לכותל הר הבית, נוכל על פי הנתונים שבמשנה לקבוע את גודל המינימום של הר הבית בדרום, שהרי הר הבית רובו מן הדרום, שני לו מן המזרח. ואם המזרח ידוע, ידוע גם כן שהדרום על כל פנים גדול ממנו, כן נוכל לדעת על פי זה את שיעור המקסימום של הר הבית בצפון, כי מרחק זה הוא בדיוק חמש מאות אמה צפונה מן הקו שצויין כקו המינימום הדרומי כמובן. וכבר ביארנו דבר זה לעיל בפרק ג סימן ד, ובעיקר שם סימן ח.

והנה, אם הצכרה היא מקום המזבח, נמצא שמן המזבח ועד הכותל המזרחי של הר הבית 185 מטר. מהם נגרע עשרים ושתיים אמות, דהיינו את המרחק שמקיר המזבח ועד חומת העזרה, נמצא המרחק מכותל המזרח של העזרה ועד כותל הר הבית 172.5 מטר. וברור שהמרחק בדרום גדול יותר (לפחות 173 מטר). ועתה, היות שרוחב הר הבית מצפון לדרום חמש מאות אמה, שהן מאתיים ושמונים מטר, אם ננכה מהם 173 מטר ישארו מאה ושבעה מטר. אם ננכה מהם רוחב העזרה שהיא קלה אמה ישארו כשלושים ושניים מטר בלבד או כששים ושישה מטר מן הצכרה צפונה.

גבול צפוני זה של הר הבית הוא בלתי מסתבר כלל, היות שהוא עובר על גבי

הרמה שבמרכז הר הבית, ולא מחוצה לה. ולא ייתכן כלל שגבול הר הבית יהיה על גבי הרמה ממש (ראה בתרשים).

תמונה 37: גבולות הר הבית לפי השיטה שהמזבח נמצא מעל הצכרה גבול זה הוא הצפוני ביותר כדי שהדרום לא יקטן לעומת המזרח. (ראה את קו המחוגה המשווה בין המזרח לדרום). אך אפשר שהגבול דרומי יותר. (וראה לעיל תמונה 20) יש לזכור עוד, כי באותו איזור שבו כביכול נמצא הגבול הצפוני של הר הבית,

גובה הסלע הוא כשבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים, ויותר. הפרש הגובה בין הר הבית לבין העזרה הוא שש עשרה אמה (וראה לעיל בתיאור החיל בדברי יוספוס, פרק ד, סימן ג, אשר מעדותו עולה בבירור, כי מצפון ומדרום לחיל היה השטח של הר הבית נמוך ממפלס העזרה בחמש עשרה אמות). נמצא לפי זה כי גובה הר הבית כמעט שבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים, וגובה העזרה שש עשרה אמות למעלה מזה, דהיינו, כ-749 מטר מעל פני הים, למעלה מחמישה מטר מעל לפני הצכרה. נקודה זו מגדילה בהרבה את הקושי עליו הצבענו לעיל בסימן ב.

ה. נסיון לאתר את מקום קודש הקדשים בכיפת הרחות מצפון מערב לצכרה בשנת תשל"ה נתפרסמה תאוריה חדשה, המנסה לקבוע את מקום קודש הקדשים מצפון מערב לכיפת הסלע מתחת לכיפה המכונה בערבית 'קובת אל ארווח', כלומר כיפת

הרוחות. בעל השערה זו הוא פיזיקאי בשם פרופ' קאופמן²³. עיקרה של התיאוריה מושתת על ההוכחות דלהלן: א. מן המקרא ביחזקאל ח והמשנה בסוכה ה, ד משמע, כי ציר בית המקדש היה מכוון במדוייק מן המערב למזרח²⁴; ב. הכהן השורף את הפרה בהר המשחה היה מזה מדמה מול קדש הקדשים (מדות ב, ד), כלומר, ברור שעמד בהמשך הציר המדוייק של בית המקדש.

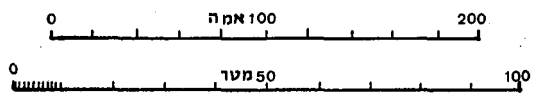
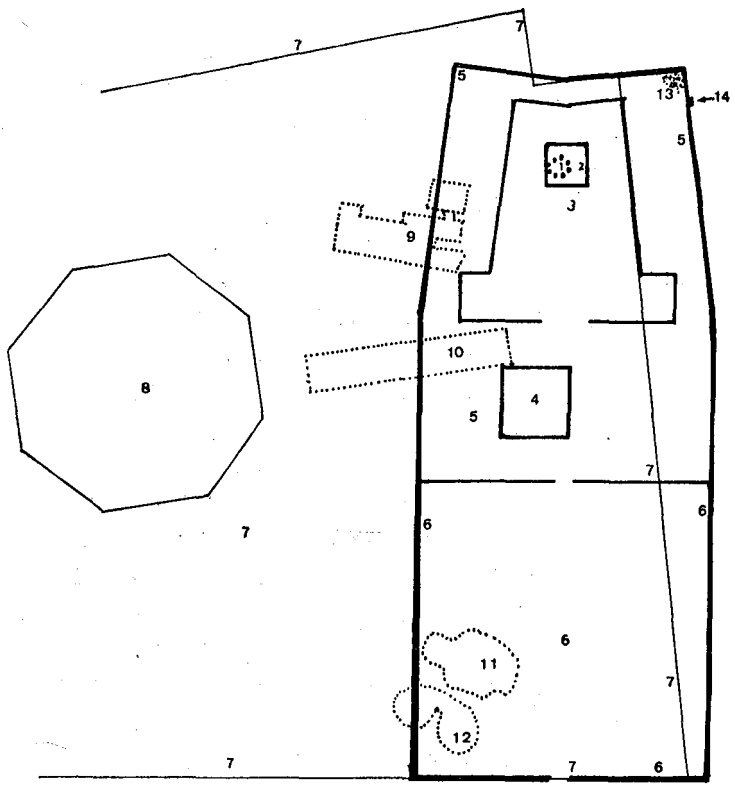
על סמך שתי הנחות אלו חיפש החוקר הנזכר נקודה בפסגת הר הזיתים, אשר לפי דעתו תואמת את מקום שריפת הפרה. מאותה נקודה ניסה למתוח קו ישר לכיוון מערב במדוייק, על מנת למצוא איזו שהיא נקודת אחיזה בשטח הר הבית למקום המשוער של קודש הקדשים. והיות שלפי דעתו מקום שריפת הפרה חייב היה להיות בהר הזיתים בנקודה הנמצאת מעל קו הגובה של שמונה מאות מטר מעל פני הים, יכול היה להראות כי הצרכה ודאי אינה במקום קודש הקדשים מפני שהשטח הדרומי ביותר בהר הזיתים הנמצא מעל קו הגובה שמונה מאות מטר עדין צפוני הוא מכיפת הסלע. ואם נמתח קו מאותו איזור בהר המשחה הישר מערבה נפגע בשטח שבצפון הרמה שעליה כיפת הסלע (קו זה עובר גם בסביבת 'שערי הרחמים').

על סמך הנחה זו חיפש מבנה מתאים באיזור המשוער, ומצא לצורך זה את 'קובת אל-ארווח'. מתחת לכיפה קטנה זו גלוי הסלע הטבעי וגובהו 742.2 מטר מעל פני הים (מטר וחצי פחות מהצרכה). ממצא נוסף המוכיח לדעתו כי זה מקום קודש הקדשים הוא קו שמשמעותו בלתי ברורה המופיע בתצלום אוויר של הר הבית, צפונה לרמה שעליה כיפת הסלע וכיפת הרוחות, והוא ניצב בתשעים מעלות לקו שבו נמצאת שפת הרמה המזרחית (השפה המזרחית של הרמה בנויה בצורה כמעט מדוייקת בכיוון צפון דרום האסטרונומי, כך שהקו הנזכר עובר בכיוון מזרח מערב בדייקנות). קו בלתי מוזהה זה יכול להיות עדות לקיר או יסוד הנמצא מתחת לקרקע. ואכן בנקודה מסוימת לאורך הקו מצא מספר אבנים מסותתות. קו זה הוא לדעתו הקיר הצפוני של העזרה, בעוד אשר הקיר המזרחי של הרמה שבמרכז הר הבית, הוא לדעתו הכותל המזרחי של עזרת הנשים. מרחקי שני כתלים אלו מכיפת הרוחות יכולים להיות מתאימים למדות עזרת נשים והעזרה כפי שהם במשנה, אם נניח ששיעור האמה הוא 42.7 ס"מ.

כן מציין מר קאופמן, כי הפרש הגובה בין הסלע שבכיפת הרוחות לבין הסלע שבסביבות בור מס' 1 במפה של וורן (אשר לדעתו של מר קאופמן הוא אחד הבורות שבעזרה, או ליתר דיוק לדעתו זהו ה'שית' שמתחת למזבח), תואם את הפרש הגובה

23 דבריו נאמרו בכינוס שהיה בירושלים, באסרו חג פסח תשל"ה, וכן בהודמנויות אחרות. תמצית דבריו באה בחוברת 'הר הבית מקומו וגבולותיו' שיצאה לאור על ידי המחלקה לתרבות תורנית של עיריית ירושלים, שנת תשל"ה.

24 בשאלת הכיוון של ציר הר הבית ודאי צדק. ודבר זה מפורש בירושלמי עירובין פ"ה ה"א (ואין צורך בזה כלל לראיה שהביא מן המקרא ביחזקאל אשר באמת אינו מוכח כלל). וכבר הראיתי דבר זה במאמרי שבחוברת הנזכרת (ראה הערה 23) בעמ' 67-69. וראה לקמן, סימן י.

תמונה 38: תרשים מקום המקדש והעזרה לפי השיטה שמקום קה"ק בכפת הרוחות

1. כפת הרוחות; 2. קדש הקדשים; 3. המקדש; 4. המזבח; 5. העזרה לגבולותיה; 6. עזרת נשים; 7. גבולות הרמה במרכז הר הבית, כיום; 8. כפת הסלע; 9. בור מס' 3. (לפי המספרים הסדוריים של ווילסון וורן); 10. בור מס' 9. (לפי הנ"ל); 11. בור מס' 2. (לפי הנ"ל); 12. בור מס' 34. (לפי הנ"ל); 13. סלע חצוב; 14. אבנים מסותחות.

של שש אמות שהיה בין קרקע ההיכל לבין העזרה (זאת כמובן לפי שיעור אמה של 42.7 ס"מ, שהוא שיעור האמה שהמציא לצורך זה כאמור).

ו. רחיית השיטה שקודש הקדשים מקומו בכיפת הרוחות

כמעט כל פרט בתאוריה הנזכרת אינו עומד במבחן הביקורת. ועל מנת שלא להאריך, אציין כמה נקודות חשובות.

א. קביעת מקום שריפת הפרה כנקודת מוצא לצפות ממנה אל עבר הר הבית ולקבוע את מקום קודש הקדשים הוא דבר בלתי אפשרי לחלוטין, שהרי אין שום רמז במשנה, היכן היה בהר המשחה המקום הזה. ידיעותינו אודות מקום זה נופלות בהרבה מכל ידיעה על מקום כל שהוא בתוך שטח הר הבית²⁶. כך שהגנסיון להסתמך על נתון זה הוא ממש בבחינת 'תלי תני בדלא תני'. אמנם יש במשנה במדות גירסה 'בראש הר המשחה', אולם כמעט בכל כתבי היד אין מופיעה המלה 'ראש' (עובדה אשר מר קאופמן בעצמו עמד עליה בבדיקה שערך בכתבי יד, ואשר היא אפשרה לו לבקש בכל השטח שמעל קו הגובה שמונה מאות מטר את מקום שריפת הפרה ולא בפסגה ממש). כפי שנוכיח להלן, לא ייתכן שמקום שריפת הפרה היה בראש ההר ממש. על כל פנים קביעת קו הגובה שמונה מאות לצורך חיפוש מקום שריפת הפרה היא שרירותית לחלוטין.

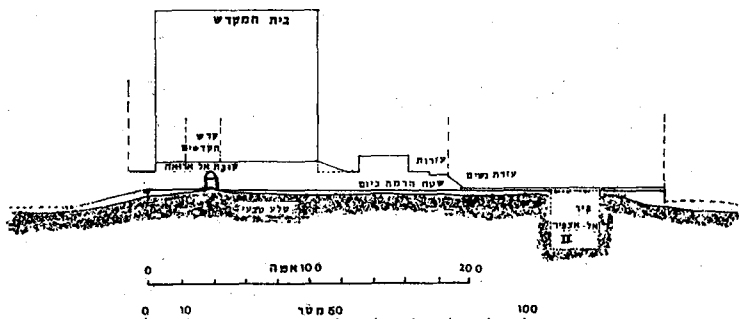
ב. מן המשנה במדות ב, ד ומן הסוגיה בגמרא במסכת יומא דף טז אפשר להוכיח, כי מקום שריפת הפרה היה ממש באותו גובה של שערי המקדש, וההואה 'נוכח פני אהל מועד' היתה בקו מאוזן ממש. והיות שקרקע העזרה היתה גם לדבריו של מר קאופמן שבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים, והיות שגובה שער המזרח היה עשרים אמה בלבד, אפשר להוכיח בבירור כי קו הגובה של שמונה מאות מטר מעל לפני הים נמצא בגובה של כחמישים מטר מעל לגובה האמיתי של שריפת הפרה. כך שההסתמכות על נתון זה היא ממש אבסורד.

ג. לעיל בסימן ד' הוכחנו, כי לא ייתכן שהצכרה היא מקום המזבח. כי אם עזרת הנשים נמצאת על הרמה שמסביב לכיפת הסלע (דהיינו בגובה שבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים) קרקע העזרה היתה עשר אמות מעל זה, וזה 'קובר' לחלוטין את הצכרה מתחת לפני העזרה.

נימוק זה אמור ביתר תוקף כלפי שיטתו של מר קאופמן. שהרי אם קרקע עזרת הנשים התנשאה בגובה של שבע מאות וארבעים מטר מעל פני הים, (דבר שהוא מתחייב

25 מר קאופמן יצא מתוך הנחה כי קיים 'מושג חדש' כדבריו, והוא: 'ציוני דרך למקדש'. ציונים אלו הם כביכול ציונים שהשאיר לנו התנא, על מנת לאתר את מקום המזבח. ציון אחד הוא לדעתו אמת המים שהובילה את הדם לנחל קדרון. על דרך מעשית לגילוי אותה אמה פירסם מאמר בשנת תשל"ג. אולם עד היום לא העלו החוקרות בדרך זו מאומה (ולמעשה רב מאוד הפקפוק, אם קיימת בכלל אפשרות חיפוש בכיוון זה). ציון הדרך השני הוא לדעתו מקום שריפת הפרה. כפי שיבואר אין ממש בציון זה.

מבדיקה טופוגרפית של גובה הסלע הטבעי במקום שלפי דעתו נמצאת עזרת נשים), היה גובה קרקע ההיכל שש עשרה אמות למעלה מזה. שהרי לא את מקום המזבח חיפש בכיפת הרוחות, אלא את אבן השתייה עצמה, וקרקע ההיכל היתה גבוהה מקרקע העזרה בעוד שש אמות. שש עשרה אמות לפי שיעורו של מר קאופמן הם 6.83 מטר, ואם נוסיף אותן לגובה שבע אמות וארבעים מ' מעל פני הים שהוא גובה המינימום של עזרת הנשים נקבל 746.83 מטר מעל פני הים, בשעה שגובה הסלע בכפת הרוחות 742.2 מ' מעל פני הים בלבד. כלומר הפרש של יותר מארבעה מטר וחצי, דבר אשר שולל לחלוטין אפשרות שהסלע הגלוי תחת כיפת הרוחות הוא אבן השתייה.

תמונה 39: חתך אנכי ממזרח למערב דרך קובת אל ארוואח. בתרשים זה נסיון להציב את קודש הקדשים ע"ג קובת אל ארוואח (כדעתו של מר קאופמן), שים לב להפרש הגובה הגדול, בין פני הסלע מתחת לקובת אל ארוואח (שהם כפי דעתו פני אבן השתייה) לבין הגובה המשוער של קרקע ההיכל.

ק"מ 1:2000; שיעור האמה בתרשים זה 42.7 ס"מ, כדעתו של בעל שיטה זו.

יש לציין כי בין הוכחותיו של מר קאופמן מדת דיוק בהפרש הגובה בין הסלע בכיפת הרוחות לבין גובה הסלע בבור מס. 1 שבמפת וורן. אולם הוא לא שת לבו לכך שמכאן הוכחה ניצחת נגד שיטתו בכלל, כאשר משוים נתונים אלו לנתוני גובה הסלעים בשטח המשוער של עזרת הנשים (יש לציין, כי מדת גובה הסלע בשטח עזרת נשים ניתן לבצעה בדייקנות בתוך בורות המים מס' II ומס' XXXIV שברשימת וורן ווילסון, ואשר שניהם כלולים בשטח עזרת נשים שלפי דעתו, והשוה לתמונה 21).

ד. ההסתמכות על הקווים הבלתי ידועים שבתצלום האוויר אינה יכולה לשמש בסיס כלל. כי כפי שנתברר לי מפי בעלי מקצוע בתחום זה, אמנם ייתכן כי קו זה מורה על קיר שנקבר מתחת לאדמה, אך באותה מדה יכול הוא גם ללמד על צינור מים הקבור שם או כל ממצא דומה לו. גם ממצאים אחרים שמצא בשטח, כגון אבנים אחדות מסותתות, או סלע חצוב בנקודה מסויימת, אינם בעלי משמעות מכרעת.

ה. הקווים והאבנים המסותתות, שדימה לראות בהם יסודות כותל העזרה, אינם ישרים. עיוות זה הביאו לידי מסקנה, כי צורת הבית שונה מכל מה שבארו המפרשים והפוסקים. לפי הצורה שקבע, אין כתלי המקדש ישרים, וכך החלק האחורי של הבית צר ורחבו הוא כחמישים אמה. וזה אינו תואם את הכתוב ביחזקאל (מא, יג), שם נאמר

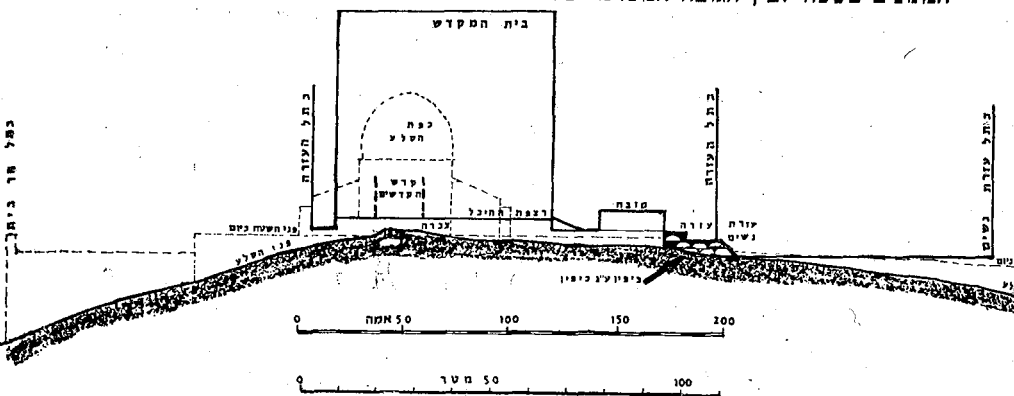
כי רוחב החזית המערבית של הבית שבעים אמות, דבר התואם את התכנית שקבעו המפרשים במשנה. ואמנם ידוע כי לא כל הפרטים בבניין שראה יחזקאל זהים לבניין בית שני, אבל דווקא בפרט הזה קשה להעלות על הדעת שינוי, היות ששאר מדות הבית כפי שהן כתובות שם, דהיינו מאה על מאה אמה בחזית המזרח, והות לבניין בית שני, וגם שבעים אמה של החזית המערבית והות למאה שעולה מפשטות דברי המשנה ושינוי ממדה זו אינו נראה כלל.

ו. מדת האמה של 42.7 ס"מ אינה אפשרית, ואין כאן מקום להאריך בזה. על כל פנים לדעתו צריך להיות שיעור רוחב האגודל (שהוא 1/24 של האמה) 17.7 מ"מ ודבר זה יכול כל אחד ואחד לראות שאינו מציאותי.

למעשה התיאום והדיוק שמצא כביכול מר קאופמן בין נתונים מסויימים בשמט לבין נתונים המופיעים במסמך מדות הוא תיאום פיקטיבי, היות ששיעור האמה שקבע בוודאי לא מציאותי. זאת נוסף לעובדה שכל נתון ונתון שאליו מתייחס אין לו בסיס מצד עצמו.

ז. בדיקה מחודשת של שיטת הרב"ז בהשוואה לטופוגרפיה של הסלע

עיון בנסיונות איתור שונים שנזכרו לעיל הראה, כי למעשה אבן הנגף לכמה מן השיטות היא הפרש הגובה שבין ההיכל, העזרה ועזרת הנשים. למעשה הראינו כי קושי זה גדול במיוחד כאשר נניח כי עזרת הנשים היתה בשטח הרמה המוגבהת שבסמוך לכיפת הסלע, בין אם נניח זאת לצורך הצבת המזבח על הצכרה ובין אם נניח שקודש הקדשים היה בכיפת הרוחות (אפשר להראות במדידה על גבי מפה, כי שתי ההנחות הנזכרות מחייבות הצבת עזרת הנשים על גבי הרמה ממש). כי לפי הנחות אלו הפרשים בין הנתונים בשטח לבין הגובה המשוער שלהם הוא 3-4.5 מ'.

ת מ ו נ ה 40 : חתך אנכי ממזרח למערב, דרך הצכרה. בתרשים זה נסיון להציב את קדש הקדשים על גבי הצכרה, תוך הנחה שקרקע העזרה היתה מוגבהת מעל פני הסלע הטבעי בהר הבית, על ידי "כיפין ע"ג כיפין".

קנה המדה 1:2000; שיעור האמה בתרשים זה 56 ס"מ (שינוי בשיעור האמה, אינו בעל משמעות מכרעת בנדון).

לעומת זאת בשיטת הרדב"ז מצוי אמנם הפרש בין פני השטח למעשה לבין השטח המשוער, אך הפרש זה הוא בשעור של חמשים ס"מ בלבד. ואף אם נוסיף להפרש עוד גובה שתפשו 'כיפין על גבי כיפין' יעלה שיעור ההפרש לשיעור מטר אחד בלבד. הפרש זה קטן בהרבה מן ההפרשים הקיימים לפי שיטות אחרות ומכל מקום עדיין אינו תואם את המשנה.

ואכן לפני שנים פרסמתי מאמר בנושא ²⁶ ובו העליתי את טענת הפרשי הגובה כנגד שיטת הרדב"ז. בעקבות אותו מאמר, השיב לי ידידי ר' אריה קימלמן כי שאלת היות הר הבית בנוי כיפין על גבי כיפין, גם במקום שהיה סלע גלוי (ולא היה חשש לטומאת תהום תחתיו) אינה מחוורת כל כך וצריכה בדיקה. כן ציין כי בלשכת הנזירים (בעזרת נשים) מצאנו במפורש שהסלע הטבעי היה גלוי ובולט בתוך הלשכה (כלים ו, ב) ואחר שכן הוא, שמא גם במקומות אחרים בלט הסלע מעל פני קרקע העזרה, תוך שילוב מתאים בחלקים שונים של הבניה באשר הוא נמצא. ואמנם הוא עצמו הוסיף באותו מכתב, כי נסיוני לבחון את שטח הרדב"ז על פי ההפרש המצוי בגובה הסלע היום, יכול על כל פנים לסתור לחלוטין את הדעה שלפיה כאילו הצכרה היא מקום המזבח, כי לא ייתכן בשום אופן שגובה הסלע הטבעי במרחק שלושים אמות מזרחה לצכרה נמוך מן הצכרה בשיעור עשר אמות (וכבר נתבארה טענה זו לעיל). להלן נבדוק מצב הסלע והכיפין שבהר הבית לפי המקורות.

ח. האם היה סלע גלוי בעזרה

פשטות הלשון במשנה מלמדת, שאכן הר הבית היה כולו חלול מתחתיו מפני קבר התהום (פרה ג, ג). וכך היא גם לשון הרמב"ם בתחילת פרק ה מהלכות בית הבחירה: "הר הבית היה ת"ק אמה על ת"ק אמה וכיפין על גבי כיפין היו בנויות מתחתיו" (מה שהזכיר 'כיפין על גבי כיפין' למד זאת מן המשנה בפרה ג, ו אודות הכבש שהכינו מהר הבית להר המשחה לצורך שריפת הפרה). ואמנם לכאורה אין צורך בכיפין על גבי סלע, שהרי תחתיו ודאי אין קבר. אבל כפי שנראה, אין הדבר פשוט, שהרי שנינו בפרה ג, ב: "הצרות היו בירושלים בנויות על גב סלע תחתיהן חלול מפני קבר התהום" וכו'. הרי לפנינו במפורש, שלעניין פרה אדומה החמירו בשתי חומרות, האחת — שאותם בתים היו על גבי סלע, כך שמצד עצם הסלע אין לחוש שיהא שם קבר התהום, והשנייה — שהיה חלול מתחת אותן הצרות.

וכמו שכתב שם במפורש ר"ע מברטנורא: "בנויות ע"ג סלע צור החלמיש, שניכר שהיה שם מתחילת ברייתו של עולם ואף על פי כן החמירו לעשות תחתיו חלל מפני קבר התהום", ואם כן לכאורה פשוט שכך עשו גם בהר הבית, והחמירו בו בכל החומרות האפשריות. ואולם כבר ציין ב'משנה אחרונה' בפרק ג, ב, כי שתי חומרות ודאי לא החמירו בהר הבית והעזרות, ורק לעניין אפר פרה החמירו בחומרות הנ"ל, שהרי

26 'האם הצכרה היא אבן השתיה', המעין, תמוז תשכ"ח.

התנאי של בניה דווקא על גבי סלע הוא בלתי אפשרי בהר הבית, כי שם חייבים לקבל את ההר כנתון כמות שהוא על פי ה', ואינו כעניין חצרות על גבי סלע דפרה, שיכלו לבחור מקום לזה באשר החומרות, או שמא כשם שבמקום עפר הסתפקו בחומרה אחת (דהיינו כיפין), כך במקום סלע הסתפקו בחומרה אחת, ולא הווקפו שם לכיפין כלל.

נראה בבירור, שלא חששו כלל בבית המקדש שמא תחת הסלע יש קבר. על כן לא היו צריכים לכיפין על גבי כיפין במקום שהיה הסלע. דבר זה מפורש כאמור לעיל במשנה במסכת כלים ו, ב, בדין כירה טמאה וכירה טהורה. וכן נאמר שם במשנה: "האבן שהיה שופת עליה ועל התנור, (כלומר היה שופת קדרה, מצד אחד על אבן ומצד שני על תנור חרס) ועליה ועל כירה וכו' טמאה. עליה ועל האבן, עליה ועל הסלע, וכו' (כלומר שפת קדרה על שתי אבנים, או על אבן מצד אחד וסלע מצד שני) טהורה. זו היתה כירת הנזירים שבירושלים שכנגד הסלע". וביארו המפרשים (בעקבות פירוש המשנה לרמב"ם), שעל כירה זו היו מבשלים נזירים שלמיהם ונותנים שערם תחת הדוד, והיא היתה בלשכת הנזירים שבעזרת נשים.

על פי זה מובן מאליו, כי לא חששו לבנות כיפין על גבי הסלעים, מחמת החשש הרחוק שמא בכל אופן קיים קבר התהום מתחת לסלע, שהרי הסלע היה גלוי לעין לפחות בלשכת הנזירים, אשר שם היה משולב במבנה כירה, כך שברור ומובן שלא חששו שמא טומאה יש תחתיו. מכאן אתה למד, שבחצרות על גבי סלע דפרה החמירו יותר מאשר במקדש.

כן יש לציין מדרש מפורש המדבר על הסלע שהיה גלוי לעין בקרקע העזרה ממש. באותו מדרש קבעו חז"ל, כי זכריה בן יהוידע הכהן נהרג בעזרת כהנים: "ולא נהגו בדמו לא כדם הצבי, ולא כדם האיל (הטעונים כסוי בעפר אחרי שחיתם)". דכתיב (יחזקאל כד): "כי דמה בתוכה היה על צחיח סלע שמתהו לא שפכתהו על הארץ לכסות עליו עפר"²⁷. הרי לפנינו מפורש, ש'צחיח סלע' היה גלוי בעזרה עוד בימי בית ראשון, ולא הית מכוסה בכיפין על גבי כיפין כלל.

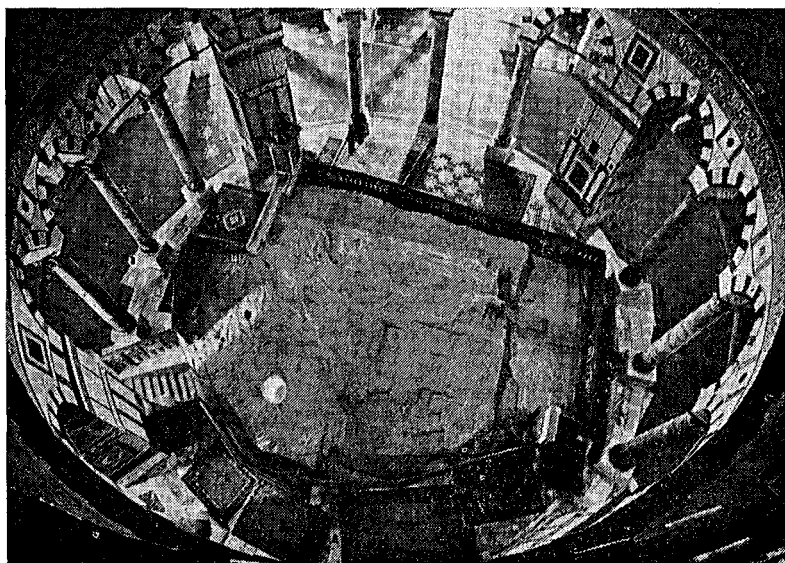
ט. תיאום בין הצכרה לאבן השתיה לאור הנתונים הטופוגרפיים

השוואה בין השיטות האפשריות באשר למקומו של קודש הקדשים מראה בבירור גמור, כי אין כל אפשרות (המתבססת על ממצאים הקיימים בהווה) להניח שעזרת הנשים היתה על גבי השטח של הרמה הנמצאת במרכז הר הבית היום. שכן הנחה כזו בהשוואה לטופוגרפיה של המקום גורמת לכך שכל המצוי אשר ייתכן שיש לו יחס לשרידי העזרה מצוי למעשה בעומק של כשלושה מטרים ויותר מתחת לפני השטח המשוער של העזרה. דבר זה שולל לחלוטין כפי שהראינו לעיל, אפשרות של הזזת קודש הקדשים מערביית

27 המדרש מופיע במקורות אחדים: ירושלמי תענית פ"ב ה"ה; פסיקתא דרב כהנא, בובר, דף קכב, א; קהלת רבה פ"ג, סימן כ; פתיחה לאיכה רבתי פתיחה ה; ושם פתיחה כג; איכה רבתי פ"ב, סימן ה; ושם פ"ד, סימן יז; ילקוט שמעוני יחזקאל, רמז שסד. כמו כן מוזכר הדבר בקיצור בתלמוד בבלי בגיטין דף גז, ב וראה עוד בתנחומא ויקרא פ"ו.

מן הצכרה. לעומת זאת נותן הפרש הגובה הטופוגרפי בין הרמה שבמרכז הר הבית לבין סביבתה מקום למחשבה, כי הכותל המזרחי של רמה זו הוא הגבול שבין העזרה לעזרת נשים. להלן יבואר כי אכן זה כותל העזרה, וזאת על סמך הוכחה ישירה שאינה קשורה כלל לזיהוי הצכרה. על פי נתון זה ניתן יהיה להוכיח בצורה נוספת את הקביעות הנזכרות ביחס לצכרה.

ואף על פי שגם במצבה הטופוגרפי של הצכרה והפרש הגובה שבינה לבין שטח העזרה קיים קושי, וכמו שהראינו קיים הפרש בין הגובה המשוער של רצפת קודש הקדשים לבין המצב הנתון של הצכרה, הפרש גובה זה אינו משמעותי, אחר שהראינו לדעת כי רצפת העזרה היתה על גבי סלע ההר ממש, ולא היו כיפין על גבי כיפין במקום שהיה הסלע גלוי. ואדרבא, היה מקום לשילוב הסלע במבנים שונים, ואפשר גם שניצלו חלקים של הסלע שבלטו מעל מפלס העזרה לצרכים שונים, כמו זה שמצינו בלשכת הנזירים. אפשרות זו מתירה מקום להניח, שגובה רצפת העזרה היה יותר נמוך ממה שהנחנו בתחילה. ואם אנו מוצאים היום במקום המשוער של העזרה נקודות שבהן גובה הסלע 741 מטר מעל פני הים, ייתכן שגובה העזרה מעט פחות מזה. דבר זה מאפשר את זיהוי הצכרה כמות שהיא עם אבן השתיה, על אף הפרש הגובה של שש אמות שהיה בין רצפת העזרה ורצפת ההיכל.

תמונה 41 : תצלום הצכרה (השוה לתמונה 35)

י. הצברה וגבולות העזרה

גם אחר שנתברר בהחלט זיהויה של הצכרה, עדיין קיימים כמה קשיים בקביעת גבולות העזרה על פי אבן השתיה.

הקושי האחד הוא שיעור האמה (קושי אשר ניתן להתגבר עליו כפי שהראינו לעיל בתחילת פרק שלישי). קושי אחר הוא מיקום אבן השתיה בתוך קודש הקדשים, בשאלה זו יש מחלוקת ראשונים²⁸. קושי נוסף הוא שאלת מיקום אבן השתיה על פני ה'צכרה'. לגופו של עניין אני נותן כאן תרשים של ה'צכרה' וכן חתכים שמהם ניתן לראות היכן נמצא השטח הגבוה ביותר על פני ה'צכרה' אשר מסתבר כי הוא לבדו היה נראה בקודש הקדשים אם אכן הצכרה היא אבן השתיה, שהרי אבן השתיה לא היתה בולטת בקודש הקדשים אלא שלוש אצבעות כמפורש ביומא דף נג, ב.

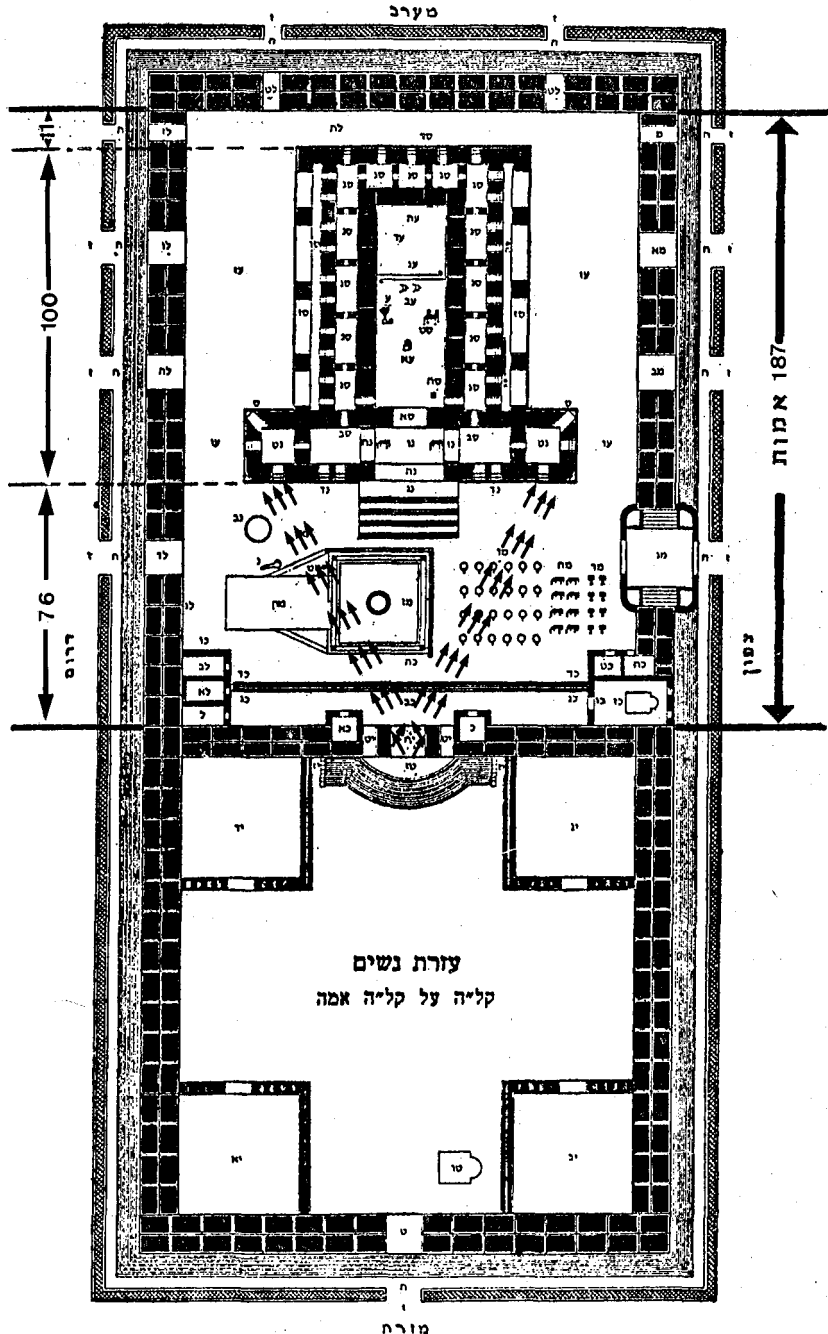
מלבד אלו קיימת עוד בעיה נוספת והיא: באיזה כיוון במדויק עלינו להציב את גבולות העזרה. שחזורים שונים שניסו לתאר את גבולות העזרה על פני השטח נתנו פתרונות שונים. ב'אטלס ישראל' מופיעות בעמודים שונים שתי מפות, באחת מהן מורח העזרה מקביל לכותל המזרחי של ה'חרם' ובאחרת מקבילים כותלי העזרה לכותל המערבי של ה'חרם' (כותלי ה'חרם' אינם מקבילים זה לזה). כפי הנראה, לא השגינו עורכי האטלס בסתירה זו. עלינו לברר האם ניתן להכריע בשאלת כיוון העזרה.

הנה בתלמוד ירושלמי במסכת עירובין פ"ה ה"א: "כמה יגעו נביאים הראשונים לעשות שער המזרחי שתהא החמה מצמצמת בו באחת בתקופת טבת ובאחת בתקופת תמוז!"

משמעות מימרה זו היא, שהחומה המזרחית של העזרה היתה מכוונת בדיוק נמרץ למזרח האסטרונומי. בחישוב נוסף ניסינו לברר מה בדיוק משמעות 'צמצום החמה' באחד בתקופת טבת שבו הזריחה דרומית ביותר ובאחד בתקופת תמוז שבו הזריחה צפונית ביותר. חישוב אסטרונומי מדויק מראה, כי בקו הרוחב של ירושלים הפרשי ה'אזימוט' בזריחה בתאריכים הנזכרים הם עשרים ושמונה מעלות מן המזרח המדויק צפונה ודרומה. המצב של כיוונים אלו על גבי שרטוט של העזרה מראה, כי בשעות הזריחה האירה השמש דרך שער ניקנור בכל ימות השנה את חזית האולם במזרח בית המקדש. למעשה אם היו חלונות לכותל זה, כפי שאפשר להניח על סמך המקורות, חדרה השמש בכל ימות השנה מבעד לחלונות אלו.

בדיקת מפות הר הבית מראה, כי הן הכותל המזרחי והן הכותל המערבי של ההר אינם מכוונים לרוחות העולם. אבל קיים כותל אחד אשר דיוק לעומת רוחות העולם רב. כותל זה הוא הכותל המזרחי של הרמה המוגבהת שבמרכז הר הבית. לפיכך באנו למסקנה, כי כותל זה הוא הכותל המזרחי של העזרה. וקביעה זו קבענו מבלי לנקוט

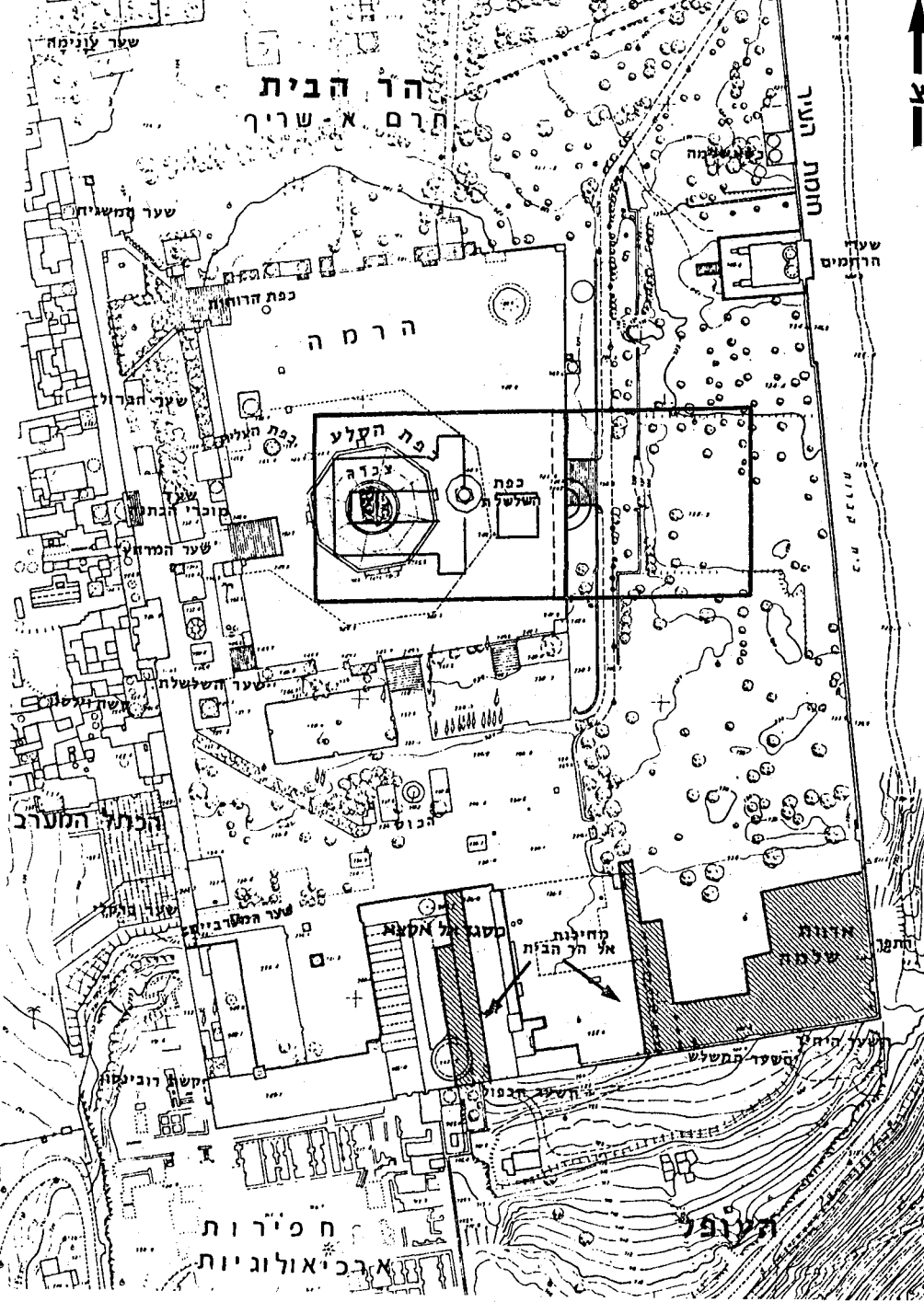
28 ריצב"א בתוספות. בבא בתרא דף כה קבעו במזרח קודש הקדשים, והרמב"ם במערבו, ורש"י במגילה דף י, א, ותוספות במנחות דף צח, ב, קבעוהו במרכז קודש הקדשים. וכבר עמד על כך הגרצ"פ, במקדש מלך, עמ' קכה.

תמונה 42: זריחת השמש בעזרה מבעד לשער ניקנור באחד בתקופת סבת ובאחד בתקופת תמוז

א

הר הבית תרם א-שור

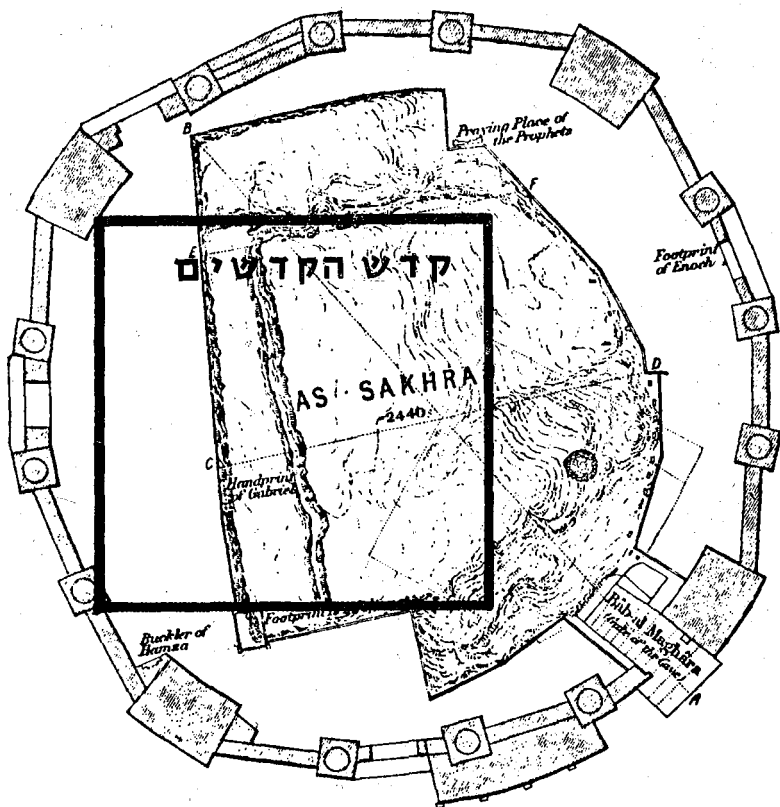
0 50 250 אמה 500

0 50 150 מטר 250

שום עמדה כלפי מקום קודש הקדשים והמזבח. ניסינו להציב תרשים של העזרה המותאם לפי קנה מדה למפה של הר הבית, כאשר האמה היא בשיעור שקבענו לעיל, ולהרכיב את הכותל המזרחי של העזרה על גבי הכותל המזרחי של הרמה המוגבהת, תוך נסיון להציב בציר מזרח-מערב של העזרה את ה'צכרה' שהיא הנקודה הגבוהה אשר בהר הבית. להלן התרשים המוצע:

הצבת העזרה במקומה תוך הקפדה שקו הגבול בין העזרה לעזרת נשים יימצא במדוייק בכותל המזרחי של הרמה היום.

התוצאה המדוייקת של נסיון זה הראה כי מרחק ה'צכרה' משפת הרמה תואם להפליא את מיקומה במקום קודש הקדשים. להלן תרשים של ה'צכרה' כאשר עליה משורטטים קירות קודש הקדשים.

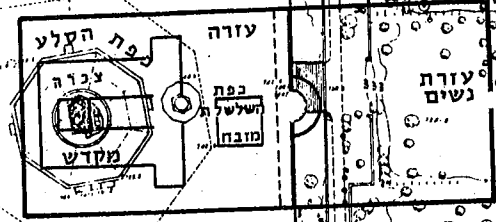
תמונה 44: הצבת קודש הקדשים על הצכרה

מובן מאליו, כי לפי זה אין 'שער שושן' נמצא במקום שנמצאים 'שערי הרחמים' אלא כמאה מ' דרומה להם דבר זה תואם את עדותו של ה'כפתור ופרח' אשר ראה את שער שושן 'כמטחוי קשת דרומה לשערי הרחמים'²⁹. התיאום המדוייק בין שיעור האמה שעליו דיברנו בתחילה ובין הכותל המזרחי של הרמה שחשיבותו וזיהויו נקבעו על סמך שיקולים אסטרונומיים וזיהוי אבן השתיה עם הצכרה אשר נקבע כבר בדורות קודמים, מאמת כל אחת מן הקביעות, שנקבעו באופן עצמאי ללא תלות האחת בחברתה. כל שלושת אלו מקבלים מחדש אישור ואימות על ידי ההתאמה המופלאה שנתגלתה לעינינו. כמו כן ניתן לתרץ את השאלה בדבר סתימת המשנה אשר לא פירטה את המרחקים שבין גבולות הר הבית והעזרה מפני שכיווני הקירות של ההר ושל העזרה אינם מקבילים. הסיבה לאי ההקבלה היא מפני שדין כותלי הר הבית קשור לתנאים הטופוגרפיים שלו³⁰, ודין כיוון כותלי העזרה קשור לתנאים האסטרונומיים ולמזרח המדוייק ובזאת הוסרו הספקות במיקום העזרות וה' יזכנו לראותם בקרוב.

29 ראה לעיל פרק שני, ד.
 30 כן יש לדקדק כי לא הזכירה המשנה בסנהדרין ולא הרמב"ם אפשרות להוסיף על הר הבית בשום אופן (ומן הרמב"ם משמע במפורש שהדבר בלתי אפשרי). וצריך עיון בטעם הדבר. ונראה לי, כי גבולו הטופוגרפי של ההר הוא הקובע את תחום קדושתו, וזה מה שנאמר בתורה 'בהר ה' יראה' ועל כן אי אפשר להוסיף עליו. ומסיבה זו ממש כיוון גבולותיו אינו תואם רוחות העולם בדייקנות (שו"ר שהרב שטרנבוך עמד על יסוד זה של אי האפשרות להוסיף לתחום הר הבית, בדרך שהזכרתי).

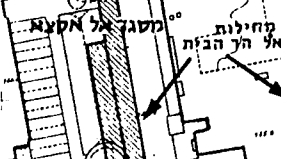
חוספת צפונית
הרם א- שריך

שער הנשים
שער הדרומים

הר הבית

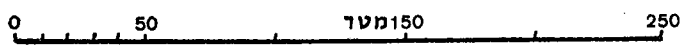
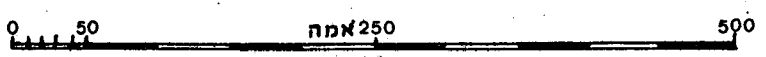
שערי חולדה
שערי חולדה
חוספת דרומית

שער היחיד
השער המשלש

חפירות
ארכיאולוגיות

העופל

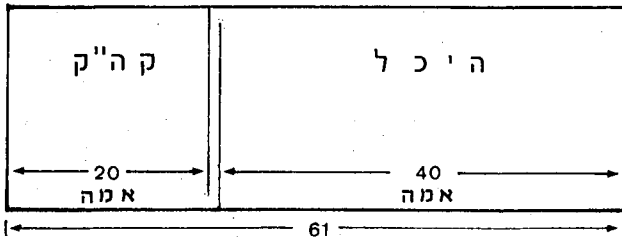

פ ר ק ש ש י

ההיכל, אמה טרקסין וקודש הקדשים

א. הספק באמה טרקסין

מדות ההיכל וקודש הקדשים מפורשות במסכת מדות (ד, ז): "כותל ההיכל שש, תוכו ארבעים אמה, ואמה טרקסין, ועשרים אמה בית קדשי הקדשים".

תמונה 46: ההיכל, קדש הקדשים ואמה טרקסין

על אמה זו שהיתה בין קודש הקדשים לבין ההיכל נאמר במשנה במסכת יומא דף נא, ב: "והיה (הכהן הגדול) מהלך בהיכל עד שמגיע לבין שתי הפרוכות המבדילות בין הקדש ובין קדש הקדשים, וביניהן אמה. ר' יוסי אומר: לא היתה שם אלא פרוכת אחת בלבד, שנאמר והבדילה הפרוכת לכם" וכו' (שמות כו, לג). ובגמרא שם מיושבים דברי רבנן "הני מילי (והבדילה הפרוכת' וכו') במשכן, אבל במקדש שני, כיון דלא הוי אמה טרקסין (כלומר אבל במקדש שני שלא היה כותל בעובי אמה, שהוא קרוי 'אמה טרקסין'), ובמקדש ראשון הוא דהואי (ורק במקדש ראשון היה הכותל כזה) ואסתפק להו לרבנן בקדושתיה אי כלפנים אי כלחוץ (ונסתפק לחכמים עניין קדושתו של אותו כותל אם היא כלפנים, דהיינו כקדושת קודש הקדשים, או כלחוץ, דהיינו כקדושת ההיכל) ועבוד שתי פרוכות" (שם).

משמעות הגמרא היא שבית ראשון היה זהה לבית שני במדותיו. ומכותל ההיכל במזרח, ועד לכותל קודש הקדשים במערב ששים ואחת אמות בדיוק, מהן ארבעים להיכל ועשרים לקודש הקדשים ועוד אמה ביניהן. באותה האמה היה כותל בבית ראשון, עוביו אמה, ודינו אינו ברור. אולם בבית שני אי אפשר היה להקים כותל כזה, מפני שבית שני היה גבוה יותר, וכותל בעובי אמה אינו יכול להחזיק מעמד אלא אם גובהו אינו יותר משלושים אמה, ועל כן לא יכלו לבנות כותל אמה טרקסין (כך מפורש בבבא

בתרא דף ג, א). ומתוך שנסתפקו בדין אותו כותל עשו שתי פרוכות ואמה ביניהן. ולדעת ר' יוסי, כתבו תוספות ביומא שם, שהיתה הפרוכת בעובי אמה, או דפשיטא ליה דקדושת אמה טרקסין כלפנים. ולפי זה בבית שני עמדה הפרוכת האחת בסוף עשרים ואחת אמות מכותל מערבי של קודש הקדשים. והיה גודל קודש הקדשים 20 x 21 אמות.

ובצל"ח במסכת יומא שם הקשה, דהנה הדבר ברור כי בבית ראשון היתה גם כן פרוכת המכסה את הפתח שבין הקודש לבין קודש הקדשים, כמו שמפורש במקרא ובמסכת יומא דף ג, א: ואם כן אפשר היה לדעת על פי פרוכת זו, אי אמה טרקסין כלפנים או כחוץ, דהרי אם הפרוכת בצד חוץ של הפתח, אמה טרקסין בצד פנים. ואם הפרוכת בצד פנים, אמה טרקסין בצד חוץ. ותיריך דשתי פרוכות היו גם שם. ואף על פי שלא היה ספק בזמן בית ראשון, אפשר שעשו שתי פרוכות משני צדי הכותל על מנת להשוות את הצלעות. והוא תימה. ושמא דלתות מצד פנים ופרוכת מבחוץ, או להפך (ראה בהערה). ובפשטות יש לומר, דזה גופא היה הספק בבית שני, כי לא ידעו באיזה צד היתה הפרוכת בבית ראשון.

1 בדברי הימים ב ג, יד, אחר תיאור קודש הקדשים והכרובים נאמר: "ויעש את הפרוכת תכלת וארגמן וכרמיל ובוץ, ויעל עליו כרובים". וברור כי מדובר שם בפרוכת פתח הדביר. וכתב שם רש"י: "ויעש את הפרוכת וכו' — ותלה על הדלת שהיה באמה טרקסין, שבו נכנסין לפני ולפנים. אף על פי שהיה בו דלתות תלה עליו, כדלקמן, ופתח הבית לדלתות הפנימיות לקדש הקדשים" (שם ד, כב).

פרוכת זו שהיתה על פתח קודש הקדשים בבית ראשון נזכרת גם בגמרא במסכת יומא, אגב ביאור מקרא אחר הנוגע לבית. גמרא זו עוסקת בביאור המקרא "ויאריכו הבדים ויראו ראשי הבדים מן הקדש על פני הדביר ולא יראו החוצה" (דברי הימים ב ה, ט). ושם נאמר: "נראין ואין נראין... הא כיצד, דוחקין בפרוכת ונראין כשני דדי אשה, שנאמר: צרור המור דודי לי בין שדי ילין" (יומא דף ג, א). נמצנו למדים, שהיתה פרוכת בין קודש הקדשים להיכל, ומלבדה דלתות. ונראה דלתות מצד חוץ היו ופרוכת מצד פנים, וראשי בדין דוחקין בפרוכת ונראין בחלל פתח אמה טרקסין, אך אינם בולטים יותר, כי אם היו בולטין יותר לא היתה אפשרות לסגור את הדלתות. והיינו דכתיב: "ויראו ראשי הבדים על פני הדביר", דאמה טרקסין נקראת דביר כדאיתא בתוספתא דיומא (ב, יא). על פי הנחות אלו ברור, כי יסוד הספק בדין קדושת מקום הכותל תלוי בשאלה, האם הפרוכת היא המבדילה בין הקודש לבין קודש הקדשים, או דילמא דלתות מבדילות, ופרוכת לצניעות נעשית. ולפי זה בא ר' יוסי להכריע — "הבדילה הפרוכת לכם". כי לדעתו, פסוק זה גם על מקדש ראשון נאמר. ולפי הכרעתו דין אמה טרקסין כחוץ, ולא כדברי התוספות.

ועל כל פנים הדבר ברור שהיתה פרוכת בבית ראשון. וכן כתב במפורש הרמב"ם בהלכות בית הבחירה ד, ב: אבל במקדש ראשון לא היה שם אלא פרוכת אחת שנאמר והבדילה הפרוכת לכם". ופליאה רבה היא על מרן בכסף משנה שכתב על דברי הרמב"ם: "ומ"ש רבינו: אבל במקדש ראשון לא היה שם אלא פרוכת אחת וכו' נראה דלמשכן קרי מקדש ראשון, דאילו בבית ראשון לא היה פרוכת אלא כותל". וכבר עמדו על זה הריעב"ן ועוד כמה אחרונים, דאינו מובן כלל איך התעלם הכסף משנה מכל המבואר לעיל. ושמא פשיטא ליה, דפרוכת זו לצניעות בעלמא היא. שהרי בגמרא ביומא שם ביארו את המקרא "הבדילה הפרוכת לכם" על המשכן ולא על בית ראשון. וצ"ע (מיתו הרמב"ם עצמו ודאי סובר דפרוכת בבית ראשון מבחוץ, וכמו שיתבאר בדעתו לקמן).

ב. הסתירה במדות המקדש במקרא

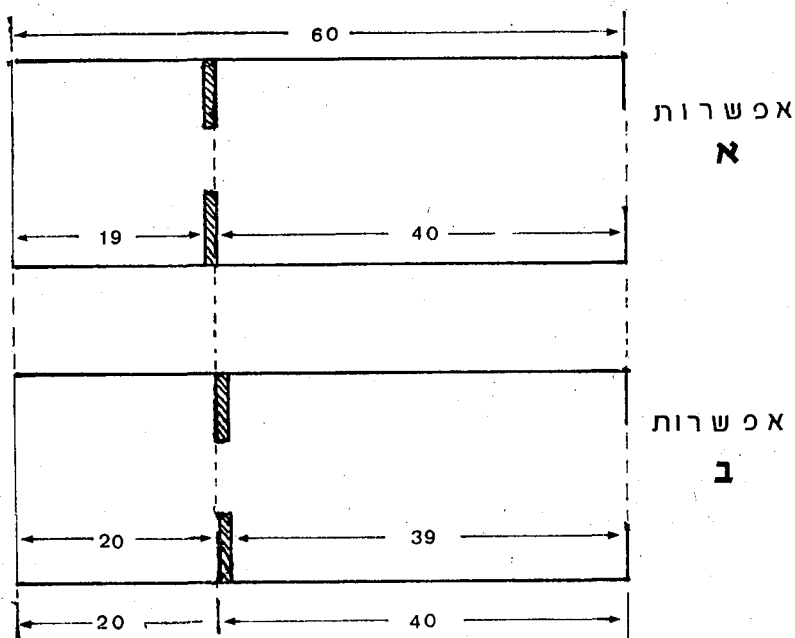
לכאורה, הוסבר בגמרא שהובאה לעיל כל הקושי הקיים בשאלת אמה טרקסין. אך באמת אינו כן. כי שלושה מקראות מגדירים את מדות הבית, ויש ביניהם סתירה. כתוב אחד אומר: "והבית אשר בנה המלך שלמה לה' ששים אמה ארכו" (מלכים א ו, ב). וכתוב שני אומר: "וארבעים באמה היה הבית, הוא ההיכל לפני" (שם, יז). וכתוב אחר אומר: "ולפני הדביר עשרים אמה אורך ועשרים אמה רוחבו" (שם, ט).

ואין במקרא כלל התחשבות באמה טרקסין, כי אמנם עשרים אמה ועוד ארבעים אמה הם ששים. אך חסרה אמה אחת, שהיא היתה בין הקודש ובין קודש הקדשים. והיא המגדילה את הבית לששים ואחת אמות, כמו שבהחלט היה הבית השני, כמשנת"ל. סתירת מקראות אלו מאלצת אותנו לומר, כי אחד המקראות אינו כפשוטו, דהיינו או שאותו כותל ממדת קודת הקדשים (כלומר, מדת הבית בכללו: תשע עשרה אמות קודש הקדשים, אמה טרקסין וארבעים אמה הבית, ס"ה ששים אמה) או שאותו כותל ממדת הקדש, ומדת הקדש באמת אינה ארבעים אלא שלושים ותשע אמות (וסיכומן הכולל ששים), או שקודש הקדשים, אמה טרקסין והקודש ששים ואחת אמות, והמקרא קובע כי מדת הבית ששים אמות אינו כפשוטו (ואם כן צריך עיון מה כוונתו, ולקמן יתבאר).

ג. ישוב המקראות בתלמוד בבלי

על שלוש האפשרויות הנזכרות נאמר בגמרא שם בדף נב: "א"ר נתן, אמה טרקסין לא הכריעו בה חכמים, אי כלפנים אי כלחוץ. מתקיף לה רבינא מ"ט אי לימא משום דכתיב: 'והבית אשר בנה שלמה, ששים אמה ארכו, ועשרים רחבו, ושלושים קומתו', וכתיב: 'ארבעים באמה היה הבית הוא ההיכל לפני', וכתיב: 'ולפני הדביר עשרים אמה אורך ועשרים אמה רוחבו ועשרים אמה קומתו', ולא ידעינן אמה טרקסין אי מהני עשרים ואי מהני ארבעים, — ודלמא לא מהני עשרין ולא מהני ארבעין, וחללא קא חשיב כתלים לא קא חשיב. תדע וכו'. אלא קדושתיה אי כלפנים אי כלחוץ".

ומתוך סיוע דברי רבינא ברור, כי הוא זה שמחדש (בניגוד לדעת ר' נתן) כי מדת ששים אמה אינה מדה כוללת, אלא מדת החללים בלבד. ומתוך דבריו ברור, כי לדעת ר' נתן אורך בית ראשון היה ששים אמה בלבד, כולל אמה טרקסין, ועל כן הספק הוא היכן עמדה אותה אמה טרקסין, האם בעשרים של בית קודש הקדשים או בארבעים של קודש. ואף על פי שלשונו של ר' נתן אינה מורה על ספק כזה, כי הוא אמר, 'אי כלפנים אי כלחוץ', ומשמעותה היא, אם קדושתה כלפנים או כלחוץ, ולא אמר 'אי מבפנים אי מבחוץ'. אבל על כל פנים מדברי רבינא למדנו במפורש, כי כוונת ר' נתן היא 'אי כלפנים' היינו ממדת עשרים אמה של קודש הקדשים, 'אי כלחוץ' היינו ממדת ארבעים אמה של הקודש.

תמונה 47: הספק בבית ראשון האם אמה טרקסין ממידת הקודש או ממידת קודש הקדשים

לפי זה ספיקו של ר' נתן הוא, באיזה מקום עמדה אמה טרקסין. ומסתבר שאין לו ספק גפרד בדין קדושת הכותל, כי קדושת הכותל תלויה במקומו. ומסתבר שאחר שהמקרא העיד כי עשרים אמה היה קודש הקדשים, וארבעים אמה ההיכל, זה שטח הקרקע שנתקדש, במדוייק ובאופן מוחלט, ואם הכותל בתוך עשרים, קדושתו כקדושת קודש הקדשים, ואם הוא כלול במדת ארבעים, קדושתו כקדושת ההיכל, וקדושתו תלויה במקומו.

והנחה זו יכולה ליישב את הלשון 'אי כלפנים אי כלחוץ' שאמר ר' נתן. כי פשוט הלשון היא לכאורה על קדושת מקום הכותל, וזה אינו נכון כפי שנתבאר לעיל. וכפי שהבין רבינא שהספק לר' נתן הוא דווקא על המקום. אך מסתבר שיש קשר בין הדברים והמקום הוא הקובע את הקדושה. וזו עצם משמעות הלשון 'אי כלפנים', היינו שדינו כפנים ומקומו בפנים; 'אי כלחוץ' היינו שדינו כחוץ ומקומו בחוץ (בניגוד ללשון רבינא, 'קדושתיה אי כלפנים אי כלחוץ', המדגיש שאין הספק אלא בקדושתו, בהיותו עומד במקום ידוע בין הקדושות השונות).

אלא שלפי שיטה זו קשה מאד, מדוע בבית שני עשו שתי פרוכות, והגדילו את מדת הבית לששים ואחת אמה. והרי לפי האמור, אין כל ספק כי עשרים אמה ממש היה אורך המקום המקודש בקדושת קודש הקדשים. ואתה היא לנו בין אם היה חלל

קודש הקדשים עשרים ובין אם היה חללו תשע עשרה, ובאמה אחת היה כותל, שמקומו מקודש בקדושת קודש הקדשים וכיוצא בזה ארבעים אמה היה אורך המקום המקודש בקדושת ההיכל, ואם כן בבית שני, שהזוקקו לעשות פרוכת מפאת הגובה, די היה בפרוכת אחת בין עשרים לארבעים אמה, ממש כפי שהיה במשכן, ואין צורך בשתי פרוכות ולא באמה יתירה. ושמא ר' נתן כר' יוסי סבירא ליה שבבית שני היתה רק פרוכת אחת. אלא שלפי זה לר' יוסי ולר' נתן בית שני היה באורך ששים אמה בלבד, ולא כמסכת מדות², וגם לא כפי שנבאר לעיל בדעת ר' יוסי. ולא משמע כן, דמשמעות הגמרא היא דאליבא דכולי עלמא פליגי ר' נתן ורבינא. ועל כל פנים ברור, כי יש מחלוקת בין ר' נתן לבין רבינא במדת הבית הראשון. ואם כן תתעורר מאליה השאלה, לר' נתן האומר כי בית ראשון ששים אמה בלבד היה, מה טעם היה להוסיף אמה בבית שני אליבא דר' יוסי האומר פרוכת אחת היתה. כי תוספת כזו לא יצרה שום דבר ממש ושלפי פשוטו יש לומר דבית שני לר' יוסי אליבא דר' נתן גם כן היה ששים אמה כי אין מקום להבין לדבריהם תוספת אמה בשום אופן³.

ד. שיטת הרמב"ם והקושי בה

כתב הרמב"ם בפ"ב בהלכות בית הבחירה (ב, ב) :

"בבית ראשון היה כותל מבדיל בין הקדש ובין קדש הקדשים, עביו אמה. וכיון שבנו הבית השני, נסתפק להם אם עובי הכותל היה ממדת הקדש או ממדת קדש

- 2 נראה דעל כל פנים גם הוא מודה דהבית בכללו מאה אמה על מאה אמה ברום מאה אמה. ואף על פי שלדעתו חסרה אמה אחת באורך בהשוואה למה שמבואר במסכת מדות, אפשר שהוא משלים את אותה אמה על ידי תוספת אמה אחת לעובי האולם. כי במשנה מבואר שכותל האולם חמש וכותל ההיכל שש אמות, ולדעתו אפשר כי עובי שניהם שש אמות.
- 3 הן אמת כי עד עתה טרם ביררנו את טעם התוספת בבית שני לר' נתן גם אליבא דרבנן, אך על כל פנים הדבר ברור כי היתה משמעות לתוספת זו, שהרי הוסיפו בפועל אמה אחת, ופרוכת מזה ופרוכת מזה משני צדי אותה אמה. והתועלת אשר בתוספת זו צריכה עיון ולקמן תבואר. ברם אליבא דר' יוסי, בפשטות אין מקום להניח שבכלל היתה תוספת, כי פרוכת אחת היתה כאמור, ואם כן אין משמעות לתוספת אמה טרקסין אליבא דידיה כלל. וכשם שבבית ראשון היה ששים אמה בלבד, כן גם בית שני.
- אולם ידידי הרב פרופ' אפרים וויזנברג מלונדון, הראני דרך אחרת בביאור שיטת ר' יוסי. כי אפשר שגם לדעת ר' יוסי היתה אמה טרקסין מסופקת ממש כמו לרבנן. ואמה זו היתה האמה שבין ארבעים אמה התמימות של ההיכל לבין עשרים אמה התמימות של קודש הקדשים. וראויה היתה אמה זו גם אליבא דר' יוסי לשתי פרוכות אחת מבפנים ואחת מבחוץ. אלא שלר' יוסי, גזרת הכתוב היא שתהיה פרוכת אחת מבדלת בין הקודש לבין קודש הקדשים, ועל כן עשו רק פרוכת אחת. ואולם את אותה פרוכת היו תולים בכל ימות השנה מבחוץ, כדי שלא יכשל אדם ויכנס בטעות אגב עבודה בהיכל, לאותה אמה שהיא ספק קודש הקדשים. אבל ליום הכפורים היו תולים את הפרוכת מבפנים, כדי שלא יכשל הכהן הגדול ויעשה עבודה פנימית באותה אמה שהיא ספק מבחוץ. ולפי זה, אין הבדל בין דעת רבנן לדעת ר' יוסי בעצם מדות המקדש (אגב, הרב הנזכר הוא זה שהעירני אודות הקושי ברמב"ם בשאלת אמה טרקסין, ובשאלת פשטות המקראות).

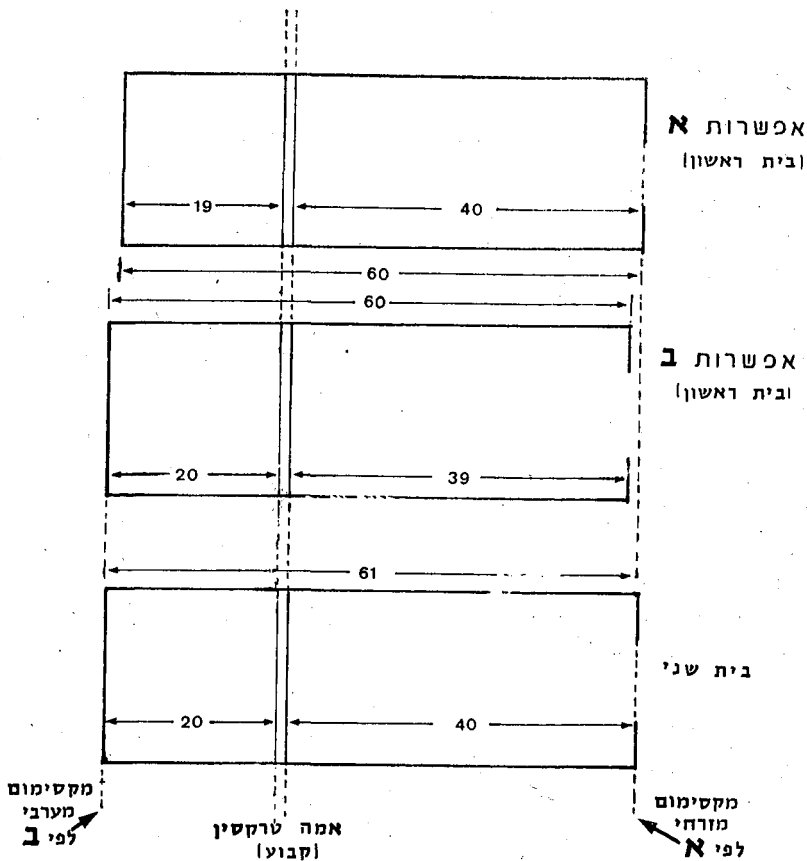
הקדשים. ולפיכך עשו קדש הקדשים עביו עשרים אמה תמימות ועשו הקדש ארבעים אמה תמימות, והניחו אמה יתירה בין הקדש ובין קדש הקדשים, ולא בנו כותל בבית שני אלא עשו שתי פרוכות, אחת מצד קדש הקדשים ואחת מצד הקדש, וביניהן אמה כנגד עובי הכותל שהיה בבית ראשון. אבל במקדש ראשון לא היתה שם אלא פרוכת אחת בלבד, שנאמר: 'והבדילה הפרוכת לכם' וכו' (שמות כו, לג).

והנה מן הדברים ברור, כי הרמב"ם סבר שמדת בית ראשון ששים אמה בלבד, ואמה טרקסין היתה ממעטת ממדת הקודש (שהיא לפי הכתוב ארבעים אמה) או ממדת קודש הקדשים (שהיא לפי הכתוב עשרים אמה) והספק הוא ממה היתה ממעטת. ואם מן הקודש היתה ממעטת, היה קודש הקדשים עשרים אמה תמימות. ואם ממדת קודש הקדשים היתה ממעטת היה ההיכל ארבעים אמה תמימות. ועל כן מחמת הספק עשו את ההיכל ארבעים אמה תמימות, וגם את קודש הקדשים עשרים אמה תמימות. ואולם, כפי שכבר צויין לעיל, זה אינו מובן כלל. כי אם הספק הוא במדת קודש הקדשים והקודש, אפשר לעשות את קודש הקדשים עשרים אמה תמימות, ואת הקודש ארבעים, וביניהם פרוכת אחת. ולמה עשו שתי פרוכות ואמה יתירה ביניהן, שהרי לכאורה ברור שלא היה ספק אחד בדין קדושת מקום הכותל וספק אחר נפרד ממנו בשאלת עצם מקומו. כי הדבר ברור שאם אמה טרקסין ממעטת ממדת קודש הקדשים, דינה כדין קודש הקדשים, שהרי המקרא מעיד כי עשרים אמה היה קודש הקדשים, וכן להיפך, כמו שנתבאר לעיל. ועל כן הדבר ברור כי מבחינת קדושת השטח עשרים אמה נתקדשו בקדושת קודש הקדשים וארבעים אמה בקדושת ההיכל, בין שהיתה אמה טרקסין ממדת הקודש, ובין שהיתה ממדת קודש הקדשים. וטעם אמה טרקסין בבית שני אינו ברור.

ולכאורה אפשר לומר, כי מן הבית הראשון נשארו שרידי כותל אמה טרקסין, ומשאר הכתלים לא נשאר דבר. ועל פי כותל זה ניסו לכוון את מקום גבולות ההיכל וקודש הקדשים. אבל מחמת הספק במקומו בבית ראשון, לא ידעו אם כותל קודש הקדשים במערב מרוחק מכותל אמה טרקסין תשע עשרה אמה או עשרים אמה, והחמירו ויעשו קדש הקדשים עביו עשרים אמה תמימות, וכיוצא בזה נסתפקו בכותל המזרחי של ההיכל אם רחוק הוא מכותל זה של אמה טרקסין שלושים ותשע או ארבעים אמות, והחמירו ויעשו הקדש ארבעים אמה תמימות וזה טעם אמה טרקסין בבית שני.

אבל באמת אינו אפשרי כלל, כי לא יעלה על הדעת שכתלי ההיכל וקודש הקדשים שהיו בעובי שש אמות חרבו כליל, ורק כותל אמה טרקסין שהיה עוביו אמה אחת נשאר. מה גם שמבחינה הנדסית לא יכול היה כותל זה להתקיים עומד אחר שחרבה תקרת ההיכל, כמו שמפורש במסכת בבא בתרא (דף ג, א), ובגמרא מפורש כי כתלי המקדש בבית ראשון לא חרבו (זבחים דף סב ועוד⁴). ועל כן לא ייתכן כלל כי שרידי אמה

⁴ בירושלמי יומא פ"א ה"א: "שאלו את ר' אליעזר דורות האחרונים כשרים מן הראשונים, אמר להם עדיכם [בית] הבחירה יוכיח. אבותינו העבירו את התקרה, [שנאמר]: יוגיל

תמונה 48: אפשרות להסברת הספק באמה טרקסין

טרקסין היו נקודת המוצא היחידה למדידת הבית, והספק היה במקום שאר הכתלים. וברור כי ההיפך הוא הנכון ושאר הכתלים נשאר, ואמה טרקסין בלבד חרבה כליל. וזה מקור הספק, שהוא ספק במקומה, כפי שמבואר בדברי הרמב"ם. עוד צריך עיון במקור דבריו של הרמב"ם. דהרי בגמרא ביומא (דף גא, ב) כתוב אודות אמה טרקסין: "ואיסתפקא להו לרבנן בקדושתיה, אי כלפנים אי כלחוץ". וברור מן הלשון כי הספק הוא בדין קדושת המקום ולא במקומו. וכך ממש מפורש במסקנת רבינא שם (בדף נב, א) ולא כדברי הרמב"ם. וצ"ע.

את מסך יהודה (ישעיה כב) אבל אנתנו פעפענו את הכתלים, [שואמר]: 'ערו ערו עד היסוד בה'. (תהלים קלו). וכן הוא גם בילקוט שמעוני תהלים רמו תתפו.

אחר שהראינו כי לשיטת הרמב"ם יש ספק באיזה מקום היה כותל אמה טרקסין, יש לדון בשאלת קדושת מקומו. ובמושכל ראשון היה נראה שקדושתו תלויה במקומו, וזה קשה כמשנת"ל.

ונשאר עוד שתי אפשרויות בשאלת קדושת מקומו. קיימת אפשרות כי קדושת מקום הכתל גם היא בספק, וספק זה נפרד ואינו תלוי בספק מקומו של הכתל. אולם אם כן הוא, לא תיפתר הבעיה על ידי שתי פרוכות במרחק אמה ביניהן. כי אפשר שהכותל ממדת קודש הקדשים ודינו כקודש הקדשים, ואפשר שהוא ממדת קודש הקדשים ודינו כהיכל, ואפשר שהוא ממדת ההיכל ודינו כקודש הקדשים. ואם כן הספיקות משתרעים על פני שתי אמות תמימות, דהיינו ממרחק תשע עשרה אמות ועד מרחק עשרים ואחת אמות מן הכותל המערבי של קודש הקדשים (ושמא לפתרון ספקות כאלה היה צריך שלש פרוכות). ואם כן לא תיפתר שאלת הרמב"ם על ידי ההנחה שהיה ספק גם בדין המקום וגם בעצם המקום שעמד בו כותל אמה טרקסין.

ועל כרחנו צריך לומר, כי לפי דעת הרמב"ם דין מקום כתל אמה טרקסין ברור וידוע, ואינו משתנה, בין אם היא ממדת הקודש, ובין אם היא ממדת קודש הקדשים. ועל כן הספק במדה יוצר ספק אמיתי בקדושת שטח מסויים, אשר רוחבו אמה בדיוק, כפי שיתבאר לקמן.

ונראה בבירור, דעל עצם שטח מקום הכותל אין דינים כלל, ואינו מקודש לא בקדושת ההיכל, ולא בקדושת קודש הקדשים, ואף לא בקדושת העזרה. כי מקום אטום, שאין לו פתח לאחד החללים המקודשים אי אפשר לקדשו כלל, לא בקדושת החלל אשר פנימה ממנו, ולא בקדושת החלל אשר מחוץ לו.

ובאמת הדין פשוט, דאם באותו כותל יהיה חקק בלתי מפולש הפתוח להיכל, דין אותו מקום כהיכל. ואף אם הכותל עומד בתוך עשרים אמה, שהן מדת קודש הקדשים, חקק שבו הפתוח להיכל ואינו פתוח לקודש הקדשים דינו כהיכל בלבד. וכן כמובן להיפך, בחקק הפתוח לקודש הקדשים. ואם יהיה בו חקק פתוח לעזרה דינו כעזרה, ואם יהיה בו חקק למחילה הנמשכת לחוץ, דין אותו חקק חול גמור, אף שהוא בכותל העומד בין הקודש ובין קודש הקדשים.

ויסוד הדין הוא, כי אין קדושה חלה אלא על מקומות פנויים. וקדושת ההיכל היא קדושת מקום המוקף מתיצות, ועשוי לשלחן ומנורה ומזבח הקטורת. וזה עצם תפקידו, וסיבת קדושתו. והמקום האטום שאינו ראוי לתפקיד זה, אינו יכול להתקדש כלל בקדושת ההיכל. וגם קודש הקדשים אינו אלא מקום מוקף מתיצות, שנועד לארון, ולעבודה ביום הכיפורים, והקיר האטום אינו ראוי לזה כלל, ואינו יכול להתקדש בקדושת קודש הקדשים כלל.

ואולם, שונה הדין באשר לפתחים. כי הפתח פתוח גם לשטח הקודש וגם לשטח קודש הקדשים, וצריך עיון בדינו. ונראה בבירור, כי הפתח דינו כקודש הקדשים, וסתם

פתח על שם החלל שפנימה ממנו נקרא (וכעין דין לענין מוזה, שהיא מימין הנכנס לחלל פנימי, או לחדר פנימי, ולא מימין 'הנכנס' מפנימי לחיצוני). וזה דין כל הפתחים שנתקדשו. (פסחים דף פה, ב), כי סתם פתח נקרא על שם השטח אשר פנימה ממנו (וולתי אם התנו עליו במפורש, כמו שעשו בשער ניקנור, כמבואר בפסחים דף פו, ואפשר שגם זה דווקא היכן שקיבלו דין זה במפורש, 'הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל').

ולפי זה, דין פתח קודש הקדשים ודאי כקודש הקדשים, בין אם עמד הכותל בתוך עשרים אמה של קודש הקדשים, ובין אם עמד הכותל בתוך ארבעים אמה של החיכל. ועל כן יש ספק אם האמה העשרים ואחת מקודשת או בלתי מקודשת. כי אם הכותל היה בתוך עשרים של קודש הקדשים, אם כן חלל קודש הקדשים תשע עשרה אמה, ועוד אמה של פתח שגם היא מקודשת, סך הכל עשרים אמה. אבל אם הכותל ממדת החיכל, היה חלל קודש הקדשים עשרים אמה, ובנוסף להם אמה של פתח שגם היא מקודשת בקדושת קודש הקדשים, ואם כן השטח המקודש בקדושת קודש הקדשים עשרים ואחת אמות. ועל כן תלו שתי פרוכות, אחת במרחק עשרים אמות מן הכתל המערבי של קודש הקדשים, ואחת במרחק עשרים ואחת אמות מן הכותל המערבי של קודש הקדשים. ואם נניח כי הפרוכת שהיתה בבית ראשון בפתח אשר בכותל אמה טרקסין, היתה הפרוכת המבדילה בין הקדש לקדש הקדשים (ראה לעיל בסוף סימן א, ובהערה), הרי ברור כי מקומה בצד החיצון של הכתל. אם כן היתה פרוכת זו או בסוף עשרים אמה, או בסוף עשרים ואחת אמה מן הכותל המערבי של קודש הקדשים וזו ממש דעת הרמב"ם, אשר כתב כך במפורש בפירושו המשניות במסכת מדות (ב, ז):

"ומבואר בכתוב שהיה אורך החיכל ששים ורחבו עשרים, והיה קה"ק בו השליש, כמו המשכן, והוא עשרים אמה, והחיכל ארבעים. והכותל המבדיל בין החיכל לקה"ק והוא הנקרא טרקסין, היה בו פתח ועליו פרוכת אחת. והיה להם ספק בבית שני בעובי כתל הטרקסין אם היה מכלל הארבעים של חיכל, ויהיה א"כ מרחק הפרוכת מכתל מערכי עשרים ואחת אמות. או שהיה מקדש הקדשים, ויהיה עובי הפרוכת בשליש בדיוק. ולפיכך עשו עובי הכותל מחוץ למדת החיכל וקדש הקדשים, ותלו עליו פרוכת מבפנים ופרוכת מבחוץ כדי שיהא הטרקסין בין שתי פרוכות, ונמצא ביניהן אמה כמו שבארנו בחמישי דכיפורים" (על פי תרגום הרב קאפה).

נמצא שיטת הרמב"ם ויסודותיה מבוארים באר היטב. אולם באשר למקור דבריו, כבר הראה בעל 'כסף משנה', כי הרמב"ם תמך יסודותיו בתלמוד ירושלמי בכלאים ח, ד, ושם נתבאר כי הספק היה במקומו של הכותל, וכמו שנתבאר. וגם בתלמוד הבבלי מפורש כך בדברי ר' נתן ביומא (דף נב), ולא נחלק עליו רבינא במפורש, אלא בדרך דחוי ודילמא חללא קא חשיב, וכפשטות המקרא דשישים אמה היה הבית.

ו. מסקנות העולות להלכה בקדושת מקום הכתלים

העולה מכאן להלכה, כי חלל הבית הוא העיקר, וצריך שיהא החלל כולו ראוי לתפקידו. ואם יעשו פרוכת החולקת את חלל ההיכל או קודש הקדשים, או ממעטת ממרתו, יתא בזה חסרון דיני בבניין ההיכל (אולם בתוספת על מדתו, אין חסרון כי הוסיפו כאמור אמה מספק). שהרי לכאורה די היה להם בשתי פרוכות, אחת במרחק עשרים אמה, ואחת במרחק עשרים ואחת אמה, מבלי להוסיף על אורך הבית. ומאי נפשך, אחת משתי הפרוכות נמצאת במקום הנכון, שבו היתה פרוכת בבית ראשון.

ועל כרחק, אין זה מספיק, כי אף על פי שבמקרה כזה, תהיה פרוכת אחת במקום הנכון, עדיין קיים חשש שההיכל היה בבית ראשון ארבעים אמה, ולא ייתכן לעשותו בבית שגוי שלושים ותשע אמות. ואם יש שם שתי פרוכות, אמנם ברור כי מן הפרוכת הנכונה (כלומר הראשונה לפי אפשרות זו) יש באמת ארבעים אמה, עד הכותל המזרחי, זה אינו פותר את הבעיה, כי הפרוכת השניה (הבלתי נכונה) ממעטת ממש ממדת ההיכל. ואמנם כל זה בדין המדות העיקריות. אבל קדושת פתח, אף ששטחו מקודש בקדושת קודש הקדשים, אינו עיקר קודש הקדשים ואין הפסד בכך שיש פרוכת נוספת בצד הפנימי של הפתח (שהרי למעשה באמת עשו שתי הפרוכות וייתכן שהן היו נמצאות בשני צדי הפתח המקורי, דהיינו אם אמה טרקסין שבבית ראשון ממדת הקדש היתה). כי העיקר בבניין המקדש הוא החלל ודיני כתלים וכיוצא בזה מקדושת החלל העיקרי הם שואבים. וגם זה רק במקרים מיוחדים. (כגון פתחים חלונות וכיוצא בזה).

עוד למדנו מן הדברים, דהכתלים אין להם דין עצמי כלל. ואם אפשר היה לקדש את מקום הכתלים בכל צורה שהיא ודאי היה לנו ליישב את המקראות בדין השטח. וממילא נתלה את דין הקדושה בדין המקום, כפשוטו של מקרא, כמו שנתבאר לעיל (בסימן ג), ועל כרחק קדושת מקום הכותל יש לה הגדרות החלטיות שאינן תלויות במקום בו עמד הכותל.

ודין זה הוא תוצאה של הדין הקודם, על פיהו החללים הם הקובעים את העיקר להלכה, ולא מקומות אטומים. ומסתבר דהוא הדין בכתלי הר הבית ותעורה, כי העזרה 'מחנה שכינה', והכותל אינו עצם המחנה, אלא מחיצה למחנה. וכן הר הבית 'מחנה ליהוה', והכותל מחיצה למחנה ואינו עצם המחנה (ובעזרה הדבר ברור מן המדות שבמשנה דאין הכתלים מן המדה, ומסתבר דהוא הדין בהר הבית). ועל כל פנים מקום הקיר, אם אינו פתוח לחלל הר הבית, לא ייתכן שתחול עליו קדושה כלל. ולפי זה אין מקום להחמיר בהכנסת ידים לחללים שבכותל המערבי, שהרי חורים אלו אינם גרועים ממחילות הפתוחות לחוץ.

ואמנם בספר 'משכנות לאביר יעקב' (ח"ב, תמיד דף פא, א) דחה רעיון זה, וכתב דהיינו דווקא מחילות שהיו קיימות בזמן שקידש שלמה את הר הבית, דאז התנו עליהן שלא תתקדשנה, מה שאין כן חורים שנעשו אחר כך, וכעין מה שכתב הרדב"ז (תשובות, ח"ב, תרצא) גבי עליות שנעשו עתה, כי דווקא עליות שהיו קיימות בזמן קידוש המקום מתחילה גגן חול, אך לא עליות חדשות.

אבל באמת אינו כן, אלא להיפך. כי רק מקום שהיה פתוח אל הקודש בזמן שלמה נתקדש (ובמקרה של עליות, ברור כי כל האוויר נתקדש זולת המקומות שהיו עליו, ועל כן יש להחמיר בעליות חדשות). וזה ייתכן במחילות שהיו אז פתוחות אל הקודש, ובפתחים וחלונות. אבל מקום שהיה אטום לחלוטין, ועתה נתחדש בו פתח לחול בלבד (ואולי גם לקודש), ודאי דינו חול, והפתיחה לחלל מקודש היא תנאי הכרחי לחלות הקדושה (וכבר עמד על כך הדיין ר' יוסף כהן, בהרר"י בשד"ח, 'מקדש מלך', עמ' קכח. ודחה דברי 'משכנות לאביר יעקב הנוכר'). ומיהו במקום שהיה פתח בכותל או חלון ונסתם באבנים חדשות (כגון במקומות הסתומים באבנים קטנות), יש מקום להחמיר להכניס ידיים. אלא שזה תלוי בחקירות האחרונים בכמה דינים שאינם מעניין מאמר זה.⁵

ואף על פי שהדברים מבוססים על הירושלמי והרמב"ם, ואפשר לכאורה לחשוב שמא דברי הבבלי חולקים, שהרי לשיטת התלמוד הבבלי הספק הוא באמת בדין קדושת מקום הכותל, נראה דברטט זה לא נחלקו התלמודין. ויסוד הספק אליבא דתלמודא דידן, אינו על כוונת שלמה ואנשיו באשר למקום הכותל, אלא עיקר ספקם הוא על דין הפתח. שהרי מצינו שלא כל השערים נתקדשו, ושער ניקנור לא נתקדש (פסחים דף פה, ב), וכן דנים ביחס לשערי הר הבית (ירושלמי פסחים פ"ו, ה"ב)⁶. ונראה דאליבא דתלמודא דידן זה עצמו יסוד הספק בבית שני, כי לא ידעו אם נתקדש הפתח בבית ראשון או לא.

עוד עולה מן הדברים, כי אפשר להוסיף על קדושת ההיכל (או על כל פנים לקדש מקום בקדושת ההיכל) שלא באורים ותומים. שהרי אם נבנה כי בבית ראשון היה אורך הקודש ארבעים אמה, וכדין זה עשו בבית שני, הרי לא נוכל להתעלם מן העובדה שבבית שני הזויו את ההיכל באמה אחת מזרחה, וכמו שנתבאר לעיל, וצריך עיון כיצד חלה קדושת ההיכל על האמה הארבעים ואחת. והרי לדעת הרמב"ם אין מוסיפין על העיר והעזרות אלא במלך ואורים ותומים וכו', ובהעדר אחד מהם אין אפשרות לקדש. וצריך לומר, דלהוסיף על ההיכל שאני.

ובפשטות יש לומר, כי דין ההיכל חלוק מדין העזרות. דבעזרות, אף שנפלה המחיצה הקדושה קיימת, ובהיכל, משחרב אינו קדוש כלל. ואם כן לא אמה אחת הוסיפו, אלא את כל הארבעים היה צריך לחדש מן התעדר. ואולם, בספר החינוך, במצות "ואל יבא בכל עת אל הקדש" (בפרשת אחרי מות) כתב במפורש:

"ונוהגת בזמן הבית בכהנים, ואפילו עכשיו שלא בזמן הבית, אמרו ז"ל שמוזהרים אגו שלא להכנס למקדש, ודרשו הדבר מדכתיב: 'והשימותי את מקדשיכם' (ויקרא, כו, לא)⁶, ולא אמר: מקדשיכם אשים שממה. דמשמע,

5 ראה באבני נזר, יורה דעה תנ, ג ובמשכנות לאביר יעקב המובא לעיל ועוד.

6 דרשה זו מופיעה במפורש במשנה במגילה דף כח, א. אולם שם מופיעה דרשה זו לגבי דין בית כנסת שחורב. ואולם הרמב"ם בהלכות בית הבחירה (פי"ו הל' ט"ז) הביא דרשה זו גם לגבי המקדש. ונראה כי רבינו ציטט דרשה זו דוקא על מנת להדגיש דעתו שאף הבית

קדושתו עליהן אפילו כשהם שוממין. וכיון שכן יש למנות איסור זה בכלל
האיסורין שנוהגין היום.

ולפי זה נראה כי יש בדבר מחלוקת ראשונים. כן יש לציין דברי הרדב"ז בח"ב תשובה
תרמח שכתב "ומקום בית קדש הקדשים, אפילו בחורבנו בקדושתו הוא עומד".
ובפשטות כונתו היא כדעת בעל ספר החינוך. ויש לחלק בין דברי הרדב"ז הן
בתשובתו בהלכות תפילה בלבד, לבין דברי החינוך הקובע כי גם בזמן שהבית חרב,
קרינו ביה: ואל יבא בכל עת... מבית לפרוכת.

ושמא דוקא תוספת מסוג זה שהוסיפו בבית שני היתה אפשרית מפני שרובו של
השטח היה מקודש מזמן בית ראשון, ובשטח שהוסיפו התפשטה הקדושה מאליה,
ובזה אכן שונה דין העזרה מדין הבית, כי בעזרה כל תוספת מצריכה קידוש כדין.
כן יש לציין כי התוספת בבית שני היתה על חשבון שטח הפתח אשר היה מקודש
ועומד בין כך מזמן בית ראשון. ועל כל פנים דבר זה צריך עיון להלכה.

עצמו בקדושתו הוא עומד, דומיא דבית הכנסת. (ואם יש בזה מחלוקת ראשונים כאמור
בפנים, קשה דרשת הרמב"ם לדידה).

7 החלוקה בין דין קדושת שכינה שבמקום לבין קדושה לענין ביאת מקדש הכרחת, שהרי
גם הראב"ד הסובר שקדושה בטלה, מודה שמתפללים גם בזה"ו לעבר ירושלים. וכמו כן
ודאי דעת הרמב"ם אף אם לדעתו קדושת בנין עצמו בטלה כמו שנתבאר בפנים, ומפני זה
גם השתדלו כמובן בבית שני לכוון המקום עד כמה שאפשר.

קונטרס לשכנו תדרשו

א. המקדש, אבן השתיה 'שממנה הושתת העולם'

מראש מקדם, בטרם נברא העולם, נקבע מקומו ובניינו של בית המקדש. "שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם, ואלו הן: תורה ותשובה, גן עדן וגיהנם, כסא הכבוד ובית המקדש ושמו של משיח... כסא כבוד ובית המקדש דכתיב, כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו" (ירמיהו יז) ¹. ושניהם, כסא הכבוד ובית המקדש, מכוונים זה כנגד זה. "זהו שאמר: 'כסא כבוד מרום מראשון מקום מקדשנו' — שם מכוון מקדשנו" (תנחומא ריש פקודי).

ציר הקשר בין ההנהגה העליונה לבין העולם שנברא הוא החיבור בין כסא הכבוד לבין בית המקדש המכוון כנגדו. ואכן מקום המקדש הוא נקודת היסוד של הבריאה בפועל. וכמו שנתבאר בגמרא עניין אבן השתיה שבקדש הקדשים 'שממנה הושתת העולם' ², ובווהר הקדוש דרש על הפסוק "על מה אדניה (של הארץ) הטבעו, או מי ירה אבן פינתה" (איוב לח, ו), כי אבן זו שעליה מדבר הפסוק, היא אבן השתיה. וכך נאמר בווהר:

"ועלמא לא אתברי, עד דנטל אבנא חדא, ואיהי אבנא דאתקרי אבן שתיה. ונטל לה קב"ה וזרק לה לגו תהומא, ואתנעץ מעילא לתתא, ומניה אשתיל עלמא. ואיהי נקודה אמצעיתא דעלמא, ובהאי נקודה קיימא קדש הקדשים. הדא הוא דכתיב: "או מי ירה אבן פינתה". (ווהר ויחי, דף רלא).

(שהעולם לא נברא, עד שלקח אבן אחת, והיא האבן הנקראת אבן שתיה. ולקח אותה הקב"ה, וזרק אותה לתוך התהום, ונתקעה מלמעלה למטה, וממנה נשתל העולם. והיא נקודה אמצעית של ישוב העולם. ובנקודה זו עומד קדש הקדשים וזהו מה שכתוב: או מי ירה אבן פנתה).

1 פסחים דף גב, ב; נדרים דף לט, ב; תנחומא נשא יא; מדרש משלי פ' ח; תנא דבי אליהו רבה פ' ל"א; מדרש הנעלם זוהר א, דף קיג, א; ילקוט שמעוני ירמיהו רחצ. אולם השווה לבראשית רבה פ"א ופרקי דר' אליעזר ג, כי בית המקדש ושמו של משיח (בניגוד לשאר הדברים הנזכרים), עלו במחשבה להיבראות, אבל לא נבראו. ועיין בספרו של סבי, ירושלים בספרותנו, עמ' 221.

2 עיין יומא דף ג"ד, א; פסיקתא דרב כהנא אחרי מות, הוצאת בובר, דף קעא, א; תוספתא יומא פ"ב.

בית המקדש, שהוא נקודת היסוד של העולם כולו, הוא נקודת הבריאה של המין האנושי בפרט, המין שבעבורו נברא העולם ושתפקידו לרומם את העולם על ידי מעשיו. ועל כן, משם נברא אדם הראשון, וכאשר גורש מגן עדן, "ישב בהר המוריה, ששערי גן עדן סמוכים להר המוריה, ומשם לקחו ולשם החזירו"³. שם בנה אדם הראשון מזבח והקריב עליו. "ויצר ה' אל-הים את האדם, עפר מן האדמה (בראשית ב, ז) — ר' ברכיה ור' חלבו בשם שמואל ב"נ אמרו: ממקום כפרתו נברא, היינו מאי דאמר: מזבח אדמה תעשה לי (שמות כ). אמר הקב"ה: הרי אני בורא אותו ממקום כפרתו, והלאי יעמוד" (בראשית רבה יד, ח). וכאשר יצא נח (שהיה גם הוא ראשית למין האנושי) מן התיבה הקריב קרבן בהר המוריה על גבי מזבח שהקריב עליו אדם הראשון. "ר"א בן יעקב אומר: 'על מזבח הגדול שבירושלים (הקריב נח) ששם הקריב אדם הראשון, שנא: 'ותיטב לה' משור פר מקרן מפריס' (תהלים סט)"⁴.

ב. 'אשר יאמר היום בהר ה' יראה'

אולם, המאורע המרכזי בהקדשת הר המוריה ובהכשרתו לגילוי והיראות השכינה היה בלי ספק עקידת יצחק. "אותה הפעולה שכל חמדת אהבת הקודש, בכל שלהבת הא-להית, יצאה על ידה לאור עולם בחיים ובפועל". "זהו המפעל הנצחי אשר עדי עד יעמוד לנס עולם, העקדה שעקד אברהם אבינו את יצחק בנו ע"ג המזבח", ואשר ממנו "יונקות הן כל הקדושות של כל הקרבנות כולם" (עולת ראייה, בפרשת העקדה). כי תכונתו האמיתית של המקדש היא בהיותו מקום לעבודה והתעלות המין האנושי. תכונה זו יוצאת אל הפועל רק בעבודת האדם את בוראו ואת ערותא דלתתא היא הגורמת במקדש לאתערותא דלעילא. מעשה זה חשוב יותר מעצם העובדה שמשם התחילה הבריאה, וכבר אמרו חז"ל: "גדולים מעשי צדיקים, יותר ממעשה שמים וארץ. דאילו במעשה שמים וארץ כתיב: אף ידי יסדה ארץ וימיני טפחה שמים (ישעיהו מח) ואילו במעשיהן של צדיקים כתיב: 'מכון לשבתך פעלת ה', מקדש ה' כוננו ידיך' (שמות טו)"⁵. כי מעשה שמים וארץ נעשה כביכול ביד אחת, ומעשה המקדש (שהוא מעשה ידיהם של צדיקים, כדברי הגמרא שם) נעשה כביכול בשתי ידיים. והיה מדגיש מו"ר ר' אליהו לופיאן וצ"ל, כי ראשוני הצדיקים שקידשו את המקום במסירות נפשם היו אברהם ויצחק, במעשה העקידה. (וגם מן הבחינה המעשית והדינית, כשהושלם הדבר על ידי בוני המקדש בפועל, היו גם הם כמובן אנשים ילודי אשה, שבנו וקדשו את המקדש

3 מדרש תהלים מ' צ"ב; פרקי דרבי אליעזר כ; ילקוט שמעוני בראשית לד.

4 בבראשית רבה פ' לד. ושם מתבאר המקרא 'שור פר מקרין ומפריס' על קרבנו של אדם הראשון, שהקריב את השור הראשון בעולם, שור שיצא מן האדמה (כמו שכתוב בבראשית 'ותוצא הארץ נפש חיה למינה' וכו') במלוא צביונו, וקרניו יצאו קודם פרסותיו. וראה בענף יוסף על מדרש רבה שם, שדקדק כי קרבנו של אדם הראשון היה בירושלים, מסמיכות המקראות, 'ותיטב לה' משור פר' וכו'. לפסוק 'כי אל-הים יושיע ציון'.

5 כתובות, דף ה.

במעשיהם) ⁶. על כן אברהם אבינו הוא שקרא למקום 'ה' יראה' ורק אחר התגלות ה' אליו שם, ודוקא בעיקבות מעשה העקידה והקרבת האיל במקום כי לקריאת שם לא היה ראוי המקום, אלא על ידי אברהם אבינו ומעשיו.

יש לציין, כי מפרשת העקידה נמצאנו למדים גם על התגלות המקום וזיהויו, שאינם באים מאליהם אלא לאחר ההשתדלות המתאימה באתערותא דלתתא. כי לאברהם לא נאמר במפורש היכן המקום ומה הוא ההר (אף שבאותו מקום כאמור כבר היה מזבח של אדם הראשון ונת. ושרידי מזבח קדום, כנראה ממשותטו של מקרא, מצא אברהם עצמו במקום, כמו שמשמע ממשטות המלים 'ויבן שם אברהם את המזבח', כלומר את המזבח הידוע ⁷), לאברהם על כל פנים נאמר רק 'על אחד ההרים אשר אומר אליך'. כי ההתגלות המדוייקת של המקום אינה אפשרית אלא אחר השתדלות מיוחדת ומעשה. (במקרה של אברהם עצם ההליכה לארץ המוריה, היתה כידוע נסיון גדול, והיא היא 'מעשה'). והכנה זו שצריך היה אברהם להכין את עצמו לגילוי שכינה לצורך ברור המקום, היא גופה חלק מן הנסיון שניסחו הקב"ה — "והעלהו שם לעולה על אחד ההרים אשר אומר אליך". "כאן הגיע אור הקודש של הנסיון למדרגתו הגבוהה והגפלאה, שחויץ מההבעה של הצווי, 'והעלהו שם לעולה', אחרי כל ההתפארות העמוקה, והאמיתית, ביקרת סגולתו הנפלאה של הבן הנחמד, הנה צריך היה הרוח להיות עוד אמיץ, מלא הוד ועז וגבורה ושמחת קדש, עד כדי להיות מוכן לנבואה, שהיא צריכה עוד לבוא אליו, לסמן לו את המקום המכוון בדיוק, בין ההרים הרבים אשר בארץ, למען דעת אותו ההר המיוחד, על אחד ההרים אשר אומר אליך" ⁸.

במעשה זה נתגלה המקום והונח היסוד האיתן להתגלות השכינה עלי אדמות. 'ויקרא שם המקום ההוא ה' יראה' — לשון עתיד. אמנם רחוקה היא עוד הדרך עד להתגלות עצמה, ואין ראוי עוד המקום לגילוי שכינה מתמיד בהווה, שהרי אין עדיין עם המוכשר להיות ממלכת כהנים וגוי קדוש. ואין התורה נתונה כחוק לעם בעולם הזה, ועל כן רק בלשון עתיד 'ה' יראה' אולם היסוד הוקם.

מציאות זו הושלמה בימי משה רבינו, כאשר ניתנה התורה לעם ישראל, וכתוב בה: "שלוש פעמים בשנה יראה כל זכורך" (שמות כג, יז ועוד). ובוה מצות 'יראה' הופכת בפועל לחלק ממציות העולם (אף שבאמת עדיין לא נבנה הבית כמובן). ובוה הפך היסוד שקבע אברהם בלשון עתיד, לדבר שיש לו אחיזה בהווה. 'מתחילה היתה שכינה למטה, כשחטא אדה"ר נסתלקה לרקיע ראשון וכו', עד שנסתלקה לרקיע השביעי. בא אברהם אבינו ע"ה והורידה משביעי לששי וכו', בא משה והורידה לארץ" ⁹. ועל כן, 'ויקרא (אברהם) שמו ה' יראה, אשר יאמר היום (מוזמן משה עד עצם היום הזה) בהר ה' יראה" ¹⁰.

6 לב אליהו, עמ' קמת.

7 ראה ירושלים בספרותנו, עמ' 223, הערה 21.

8 עולת ראי"ה, פרשת העקדה.

9 בראשית רבה פרשה יט. במדבר רבה. סדר נשא, פרשה יג (אולם שם הוא בשינוי לשון וכאן העתקתי לשון הגר"א באדרת אליהו).

10 על פי ביאור הגר"א באדרת אליהו כאן.

אמנם אחר מעשה העקידה, נתקדש המקום, (או ליתר דיוק ההר), וראוי הוא להשראת שכניה, אך עדיין אין מדובר על בניין ממש. בית אשר עתיד להיבנות על ידי עם סגולה שהועד לכך, ואשר מצווה על כך מכח הציווי הא-להי של התורה. יעקב אבינו, אשר נקרא שמו ישראל, ואשר זרעו כולו הוא כלל ישראל, אבי האומה ממש, הוא המכריז על בניית בית המקדש, וגודר כי אם ישוב בשלום מן הגלות יהאבן הזאת אשר שמתה מצבה, יהיה בית א-להים' (בראשית כח, כב). "אמר רבי אליעזר: מאי דכתיב, והלכו גויים רבים ואמרו לכו ונעלה אל הר ה', ואל בית א-להי יעקב (מיכה ב, ב), לא כאברהם שכתוב בו הר זכו, לא כיצחק שכתוב בו שדה, אלא כיעקב שקראו בית" וכי' (פסחים דף פח, א).

ולפי פשוטם של דברי הגמרא, אכן מתייחסת קדושת החלקים העיקריים שבמקדש למעשה האבות. כי באברהם נאמר 'על אחד ההרים אשר אומר אליך, וכן נאמר שם 'אשר יאמר היום בהר ה' יראה'. וביצחק נאמר 'ויצא יצחק לשוח בשדה' (בראשית כד, סד), וכבר דרשו חז"ל¹¹ כי היה זה במקום המקדש. והנה השדה הוא מישור כידוע¹², ועל כן, דבר הלמד מעניינו הוא, כי כוונת חז"ל בזה לקדושת העזרה. ויעקב אבינו קרא למקום בית. נמצא שקדושת החלקים העיקריים במקדש, שהם: הר הבית, העזרה, ובית המקדש עצמו¹³, הלכה ונתגלתה לדרגותיה על ידי אבות העולם, בהשתדלותם ובמעשיהם.

ומעשה אבות סימן לבנים. כי יעקב לא נדר בעניין הבית, אלא כחלק משובו בשלום מן הגלות הראשונה (ובשובו אכן בנה מזבח, ולא מצבה בלבד, כמו שעשה בלכתו). גלות שהיא חלק מגזירת 'גר יהיה זרעך' (בראשית טו, יג) שנגזרה על זרעו של אברהם. וכך גם בניו של יעקב, רק אחר שובם מגלות מצרים ומתקופת הנדודים במדבר. ולמעשה רק אחר שהונח להם מאויביהם, וישבו בשלום בארץ (כ-480 שנה אחר צאתם ממצרים) בנו את בית הבחירה. וכך לעתיד לבוא, כשישוב כל בית ישראל בשלום אל בית אביהם, אחר כל 'צירופי הגלויות', "בכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים, ונשא מגבעות, ונהרו אליו כל הגויים" (ישעיהו ב, ב).

תכונת המקדש בשלמות, אי אפשר לה שתצא אל הפועל, אלא בבית אשר יבנה על ידי בני ישראל, בהניח ה' להם מאויביהם מסביב, בעת אשר יהיה הגוי הקדוש, בגדר ממלכת כהנים לכל באי עולם. תכונה זו ראשיתה ביעקב אבינו, ותכליתה לעתיד לבוא, על ידי משיח בן דוד, 'שבט מיהודה', 'דרך כוכב מיעקב' (במדבר כד, יז).

11 ראה רש"י בפסחים דף פח.

12 מהר"ל מפראג, נצח ישראל, פרק נד.

13 ראה רמב"ם בתחילת הלכות בית הבחירה, וביאור הגר"א למשנת עשר קדושות במסכת כלים.

גם במקדש הזמני, המשכן שנעשה במדבר, תופס מקום מיוחד בבנייתו. השילוב שבין אתערותא דלתתא ואתערותא דלעילא. אותו שילוב שבין השתדלות והמעשה לבין השראת השכינה באופן גלוי, ובניסים, מצוותו כמובן עשה בידי אדם, 'ועשו לי מקדש' (שמות כה, ח) ¹⁴. התרומה לבניינו 'מאת כל איש אשר ידבנו לכו' (שמות כה, ב). כן הוזכרו בבניינו 'מראות הצובאות' (שם לה, ח) ומעשה טוויית העזים על ידי 'הנשים אשר נשא לבן אותנה בחכמה' (שם לה, כו). כי חשיבות יש בהדגשת חלקו של כל אחד ואחד מישראל שהשתתף והשתדל בהקמת המשכן. השתדלות זו, משולבת היא באתערותא דלעילא, בפרט במעשהו של בצלאל בן אורי בן חור, 'ואמלא אותו רוח א-להים בחכמה' וכו' (שם לא, ב).

ומעל לכל אלו, מודגשת מסירות נפשו המיוחדת של משה רבינו ע"ה, בגילוי עומק כוונת התורה ובהוראת כל פרט ופרט בדייקנות לעושי המלאכה בפועל, השתדלות שבעבודה נקרא המשכן על שמו. וכך דרשו חז"ל: "ויחי ביום כלות משה (במדבר ז, א) — בצלאל ואהליאב וכל חכם לב עשו את המשכן, ותלאו הכתוב במשה, לפי שממר נפשו עליו, לראות כל דבר ודבר כמו שהראהו בהר להורות לעושי המלאכה, ולא טעה בתבנית אחת. וכן מצינו בדוד" וכו'... ¹⁵. (ראה לקמן, בסימן ו).

ובאמת לא רק בתחום הלימוד וההוראה גילה משה השתדלות ומסירות נפש, אלא גם במעשה ממש. וכמו שאמרו חז"ל: "ויביאו את המשכן אל משה (שמות לט, לג) — שלא היו יכולין להקימו. ולפי שלא עשה משה שום מלאכה במשכן, הניח לו הקב"ה הקמתו. שלא היה יכול להקימו שום אדם מחמת כובד הקרשים, שאין כח באדם לזקוף, ומשה העמידו. אמר משה לפני הקב"ה, איך אפשר הקמתו ע"י אדם: א"ל, עסוק אתה בדרך, ונראה כמקימו, והוא נזקף מאליו" ¹⁶.

וכן במעשה המנורה 'תיעשה המנורה (שמות כה, לא) — מאליה. לפי שהיה משה מתקשה בה, אמר לו הקב"ה, השלך את הככר לאור, והיא נעשית מאליה. לכך נכתב תיעשה' ¹⁷. כי ההשתדלות במשכן עד היכן שידם מגעת, משולבת היא עם ההשראה הא-להית והגם, הבאים להשלים את מה שלא היה בכוח האנושי לפעול בעצמו.

ואף בעבודת המקדש לדורות, מוצאים אנו את השילוב בין החלק הבא בהשתדלות אדם עם החלק הבא מגבוה. וכך דרשו חז"ל כמצות עשה לדורות: "ונתנו בני אהרון הכהן אש על המזבח — אע"פ שאש יורדת מן השמים, מצוה להביא מן ההדיוט" ¹⁸.

ומתוך שאיפת קודש זו לפעולת כל מה שניתן לפעול, לקירוב הקודש ולהשראת

14 מפסוק זה גם נלמדת למעשה המצווה לדורות, לדעת הרמב"ם בתחילת הלכות בית הבחירה

15 רש"י במדבר ז, א.

16 רש"י שמות לט, לג.

17 מנחות דף כט, א ומובא ברש"י שמות כה, לא.

18 יומא דף כא, ב, ומובא להלכה ברמב"ם, הלכות תמידין ומוספין, ב, א.

שכינה עלי אדמות, שר משה, ובני ישראל עונים אחריו, שירה ששאיתפה בבית המקדש. ובאותה שעה גדולה של קריעת ים סוף, בשעה שאמרו בנוכח 'זה א-לי' ו'ראתה שפחה על הים מה שלא ראה יחזקאל בן בוזי במעשה מרכבה, באותה שעה הוסיפו ואמרו 'זה א-לי ואנחנו' (שמות טו, ב), אשר נתבאר במדרש על ידי רבי יוסי בן דורמסקית, כשאיתפה לבניין בית המקדש. וכמו שמבואר בלשון המכילתא במקום "אעשה לפניו מקדש נאה, ואין נוה אלא בית המקדש, שנאמר: ואת נוהו השמו (תהלים עט), ואומר: חזה ציון קרית מועדנו, עיניך תראנה ירושלם נוה שאנן (ישעיהו לג)". ובאופן דומה נתבאר המושג 'ואנחנו' גם בתרגום אונקלוס, שם.

ובאמת בהמשך השירה נאמר במפורש: "תביאמו ותטעמו בהר נחלתך, מכון לשבתך פעלת ה'. מקדש, ה' כוננו ידיך" (שמות טו, יז), כי ראיית ה' בעונו על הים, אינה בעיניהם אלא הכנה להשראת שכינה מתמדת בישראל, בבית המקדש.

ה. 'המקום אשר יבחר ה'', 'לשכנו תדרשו ובאת שמה'

במקומות רבים בתורה מפורשים דינים הקשורים לבית המקדש במקומו, ובהם לא גילתה התורה היכן נמצא המקום. באותם צווים השתמשה התורה במושג 'המקום אשר יבחר ה'', וכיוצא בזה. דהיינו, מקום מסויים שלא נתגלה בזמן מתן תורה והוא צריך להיגלות בתקופה מסויימת בעתיד, אחר כניסתם לארץ. ולפי פשוטו, יתגלה על פי נביא, שכן צריך הוא לגלות שזה המקום אשר בחר ה', וזה יכול לעשות רק מי שיש לו קשר דיבור עם ה'. אבל באמת צריך להבין למה כיסתה התורה את המקום, ובפרט שהמקום היה ידוע מימות עולם, ובמיוחד מזמן אברהם אבינו ע"ה. ואולם על פי דברי חז"ל ברור, כי הכוונה האלהית בזה היתה כדי שיתעוררו מעצמם לחפש את המקום ורק בעקבות זה יתגלה להם המקום על פי נביא. דברים אלו נאמרו על ידי חז"ל על הפסוק 'כי אם אל המקום אשר יבחר ה' א-להיכם מכל שבטיכם לשום שמו שם, לשכנו תדרשו ובאת שמה' (דברים יב, ה), וכך דרשו חז"ל ב'ספרי' שם:

"כי אם אל המקום אשר יבחר ה' א-להיכם מכל שבטיכם — (דרוש) ע"פ נביא. יכול תמתין עד שיאמר לך נביא, תלמוד לומר: לשכנו תדרשו ובאת שמה, דרוש ומוצא ואחר כך יאמר לך נביא. וכן אתה מוצא בדוד, זכור ה' לדוד את כל ענותו אשר נשבע לה; נדר לאביר יעקב, אם אבא באהל ביתי, אם אתן שנת לעיני עד אמצא מקום לה; משכנות לאביר יעקב' (תהלים קלב).

מנין שלא [עשה] אלא ע"פ נביא, שנאמר, ויבא גד אל דוד ביום ההוא, ויאמר לו עלה הקם לה' מזבח בגורן ארונה היבוסי (שמואל-ב כד, יח). ואומר: ויחל שלמה לבנות את בית ה' בירושלים, בהר המוריה, אשר נראה לדוד אביתו" (דברי הימים ב ג, א).

על דברים אלו כתב הגר"א באדרת אליהו שם: "ונאמר, לשכנו תדרשו, משמע בעצמן ידרשו, בתחילה צריך דרישה, ואחר כך — אשר יבחר ה', שהקב"ה מסכים

לדבריהם. וכעין זה כתב המלבי"ם שם: "וזה שאמרו 'דרוש ומוצא', למד להם שלא יגלה ה' פודו ע"י נביאיו להודיעם מקום הנבחר, רק אם ישתדלו בזה וידרשו אחריו, ואז יערה עליהם רוח ממרומים, אחרי ההכנה הראויה".

ו. מעשי דוד, בניויו של עולם

איתור מקום בית ה' נעשה כאמור על ידי דוד המלך ע"ה. וכן לאחר מכן (על פי נביא) קניית המקום, בניין מזבח ופרטים מעשיים אחרים. על זיהוי המקום נאמר במסכת זבחים (דף נב, ב):

"דרש רבא: מאי דכתיב, 'וילך דוד ושמואל וישבו בניות ברמה'. (שמואל א יט, יח"ט). וכן מה עניין ניות אצל רמה — אלא שהיו יושבים ברמה ועוסקים בניויו של עולם. אמרו: כתיב, וקמת ועלית אל המקום (דברים יו, ט), מלמד שהיה בית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל, וארץ ישראל גבוהה מכל הארצות. לא הווי ידעי דוכתייה היכא, אייתי ספר יהושע, בכלהו כתיב 'וירד' ועלה הגבול בשבת בנימין ועלה' כתיב, 'וירד' לא כתיב. אמר: שמע מניה הכא מקומו. סברוה למבניה בעין עיטם דמדליה (שהוא גבוה) אמרי ניתתי ביה קליל (נשפילנו מעט) כדכתיב (בדברים לג) 'ובין כתפיו שכן' (כדכתיב 'כתפיו' ולא 'ראשו' — רש"י בגמרא שם; 'ואין לך נאח בשור יותר מכתפיו' — רש"י על התורה שם). ואי בעית אימא, גמירי דסנהדרין. בחלקו דיהודה, ושכינה בחלקו של בנימין. ואי מדלינן ליה מתפליג טובא, מוטב דניתתי פורתא דכתיב, ובין כתפיו שכן (דברים לג, יב)".

יש לציין, כי נסיונם של דוד ושמואל לאתר את מקום בית המקדש כלל דרכי חיפוש שאינן כה מקובלות (אם כי מצויות) בתחומים אחרים. לפי פשוטת הגמרא (וכדברי רש"י על התורה) היה השיקול לאי קביעת המקדש בעין עיטם מטעם אסטטי — "אין לך נאה בשור יותר מבין כתפיו". ובעבורו הכריעו כפסוק 'ובין כתפיו שכן', המנוגד לכאורה לדרשה 'וקמת ועלית' שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל. כי באמת 'ניויו של עולם' יש להתחשב בבניינו בשיקולי נוי (וכעין מה שמצאנו בהלכות אתרוג דיני הדר, הפוסלים את האתרוג מדאורייתא משיקולי נוי).

וגם הדרך השניה שבגמרא, המניחה, כי השיקול היה כדי לקרב סנהדרין שבנחלת יהודה למקדש ולמזבח שבחלקו של בנימין. גם בה הסברא האנושית הכריעה בין הפסוקים, כפי ששמע מן הלשון 'מוטב דניתתי פורתא'. ולא אמר שם כי אי אפשר בשום אופן אלא אם יורידוהו מן המקום הגבוה, כי באמת הדבר אפשרי בדוחק. אבל הסברא נותנת שלא להרחיק סנהדרין ממקדש ומזבח על אף הכל, כי במקדש שהוא שלמות לעולם, מכל צד, צריכים להתאחד הנוי ושלמות המבנה בתפקידיו השונים, הסברא האנושית עם הסברא התורנית, דרשת המקראות וכללי האדריכלות, ומעל כולם — החסמה הא-להית בדרך נבואה לכל מה שחידשו מדעתם בקביעת ההלכה.

בנושא מסירות הנפש בהלכות מקדש משול דוד המלך למשה רבינו ע"ה. וכמו שאמרו חז"ל על משה שבעבור השתדלותו נקרא המשכן על שמו (ראה לעיל, בסמן ד) כך אמרו גם על דוד. ולאחר שדרשו על משה שנקרא המשכן על שמו אמרו: "וכן מצינו בדוד, לפי שמסר נפשו על בנין בית המקדש, שנא, זכור ה' לדוד את כל ענותו אשר נשבע לה' וגו' (תהלים קלב), לפיכך נקרא על שמו, שנא, 'ראה ביתך דוד' (מלכים א יב) ¹⁹.

זאת ועוד: מלבד חלקו התורני של דוד בהקמת המקדש, יצר הוא עצמו בפועל כמה דברים. במסכת זבחים (דף כב, א) מפורש, כי דוד קידש את רצפת העזרה. וקדושה זו, קיימת כידוע לדעת הרמב"ם (מהלכות בית הבחירה פרק ששי) לשעתה ולעתיד לבוא (וגם לדעת החולקים על הרמב"ם, על כל פנים במקדש שלמה נתקדשה העזרה לשעתה כבר על ידי דוד עצמו. ואפשר גם להוכיח כי לכמה דברים נשאר על כל פנים מעשהו לדורות, ואין כאן מקום להאריך). כן יסד דוד את שערי המקדש, ועל כן נתקיימו גם הם לדורות ולא חרבו. וכמו שאמרו חז"ל: "משה ודוד שלא שלטו שונאיהם במעשיהם. דוד — דכתיב, 'טבעו בארץ שעריה' (איכה ב), משה — דאמר מר, משנבנה מקדש ראשון, נגזו אהל מועד, קרשיו, קרסיו ובריחיו ועמודיו ואדניו". (סוטה דף ט, א).

ז. 'אפריון עשה לו המלך שלמה'

השלמת תקות הדורות והשתדלותם יצאה אל הפועל על ידי שלמה המלך. דוד לא זכה להגשים את המטרה הנשגבה בעצמו, כי היה איש מלחמה ודם לרוב שפך, ולא הוא הראוי לבנות את בית ה'. ואף על פי שמלחמתו מלחמת ה' היא, כמו שנאמר לו במפורש על יד נתן הנביא, בשעה שנצטוו לא לבנות את הבית: "אני לקחתך מן הנהו, מאחר הצאן, להיות נגיד על עמי ישראל, ואהיה עמך בכל אשר הלכת, ואכרית את כל אויביך מפניך" וכו' (דברי הימים א יז ז-ח), מכל מקום גם מלחמת ה' פוסלת בבניין הבית. וכעין מה שמצאנו לגבי מזבח, שהמזבח נפסל בנגיעת הברזל, כמו שכתוב בתורה: "כי חרבך הנפת עליה ותחללה" (שמות כ, כב), "שהמזבח נברא להאריך ימיו של אדם, והברזל נברא לקצר ימיו של אדם, אין בדין שיונף המקצר על המאריך — ועוד, שמזבח מטיל שלום, בין ישראל לאביהם שבשמים, לפיכך לא יבא עליו כורת ומחבל" ²⁰. ופשוט, שאפילו חרב של מלחמת מצווה פוסלת את המזבח. וכך גם בנין בית המקדש תחילה, אינו ראוי שיעשה על ידי איש מלחמה. ואף שאין איסור בתורה בדבר זה (ועל כן מתחילה סברו דוד ונתן הנביא, שאכן יזכה דוד עצמו לבנות את הבית), מכל מקום גילה הבורא יתברך רצונו, שבאותה שעה יושלם הבית דווקא על ידי מי שלא שפך דם. וכמו שאמר דוד עצמו: "ויהי עלי דבר ה' לאמר: דם לרב שפכת,

19 ראה הערה 15.

20 רש"י שמות כ, כב.

ומלחמות גדולות עשית, לא תבנה בית לשמי, כי דמים רבים שפכת ארצה לפני. הנה בן נולד לך, הוא יהיה איש מנוחה, והניחותי לו מכל אויביו מסביב. כי שלמה יהיה שמו, ושלוש ושקט אתן על ישראל בימיו. הוא יבנה בית לשמי" וכו' (דברי הימים א כב, ח—י). כי הבית כליל השלמות, צריך להיבנות דווקא על ידי שלמה, אשר היה איש מנוחה ושלוש ושקט היה בימיו. בבניינו מושלם 'מעשה ידיהם של צדיקים'. מעשה זה נמשך חמישה עשר דורות, מאברהם אבינו שבנה את המזבח ועקר עליו את יצחק בנו, דרך יעקב שנדר על בניין בית הא־לֵהִים, משה שדקדק ומסר נפשו על מעשה המשכן והוראתו (ואשר מלבד החלקים שנגנזו, היו בו חלקים ששימשו בפועל בבית ראשון), שמואל ודוד שהשתדלו באיתור המקום ובהכנה המעשית ליסודות הבית, ושלמה — הדור החמישה עשר — שהשלם את הבית.

שעה זו נקראת בפי חכמי האמת שעה שהלבנה במילואה (הימים שבהם מתמלאת הלבנה הם כידוע חמישה עשר, ואז היא שעת השיא, כשהלבנה מלאה). באותה שעה, באותו דור חמישה עשר, זכו ישראל (המשולים כידוע ללבנה) להגיע לפיסגה, בהיותם בשיא גדולתם בארץ, שעה שנבנה משכן קבוע לשכינה עמם על פני האדמה. ואילו זכו, היה מצב זה מתמיד, כמו שאנו מובטחים לעתיד לבא: "יהיה אור הלבנה, כאור החמה" (ישעיהו ל, כו). ולפי שקילקל החטא, הלך האור והתמעט, עד שהחשיך וחרב הבית ²¹.

ח. 'שלושה נביאים עלו עמם מן הגולה'

כשעלו מן הגולה, ובנו את הבית השני, מפורש בגמרא שידעו מקום המזבח על פי נבואה. אולם לא נתבאר שם, האם מצאו את המקום גם בדרך העיון התורנית (כמו בבית ראשון), והעניין צריך בירור. וכך נאמר בגמרא:

"בשלמא בית מנכרא צורתו (כלומר, נשאר ממנו יסודות או כתלים), אלא מזבח מנא ידעי? אמר רבי אלעזר ראו (כלומר: ראו ברוח הקדש) מהבחינו ומיכאל השר הגדול עומד ומקריב עליו... אמר רבה בר בר חנה אמר ר' יוחנן, שלשה נביאים עלו עמם מן הגולה, אחד שהעיד להם על המזבח (שיש להוסיף על גודלו ארבע אמות באורך וארבע אמות ברוחב) ואחד שהעיד להם על מקום המזבח. ואחד שהעיד להם שמקריבין אף על פי שאין בית" (ובחים דף סב).

מימרא זו של ר' יוחנן על שלשה נביאים שעלו עמה מן הגולה, מובאת גם ברמב"ם בהלכות בית הבחירה פרק שני.

ובאמת צריך עיון, כיצד סמכו בזה על דברי נביאים, והרי התורה לא בשמים היא, ואין נביא רשאי לחדש אחר משה רבינו (עיי' ברמב"ם, הלכות יסודי התורה ט, א) ואיך שמעו הלכות מפי הנבואה. ומקובל באחרונים ²², כי דין בית המקדש שאני.

21 ראה מלבי"ם על שיר השירים, בסוף 'החרש והמסגר'.

22 ראה למשל במשפט כהן סימן צב (וכעין זה בחתם סופר, בסוף תשובה רלו).

שהרי נתבאר בתורה (ובדרשת חז"ל שהובאה לעיל בסימן ה), כי בית המקדש הוא במקום אשר יבחר ה', והיינו על פי נביא. ואם כן הלכה זו היא יוצאת מן הכלל.

אבל באמת כבר הראינו לעיל (בסימן ה) שאין נימוק זה מספיק, כי התורה לא התירה לסמוך בזה על הנבואה בלבד. ורק אחר שנתבררה להם ההלכה, כפי שהתחייבו מדין 'לשכנו תדרשו', רק אז נתברר המקום גם על פי נבואה. ואם כן הדר דינא, דלא הותר לשמוע בשום חידוש דין לדברי נביא, זולתי לקבל אישור והסכמה מן השמים לדין שהיה ידוע להם בשאלת מקום המקדש והמזבח. ודין ג נביאים אינו ברור.

ואמנם האיסור להסתמך על נבואה בהלכה התלויה במציאות אינו ברור. וכאשר נבואת הנביא היא בשאלת בירור מציאות בלבד, יש מן הפוסקים המתירים לסמוך עליה, גם כאשר יש בדברים נפקא מינה בשאלות הלכתיות, אך יש אוסרים במפורש גם בכהאי גוונא²³. ואם כן עדיין תהיה השאלה לאותם פוסקים האוסרים לסמוך על הנבואה בכל מקרה, כיצד הסתמכו בימי עזרא על שלושה נביאים?

והנה ביחס לדברי הנביא שהעיד על התוספת למזבח, מפורש בגמרא בזבחים שם, כי לא על פי דבריו שינו את ההלכה, אלא על פי דרשת המקראות, מהם שאפשר לתוסף על המזבח עד ששים אמה. ואם כן, יש לומר שהוא הדין גם ביחס לנבואת הנביאים האחרים שעלו מבבל, באמת סמכו על דרשת המקראות ודרכי הפסיקה המקובלות. אבל מלבד זה הסתמכו גם על הנבואה, כי כך היא גורת הכתוב, שאת הבירור ההלכתי לצורך מיקום המזבח יעשו גם על פי נביא וגם על פי דרכי ההלכה. או שמא, אף שאין זו גזירת הכתוב, עשו זאת מטעם אחר המצריך בירור, אך על כל פנים הסתמכו כאמור גם על הנבואה וגם על מציוי הבירור ההלכתי האפשרי.

ואמנם אם נניח שהסתמכו על הנבואה מפני גזירת הכתוב, וזאת בנוסף על הבירור ההלכתי הרגיל, יצא לנו חידוש דין גדול והוא, כי מה שנדרש בספרי מן הפסוק 'לשכנו תדרשו' (עיין לעיל בסימן ה), אינו דין לשעתו בלבד לתקופת בניין בית ראשון, בעת נבחר המקום לראשונה, אלא הלכה הנוהגת לדורות. ובאמת הלכה כזו אינה נזכרת במפורש. אבל יש מן האחרונים שדקדקו אותה מדברי הרמב"ם. שהרי הרמב"ם הביא בספרו הלכות בית הבחירה פרק שני, את דברי ר' יוחנן על אודות שלושת הנביאים שעלו עמם מן הגולה. ולכאורה צריך עיון מאי נפקא מינה למעשה בדבר זה, ומדוע הביאו הרמב"ם בספר ההלכה. אלא שמכאן ראייה שגם לדורות צריך נביא לכוון מקום המזבח. כך דקדקו בספרי מקדש דוד²⁴. וכך שמעתי גם משם הגרי"ז סולוויצ'יק וצ"ל²⁵.

23 המהר"ם בן חביב, בתוספת יום הכיפורים דף ג, א, אסר גם בכהאי גוונא. וברכי יוסף, אורח חיים לב, חולק עליו. אולם בשם הגדולים, בסוף דבריו על ר' יעקב החסיד מקורביל, דקדק כדברי המהר"ם בן חביב, מדברי הרמב"ם. ועיין במשפט כהן סימן צב, במה שדן בזה (ושם העלה אפשרויות לסמוך על הנבואה גם בשאלת הלכה ממש, במקרים מסויימים).
24 מקדש דוד לר' דוד הכהן ראפאפארט, סימן א (הלכות בית הבחירה), דף ב, עמוד ד (בתחילתו).

25 דברי הגרי"ז סולוויצ'יק, שמעתי מפי ידידי ר' צבי וינר הי"ו, בשם רבו ר' מיכל פיינשטיין, חתן הגרי"ז סולוויצ'יק.

ולכאורה תירוץ זה צריך עיון, דהרי אחד משלושת הנביאים העיד להם שמקריבין אף על פי שאין בית. ונבואה זו היא בפשטות נבואה בשאלה הלכתית עיונית ממש (וזה לכאורה קשה לכולי עלמא, כי בפשטות אין כאן בירור בשאלה מציאותית, אלא הלכתית בלבד²⁶). ואם כן, הותר לשמוע בזאת לנביא. וגם פשוט לכאורה, שאין שאלה זו כשאלת מקום המזבח, ואם כן הדרשה המתירה מציאת המקום על פי נביא, אינה עוסקת כלל בשאלה הלכתית מסוג זה. ושמא יש לומר, כי באמת גם את השאלה אודות קדושת המקום לדורות ביררו במסגרת ההלכה, אבל על כל פנים הוצרכו לנביא שיעיד להם שעצם קדושת המקום קיימת בימיהם. כי שאלת מקומו הגיאוגרפי של המקום אשר יבחר, אינה אלא חלק מן הגילוי הבא על פי נביא, וצריך נבואה גם כשהמקום ידוע, כדי שיאמר הנביא שתוקף בחירתו וקדושת המקום עליו.

ועדיין צריך בירור, אם כך הוא, למה פסק הרמב"ם שקדושה ראשונה קידשה לשעתה ולעתיד לבוא, ומקריבין אף על פי שאין בית, והרי כאמור גם הלכה זו מצריכה נבואה. וצריך לומר, כי עדותו של ר' יוחנן על הנביא שהעיד בבית שני, מספקת לנו עד היום מדין הנבואה הנצרכת לזה. ובימי עזרא, אף שידעו לפסוק ההלכה בדרכי הפסק האמיתיות, לא היתה בידם קבלה נבואית על עניין זה, ולכן הוצרכו לנביא שיעלה עמם מן הגולה.

מלבד דברי המקדש דוד²⁷ והגרי"ז סולוויצ'ק, שדקדקו הלכה הזו מן הרמב"ם, יש דיון בנושא זה באחרונים, שהוציאו דבריהם ישירות מן הגמרא, כאשר דנו בשאלה — מדוע הוזקקו לנביאים בבית שני. ומהם — רבי עקיבא איגר, ור' אליהו גוטמכער מגריידיץ — אשר דבריהם הובאו בספר דרישת ציון של הרב צבי הירש קלישר. הם דקדקו מן הגמרא שחידוש הקרבנות אינו אפשרי בזמן הזה, שהרי בזמן עזרא הוזקקו לנביא שיעיד על מקום המזבח. והרב צבי הירש קלישר, אשר דעתו היתה שחידוש הקרבנות אפשרי, השיב על דברי הגאון מגריידיץ, וכתב כי שם הוצרכו לנביא אחד שיוורה להם להוסיף על מדות המזבח (דהיינו לעשותו 32 x 32 אמות) ונביא אחר שיעיד על מקום התוספת. ועוד הוסיף וכתב, כי אנשי כנסת הגדולה באמת לא ידעו לכוון מרחק המזבח מכתלי המקדש, שכן אז טרם נכתבה המשנה, אולם אנו נוכל לעשות כן, על פי המפורש במשנה במסכת מדות.

כנגד דברים אלו יצא בתוקף ר' חיים נטאנזון בספרו 'עבודה תמה' (אלטונה תרל"ב). לאחר שדחה בראיות גדולות ועצומות את הסבירי של הרב קלישר אודות הצורך בנביאים, הוכיח כי שאלת כיוון מקום התוספת דווקא היא מוכרעת לחלוטין על פי דרכי ההלכה הרגילות, (וכן הראה נקודות אחרות תמוהות בפירושו). לאחר זאת

26 לכאורה אפשרי לומר שהשאלה היא בכל זאת שאלה מציאותית, דהיינו, מה היתה כוונת דוד ושלמה כאשר קידשו את המקום. אבל אינו נראה כן, כי לכאורה פשוט דלמאן דאמר לא קידשה לעתיד לבוא, היינו מפני שלפי דעתו אין כוח להחיל קדושה כזו, אף אם מכוונים לזה, ונפילת הכתלים מבטלת בעצמותה את קדושת המקום. ואף הקרבה באופן עראי, מצריכה קלעים במקום מציאות בניין, ואין מקריבין בשום אופן, ללא זה. וזו כמובו שאלה הלכתית מובהקת.

יצא בחריפות רבה נגד הנחתו האחרונה של הרב קלישר, אשר לפיה כביכול לא ידעו אנשי כנסת הגדולה את מסכת מדות, אשר לה זכינו רק אנו. וכך כתב:

"ועל האחרון אני בא, מה שאמר (הרב קלישר) דבימי בנין בית שני לא היו יכולין לידע איזה מקום מקודש למזבח, משא"כ בזמנינו זה, שיש לפנינו מסכת מדות דשם מפורש באר היטב מקום המזבח... בקראי הדברים האלה, מלאתי חמה וכעס, ואני אומר על ה'בעל העבודה' הזה, (כלומר הרב קלישר, שפירסם אז מאמר אודות חידוש העבודה במקדש בזמן הזה) אם בעל נפש הוא, יחוש לנפשו מעון וחטאת. וילך להשתטח על קברות הקדושים והטהורים אנשי כנה"ג לבקש מהם מנו (סליחה) על אשר פגם וחילל וזלזל בכבודם, אשר כתב עליהם והדפיס והפיץ בישראל כי הם לא היו בקיאים במסכת מדות, כמו שהיו בקיאים החכמים האחרונים, חכמי המשנה. — הלא המה אנשי כנה"ג אשר אין ערוך אליהם בתורה ובחכמה, וגם התנאים הראשונים לא העריכו עצמם כנגדם. והיו בהם כמה נביאים. הלא כל התורה שבע"פ מאתם תצא, ועל פיהם נבנה הבית לכל מדותיו וכל צורותיו, ומהם קבלנו מסכת מדות בכלל שאר תורה שבע"פ, מפה לפה ומדור לדור עד הדור חכמי המשנה. דהא בודאי ובודאי דהתנאים הנזכרים במסכת מדות, לא מדדו הם בעצמם כל העזרות והלשכות, הלא הרבה מהם שלא היו בזמן הבית, ולא ראו אותו בעיניהם מעולם, אלא אפילו התנאים הראשונים, ודאי וברור שלא לקחו קנה המדה בידם, ומדדו את התכנית, אלא שהיה גמירי להו מרבותיהם, כיתר התורה שבע"פ, ולמה לא יהיו אנשי כנה"ג שונים מסכת מדות על פה, כמו שהיו שונים החכמים האחרונים, חכמי המשנה?²⁷ ואדרבא! בימי חכמי המשנה, כבר היו נולדים ספקות ומחלקות... ועתה זה בא לחרף ולגדף מערכות אלהים, ולומר עליהם דלא הוי גמירי מס' מדות... ואיך יעלה על הדעת שבכל מרבית העם (שהיו בהם עדי ראייה) לא היה בהם יודע מקום המזבח על מכונו, כמו שהיו יודעים חכמי המשנה, שלא היו עדי ראייה. ויותר תמוה בתמהון לבב על קושית הגמרא (בזבחים שם) דמקשה בפשטות: 'אלא מזבח מנא ידעי', כאילו זה הוא מילתא דפשיטא בפשטות גמור, דודאי כל אנשי כנה"ג, עם כל מרבית העם, הכהנים וראשי האבות, אשר ראו את הבית והמזבח, כולם לא הוו גמירי מס' מדות...

ועוד אני אומר: אם אינהו לא הוו ידעי מס' מדות, מהיכן היו יודעין לבנות כל הבית על מכונו, עליוותיו וגזכותיו וכל הלשכות ותבנית כל דבר ודבר, וע"כ שהיה מסור בידם על פה, כמו שמסר דוד לשלמה, ולחכמים שהיו בימים ההם,

27 וקצת צריך עיון, דהרי כפי מה שפסק הרמב"ם, בהלכות בית הבחירה ד, ב (על פי תלמוד ירושלמי), היה הספק בשאלת אמה טרקסין, ספק במדות, ולא ספק בשאלה ההלכתית האם קידשו את המקום (ולעיל בפרק ו, סימנים ד, ה, נתבאר העניין בהרחבה). אולם באמת אין להכחיש, כי ספק זה גם לחכמי המשנה האחרונים לא נתבאר (וגם נביאי בית שני לא הכריעו בו), ואם כן עדיין הצדק עם המחבר, הטוען כי לא יתכן שהדבר היה אצל חכמי כנסת הגדולה בספק, ואצל התנאים נפשט הספק.

כמו כן מסרו הם לתלמידיהם מדור לדור, עד אנשי כנה"ג, וכמו שמסרו הם להבאים אחריהם, והוא מס' מדות אשר בדינו" 28.

הנחות אלו מעלות כמובן את הבעיה, מדוע באמת הוזקקו בבית שני לנביא. על זאת משיב הספר הנזכר וכותב: "וע"כ צ"ל שיש איוה מניעה ליה, ואף אם אנחנו לא נדע מה המניעה בזה, צריכים אנו לתלות בחוסר דעתנו. אולם באמת לא נפלות ולא רחוקה היא, לידע המניעה". ולאחר קביעה זו מנסה הוא לברר בעצמו את המניעה, וקובע כי המניעה האמיתית היא ידיעת שיעור האמת, כי באמת לכל מילי דאורייתא, אפשר לשער את גודל האמה באדם בינוני, אף שאין שני בינוניים שווים ומשום כך ברור שאין זו קביעת אמה מדוייקת ומוחלטת, זה מספיק לצורך קיום דיני התורה". ואע"ג דדבר ברור שהאמות והטפחים שלנו, לא ישוו לאמות וטפחים של משה, לא איכפת לך בזה, כיון ד'תורה ציוה לנו משה מורשה קהלת יעקב' (דברים לג, ד). וכיון שהתורה לנו למורשה לדורות עולם, והוא כלל גדול: 'לא נתנה תורה למלאכי השרת', ואין הקב"ה בא בטרוניה עם בריותיו, והרי זה כאילו כתוב במפורש, שבכל דור דור נקיים המצוות כפי מדות והאמות והטפחים שלנו" 29. אולם, יש דין אחר אשר אי אפשר כלל שיהיה תלוי בשיעורין היחסיים, כפי מה שהם משתערים בכל דור ודור, וזה מקום המזבח. כי המזבח אינו משנים מקומו לעולם' (רמב"ם, הלכות בית הבחירה ב, א). ואין הקפידא במזבח שיהיה רחוק כך וכך אמות מכותל מזרח, וכך וכך אמות מכותל צפון. דאדרבא, על העזרות בידוע אפשר להוסיף, אלא עיקר הקפידא על מקום מסויים, שהוא המקום האמיתי שהיה בו מזבחו של אברהם אבינו, והקודמים לו (עיין לעיל סימן ב). וקביעת המקום המסויים והמוחלט בדווקא אינה קשורה כלל לשיעורי האמה והטפת. ולקביעה זו צריך נביא 30.

ובאמת על פי מה שביארנו לעיל בשם, ה'מקדש דוד' והגרי"ז סולוויצקי, דגזירת הכתוב היא שחידוש המזבח צריך נביא, (או ליתר דיוק צריך גם נביא, כמו שנתבאר לעיל), אין צורך בתירוץ של ר' חיים נטאנוון בעניין חוסר הבהירות בשיעור האמה, וברור שהיו צריכים נביא, אף על פי שידוע בדרכי הלימוד היכן מקום המזבח. ואם כן האמת היא כהנחתו של ר' אליהו מגרידיץ, שחידוש הקרבנות מצריך נביא. וכן טען גם ר' דוד מקרליץ, בספרו שאילת דוד, קונטרס דרישת ציון וירושלם (וראה עוד לקמן בסימן ט, מה שיש להסיק מכאן לעניין חידוש הקרבנות בזמן הזה).

ותירוץ זה נראה עיקר, שהרי אחד משלושת הנביאים שעלו עמם מבבל העיד

28 עבודה תמה, שער ב, דף כ.

29 יסוד זה של יחסיות השיעורים בדורות השונים נתברר בהרחבה על ידי החוון איש וצ"ל, בכמה מקומות.

30 אין הטענה מכריעה, שהרי אף על פי שהמזבח מקומו קבוע, מכל מקום גם קביעה זו, כשאר מצוות התורה היא. וגם על הלכה כזו יכול להיאמר הכלל, 'לא ניתנה תורה למלאכי השרת' כי יכול האב לצוות על בנו, עשה לי מזבח במקום זה וזה, ותמצאהו על ידי מדידה ממקום זה וזה, ובמה שתמדוד ותמצא, יחשב לפני כאילו עשית במקום האמיתי ממש. ועוד, שאם כתלי הבית נשאר קיימים, אפשר היה לכוון על פיהם שיעור האמה באופן מדוייק.

שמקריבים אף על פי שאין בית. הלכה זו ודאי אינה קשורה לשיעור האמה המשתנה בכל דור, ועל כרחין נראה בפשטות שלא כדברי בעל הספר 'עבודה תמה', אלא כדברי האחרונים שצריך לזה נבואה מגזירת הכתוב (ודברי הספר 'עבודה תמה' יש ליישב בדוחק).

ובספר 'התקופה הגדולה', דף קיב, מביא הרה"ג ר' מנחם מנדל כשר שליט"א, שמצא מדרש מפורש, ממנו משמע שצריך נבואה לחידוש הקרבנות. המדרש הוא 'מדרש ווטא', שיר השירים פרשה ב, ובו נאמר: "השבעתי אתכם בנות ירושלם וגו' את האהבה — איוו היא האהבה? זו ירושלם, שאמר הקב"ה לישראל, בניתם ביהמ"ק וחרב, לא תבנו עוד עד שתשמעו קול מן השמים, לקיים מה שנאמר, כנשוא נס הרים תראו וכתקוע שופר תשמעו" (ישעיהו יח, ג),³¹

ומכל מקום, יש לציין כי שאלה זו קשה להכריע בה באופן מוחלט. שהרי אין לכאורה דרשה³² המצריכה נבואה לדורות לצורך המזבח (ופשטות דברי הספרי המובאים לעיל בסימן ה הם על תקופת דוד בלבד, אף שאינו מוכרע). וגם הרמב"ם, שממנו דקדקו כמה אחרונים הלכה זו, אין להתעלם מכך שלא כתב הלכה כזו במפורש. ולקמן (בסימן ט) הבאנו דעת ר' יחיאל מפריש, אשר ככל הנראה סבר שאין צורך בנבואה לחידוש הקרבנות.

ונראה שעל כל פנים, אף אם קיים כלל הקובע שיש צורך בנביא לחידוש הקרבנות, אין זה אלא לגבי דיני קרבנות ממש. אבל עצם הבירור התורני אודות המקום אמת גמורה הוא על פי דין תורה. ויועיל דין זה הלכה למעשה בזמן הזה לצורך הלכות ביאת מקדש (גבולות העזרה והחיל, וההיתר להתקרב אליהן), אלא שגזירת הכתוב היא, שאין עושיין מעשה להביא קרבנות, זולתי על פי נביא.

העולה מכל זה, כי בבית שני, ודאי מיצו כל מה שיכלו בדרכי התורה וההלכה, וזאת לפי כללי הפסיקה המקובלים בתורה שבעל פה. ומכל מקום הוצרכו לנביא משום סיבה מיוחדת, או משום שנתעלמו מהם כמה פרטים אשר נביא מוסמך לגלותם, או מפני שיש הלכתא מיוחדת המצריכה גם נביא, בנוסף לבירור ההלכתי בהלכות מקדש.

ט. 'כי רצו עבדיך את אבניה'

בניין בית המקדש לעתיד והגאולה השלמה גם הם קשורים למעשי בני אדם. אמנם כבר דרשו חז"ל על הפסוק 'אני ה' בעתה אחישנה' (ישעיהו ס, כב), כי שתי אפשרויות הן — זכו 'אחישנה', לא זכו 'בעתה' (סנהדרין דף צח). ואם כן תבוא הגאולה 'בעתה' על כל פנים. אך ודאי הדרך האחרת, דרך של 'זכו אחישנה', תלויה במעשי בני אדם. בתוך מעשים אלו תופסת ההשתדלות בנושא בית המקדש מקום מרכזי. וכך נאמר בספר הכוזרי, בסופו:

31 ועדיין יש לחלק בזה בין בית המקדש המצריך נביא, לבין בניין המזבח וכעין מה שכתבנו לקמן (בסימן ט) בשאלת הסתירה בדעת הגר"א.

32 עיין בחשובות חתם סופר, ביורה דעה, סוף סימן רלו, שם ניסה למצוא דרשה בנושא זה.

"גם מי שמעורר בלב בני אדם אהבה למקום הקדוש הזה, ראוי לשכר בלא ספק, והוא מקרב עת בוא תקוותנו. כמה שנאמר, אתה תקום תרחם ציון, כי עת לחננה כי בא מועד — כי רצו עבדיך את אבניה, ואת עפרה יחננו. (תהלים קב, יד-טו). ואת אומרת, ירושלים לא תיבנה כי אם כאשר ישתוקקו אליה בני ישראל תכלית תשוקה, ער אשר יחוננו את אבניה ואת עפרה" ⁸⁸.

דברים אלו של ספר הכוזרי רגילים היו להידרש בדורות האחרונים לעניין ארץ ישראל כולה והצורך ליישבה, ולגרום על ידי אתערותא דלתתא לקירוב הגאולה השלמה. אך אין להתעלם מכך, שעיקר הדברים מכוון כלפי בית המקדש, ציון וירושלים. גישה זו זכתה לביאור רחב בשם הגר"א בספר 'קול התור', ושם בפרק רביעי הודגש מקומה המיוחד של דרך זו, בין דרכי הגאולה. כי אופן הגאולה מתואר על פי חז"ל בארבע דרכים: א. אם עושין תשובה נגאלין (מיד); ב. אם אינם עושין תשובה, הקב"ה מעמיד עליהן מלך שגזרותיו קשות משל המן, ועושין תשובה ונגאלין (ושתי דרכים אלו הן בגדר 'אחישה', כנראה מן הדברים); ג. הגאולה תבוא באתחלתא על ידי שיבת ציון (ועוד דרכים המשתייכות לסוג 'אתערותא דלתתא'); ד. הגאולה תהיה על כל פנים במועד הקץ המכוסה. הדרך השלישית הנוכרת שונה מן האחרות, בכך שהיא גורמת לקירוב 'מועד הקץ' הכמוס בחשבונות הגאולה, או כביכול קירוב 'בעתה', והיא לדברי הגר"א הדרך המסורה בדינו.

רעיון זה של קירוב מועד הקץ, מבוסס על שיטת חישוב מיוחד של זמן הקץ בדניאל, אשר בסופו, במקום שמדובר על עצם חישוב הקץ המכוסה, כתוב 'מועד מועדים וחצי'. על זה כתב בספר 'קול התור': "סימן לכל מועד, על פי פעולתם. והחצי לחצי וכן הלאה... נמצא שגם כל מועד מתקצר בחצי הזמן (כלומר חישובי הקץ השונים, משתנים ומתקצרים על פי פעולת ההשתדלות). וזאת כוונת 'כי בא מועד', כלומר שלא נצטרך לבא אל המועד, אלא המועד יבא אלינו, אחרי ש'רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו'" (קול התור, פרק ב).

רעיון זה של קירוב מועדי הקץ הביא את הגר"צ ר' צבי הירש קלישר לדעה, כי דווקא חידוש הקרבנות הוא זה שיביא את הגאולה השלמה, כפי שכתב בספרו דרישת ציון.

ובספר דרישת ציון, במהדורה שיצאה בירושלים בשנת תרע"ט על ידי הרב יוסף דומיטרובסקי, מובאים בהקדמה דברים ברוח זו בשאלת חידוש הקרבנות, בשם הגר"א. מפאת חשיבות הדברים, אני מעתיק כאן קטע מהקדמת הרב דומיטרובסקי, ובה דברי הגר"א:

"ומצאתי בספר סלו סלו המסילה, מאת הרה"ג הדרשן מוה"ר נתן פרידלאנד, שם בדף ע"ז וז"ל: כי למדתי אצל הגאון הצדיק המחוכם בכל החכמות ר' יוסף

33 כוזרי מאמר המישי, כז (על פי תרגום יהודה אבן שמואל).

זונדיל סלאנטער זצ"ל, אשר שבקו חיים בירושלם בקדושה וטהרה, והוא היה תלמיד מובהק של הגאון קדוש ד', ר' חיים מוואלאזין זצ"ל, אשר כל דבריו וסיפוריו תמיד מרבו המובהק הגר"א מווילנא זי"ע, והיה רגיל לומר משמו כדברים האלה: היינו: אם נשיג רק הר הבית, להקריב עליו קרבן תמיד פעם אחת, הרי זה לאחר המעשה. והיה מדבר זאת בלשון אשכנז, לשוננו, בזה הלשון: "או מיר וועליו זיך אהויף חאפין מיט דאן קרבן תמיד אויף דען הר הבית, איז שאן נאך אלעס" (תרגום מדוייק יותר לעברית, הוא כך: "אם אנו נאחו עם קרבן התמיד על הר הבית, הרי זה מיד אחר הכל". כלומר, דבר זה יביא מיד לגאולה שלמה). וואת היתה דעתו הנשגבה, אשר קרני הודו קבירא בי, מאז אשר שמע מרבו, ורבו מרבו הקדוש הגר"א מווילנא זי"ע, עכ"ל. ובהיותו ביום עש"ק כ' תמוז בבית הרב הגאון וכו' מוה"ר צבי פסח פרנק, והיה שם אחד מחכמי ירושלם, וכאשר דברנו בענין זה, אמר לפנינו שהוא מעיד בעדות גמורה, כי הוא שמע מפיו של הרה"ג הצדיק ר' יצחק מלצאן מקעלעם ז"ל, כי דבר זה שכתבתי בשם 'סלו סלו המסילה', שמע מאת רבנו הגאון הגדול ר' נפתלי צבי יהודא ברלין מוואלאזין זצ"ל, והוא אמר לו מפורש שדבר זה יש לו בקבלה, איש מפי איש, עד הגר"א זצ"ל".

ואמנם מה שהביא בשם הגר"א בעניין קרבנות צריך עיון, דהרי הגר"א עצמו כתב, (ראה לקמן סימן יא), שבניין בית המקדש דווקא על ידי משיח, ושמא יש לחלק בין הקרבת קרבנות (ובנין המזבח) לבין בניין הבית עצמו. וצ"ע. ובאמת דרך זו של קירוב הקץ על ידי אתערותא דלתתא היתה ככל הנראה דרכם המעשית של בעלי התוספות בסוף האלף הקודם, כאשר שלוש מאות רבנים עלו ופעלו לחידוש הישוב בארץ⁸⁴. ובספר 'כפתור ופרח' (שער ששי) כתב בשם מה"ר ברוך ז"ל כי "רבנו חננאל (כנראה, יחיאל) דפריש ז"ל אמר לבא לירושלם והיא בשנת שבע עשרה לאלף הששי, ושיקריב קרבנות בזמן הזה". המחבר עצמו מספר שם, כי לא הספיק לדון בפרטי המאורע לפני ר' ברוך, והוא עצמו מעורר שם את שאלת הטומאה הדחוייה בצבור, ואת שאלת יחוס הכהונה, שהן כידוע משאלות היסוד של חידוש הקרבנות בזמן הזה.

ואולם לא נתבאר לנו מן הדברים, מדוע התעורר לכך ר' יחיאל מפריש דווקא בתקופה הזאת. והאם היתה קשורה התעוררות לשנה הזאת, או שמא מקרה הוא. ואולם בזמן האחרון, יצא לאור מכתב יד ספר 'תשובות פסקים ומנהגים מאת חכמי אשכנז וצרפת'⁸⁵ ושם (בעמ' 312—310) מפורש, כי קבלה היתה בידם שבשנת שבע עשרה לאלף הששי עתיד המשיח לבוא⁸⁶. ולפי זה ברור כי השתדלותו של ר'

34. בשנת תתקע"א לאלף החמישי עלו לארץ ישראל שלוש מאות רבנים מצרפת ואנגליה (שבת מיהודה). יש לציין כי שנה זו היא ערב אחד המועדים החשובים ביחס לקץ, כי שנת תתקע"ב היא השנה שבה היתה צריכה להתחדש הנבואה (כהקדמה לבוא המשיח), לפי חשבון שמביא הרמב"ם באגרת תימן בקבלה מרבתי (עיי' סדר הדורות, על שנה זו).

35. נערך על ידי א' קופפר. יצא לאור בהוצאת מוקיצי נרדמים, ירושלים תשל"ג.

36. בספר מופיעים חשבונות אחדים, אשר מורים על שנת ה' אלפים י"ז. חשבונות אלו

יחיאל מפריש היתה קשורה דווקא לתאריך זה. ואמנם את עצם כוונתו אי אפשר לברר במדויק, כי יש מקום לומר שהתכוון להקריב דווקא אחר בוא המשיח. ואם כך הוא, אין עניין בדבריו לשאלת חידוש הקרבנות בזמן הזה, כי הוא לא 'בזמן הזה' נתכוון להקריב. אבל מדברי ר' ברוך המובאים ב'כפתור ופרח', ומדבר ה'כפתור ופרח' עצמו, נראה בבירור שאכן התכוון להקריב קרבן בזמן הזה. ולפי זה מטרתו היתה דווקא הבאת הגאולה בדרך ההשתדלות הטבעית. וכמו שהובא לעיל בשם הגר"א, כי הקרבת התמיד תביא לאתגר את הגאולה (ועל כל פנים, הדבר ברור כי יחיאל מפריש ביקש להתקרב לגאולה ככל שביכולתו, בין אם התכוון להקריב טרם בוא המשיח, ובין אם התכוון להיות ראשון המקריבים בעת הקץ).

ואמנם, אם כוללת דרך זו הקרבת קרבנות בפועל, או שהקרבת קרבנות היא מן הנמנעות, זה לכאורה תלוי בשאלה שנתבררה לעיל (בסימן ח), האם זקוקים לנביא לצורך בניית המזבח. ולפי אותן דעות שיש צורך בנביא, לכאורה אין דרך ההשתדלות פתוחה בפנינו. אבל באמת, אין זה גורע מיכולתנו וחובתנו באתערותא דלתתא, מכמה טעמים:

א. כבר הזכיר בספר הכוזרי כי גם לעורר בלב בני אדם אתבה למקום הקדוש הוא מכלל הדברים המקריבים את הגאולה (וכנראה לדעתו, זה הביאור בתחילת הפסוק במלים 'כי רצו עבדיך את אבניה') וזה אינו תלוי בשאלה אם יש בידינו לבנות בפועל את בית המקדש.

ב. כבר הוכחנו לעיל (בסימנים ה, ח) שאין הנבואה שורה בעניין זה, אלא אחר שמצאו את המקום בדרך לימוד, ואז 'הקב"ה מסכים לדבריהם' כפי שהתבטא הגר"א (הובא לעיל בסימן ה). ואם כן אדרבא, העיסוק בצדדיו ההלכתיים הוא תנאי הכרחי להשראת הנבואה בנושא זה. וכמו שכתב המלבי"ם (הובא לעיל בסימן ה), נמצא שגם אם יש צורך בנבואה לצורך בניין המזבח (דבר שהוא תלוי במחלוקת כאמור), ודאי יש צורך במציאת המקום קודם לכן, בדרכי ההלכה.

ג. גם עצם הנבואה אי אפשר לראותה כדבר שאין אליו שייכות כלל. וכמו שהוכיח הראי"ה קוק זצ"ל לצורך קביעת מקום המזבח, מספיקה דרגת רוח הקדש. וכמו שמצינו בבית שני שראו מיכאל שר הגדול עומד ומקריב על גב המזבח, והיינו לפי פשוטו ברוח הקודש. ואם כן אף על פי שהנבואה נחתמה "רוח"ק לא נסתלקה מהראויים לה בכל דור ודור, וכמ"ש הרח"ו ז"ל בשער הקדושה. וכד' תנא דב"א, דהכל לפי מעשיו רוח"ק שורה עליו" (משפט כהן, סימן צב). ואם כן פשיטא שצריך להתכוון לבניין בית המקדש בפועל, על כל פנים.

מובאים מפי הר"ר יעקב מפרובינש, שקיבל מאביו הר"ר מאיר, והר"ר מאיר קיבל מר' אליהו אביו מפריש (מפריס), והוא מרבו ורבו מרבו עד נביאים אחרונים. יש להעיר כי אמנם חשבון ה"א י"ז שהזכירו הוא בעצם שנה יותר מאוחר. כי החשבון שם הוא לאדה"ר ולא לבה"ר. אך מכל מקום כיוון שהזכירו במפורש שנת י"ז, נראה דהיא גם שנת העלייה של ר' יחיאל מפריס. ודברי ה'כפתור ופרח' לאותה שנה מכוונים. (תודתי נתונה לידידי ר' אריה קימלמן שהפנה תשומת לבי לדבר זה).

ובשפת אמת (הנכה, תרמב, תרמג) כתוב: "כי יש לנו לידע כי גם בזמן ביהמ"ק היו צריכים יגיעה רבה לראות הפנימיות. לכן צריכים להכין עצמו להיות מוכנים לבנין ביהמ"ק, ולא לבקש בנין ביהמ"ק בלבד". מלבד כל אלו, יש להזכיר דברי המדרש:

"בא וראה, כשהקב"ה הראה ליחזקאל צורת הבית וכו' אמר יחזקאל לפני הקב"ה, רבש"ע, עד עכשיו אנו נתונים בגולה, בארץ שונאינו, ואתה אומר לילך ולהודיע לישראל צורת הבית, וכתוב אותה לעיניהם, וישמרו את כל צורותיו ואת כל חוקותיו, ומה יכולין לעשות, הנח להם עד שיעלו מן הגולה, ואח"כ אני הולך ואומר להם. אמר ליה הקב"ה ליחזקאל, וכי בשכיל שבני נתונים בגולה יהא הבנין בטל, גדולה קריאתה בתורה בבנינה. לך אמור להם שיעסקו לקרות בהן מעלה אני עליהם כאילו הם עסוקים בבנין הבית"³⁷.

י. המקדש השלישי ובנינו

לאחר חורבן הבית השני, נכתבה כידוע המשנה ובה מסכת מדות. על כתיבת מסכת זו בסדר המשניות כתב הרמב"ם: "ואחר (מסכת) תמיד, מדות. והתועלת בכך שמשכיבה, לשמור בו אותה צורה, ואותו היחס, כי אותו היחס מאת ה', כמו שאמר: הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל (דברי הימים א, כח, יט)³⁸. משמעותם הברורה של הדברים היא, כי הבית השלישי יבנה בידי אדם, ולא בדרך נס. דבר זה מפורש בספר משנה תורה לרמב"ם, בהלכות מלכים פרק אחד עשר, שם הוא קובע כי המלך המשיח יבנה את בית המקדש, בהתאם לדבריו שם, אין המלך המשיח מחולל נסים, ואין טבע העולם משתנה בזמנו.

ואמנם מדבריו שם משמע, שבניין בית המקדש דווקא על ידי המלך המשיח, ואם כן אין לנו עסק בדבר עתה. וזה לא כפשטות דבריו במבוא לפירוש המשנה, משם משמע שיש תועלת ממשית בלימוד מסכת מדות. וגם בהלכות בית הבחירה פרק ראשון קבע במפורש, כי בניין בית המקדש מצות עשה הנוהגת לדורות, ולא הצריך למצווה זו את המשיח דווקא.

ובכלל יש לזכור, כי לדעת הרמב"ם אין ימות המשיח שונים מבחינה הלכתית מתקופות אחרות. ואם כן לא תיתכן כמעט הלכה הקשורה לבית המקדש ותלויה דווקא במלך המשיח.

וכעין זה מצאנו ברמב"ם עצמו לעניין חידוש הסמיכה, שהרמב"ם קבע כי מבחינה הלכתית הדבר אפשרי בכל עת, שכן בזמן המשיח ודאי תשוב הסנהדרין, כמו שנאמר בתחילת ישעיהו: "ואשיבה שופטך כבראשונה". ואם כן ודאי קיים נוהל לחידוש הסמיכה, ואותו נוהל קיים בלי ספק בכל עת³⁹.

37 ילקוט שמעוני יחזקאל שפג.

38 הקדמת הרמב"ם מסדר זרעים, מהדורת קאפה (תרגום בלבד), עמ' יז.

39 כך פסק הרמב"ם בהלכות סנהדרין ב, יא, וכך ביאר את שיטתו בפירוש המשניות בסנהדרין א, ג.

ונראה, דלדעת הרמב"ם ודאי אין כל מניעה בכניית בית הבחירה קודם שיבוא המשיח. דאין שום דין בהלכות בית הבחירה התולה את הבית השלישי במשיח. ומה שהזכיר הרמב"ם שהמשיח יבנה את הבית השלישי, היא למעשה קביעה מציאותית המבוססת על נבואת הנביאים בעניין הגלות והגאולה, אבל אין בזה שום מניעה הלכתית גם בזמן הזה (ולמעשה כך יש לדקדק בדעתו גם בעניין חידוש הסנהדרין, שחידוש הסנהדרין במציאות ודאי קשור לימות המשיח, כמו שהזכיר הרמב"ם עצמו דברי הנביא ואשיבה שופטין כבראשונה, אף על פי שאין בדבר כל מניעה הלכתית, בשום תקופה). והראב"ד, אף על פי שנחלק עם הרמב"ם בשאלה, האם אפשר להקריב בזמן הזה ⁴⁰, אינו חולק על עצם הרעיון שבניין בית המקדש בידי אדם. אלא שלהראב"ד יצטרך מי שיבנה את הבית השלישי, גם לקדש אותו. ויש לאל ידו של המלך המשיח לבצע פעולה זו, כשם שיכול לעשות זאת כל מלך. כי לדעתו על פי ההלכה יכול מלך לבדו לקדש את בית המקדש ⁴¹.

אלא שיש מחלוקת בין הראב"ד לרמב"ם בשאלת אפשרות בניין מזבח לבדו, כי לראב"ד צריך מחיצות עזרה לצורך קדושה מחדש; ואין כאן מקום להאריך. והנפקא מינה במקרה שיכולין לחדש המזבח אך מגועים משום מה משאר הבניין. אולם, יש ראשונים האומרים במפורש כי בית המקדש השלישי ירד משוכלל ומתוקן מן השמים ללא מעשה ידי אדם. ובגמרא במסכת סוכה דף מא ובראש השנה דף ל, א, משמע שבית המקדש השלישי אפשר שייבנה בלילה (בליל ששה עשר בניסן, שהוא הלילה שקודם הנפת העומר) או ביום טוב ראשון של פסח. ושני דברים אלו בלתי אפשריים על פי ההלכה. ועל זה כתבו רש"י ותוספות, שבית המקדש השלישי, לא יבנה כלל בידי אדם, אלא ירד משוכלל באש מן השמים. וכמו שכתוב בתורה 'מקדש ה' כוננו ידך' (שמות טו) שאינו מעשה ידי אדם, אלא כביכול מעשה ידיו של הקב"ה. ובעקבות דברי רש"י ותוספות הלכו עוד כמה ראשונים בגמרא שם. ובתוספות שבועות דף טו ציינו במפורש, כי מקור דבריהם הוא במדרש תנחומא, אשר כך מתבאר בו המקרא הנוכח. ובאמת לפי פשטות הדברים יש לפנינו מחלוקת במדרשים. ובויקרא רבה פרשה ט מפורש כי 'מלך המשיח יבא ויבנה בית המקדש', כדברי הרמב"ם שהובאו לעיל. וכבר הזכרנו לעיל (סימן ב) דברי חז"ל, הדורשים את הפסוק 'מקדש ה' כוננו ידך' באופן שונה מדברי התנחומא, ודווקא על מעשה ידי אדם, דהיינו מעשי ידיהם של צדיקים; וזה דווקא כרמב"ם.

ושמעתי מידידי הרה"ג ר' אביגדור נבנצל שליט"א, כי ייתכן שבאמת שתי אפשרויות הן: או שיבנה בידי שמים, או שיבנה בידי אדם. ואם זכו יבנה בידי אדם: (כמו שמצינו, 'זכו אחישנה') ואם לא זכו, יבנה בידי שמים. וראיה לדבר מצינו במפורש במסכת שמחות (פרק שמיני): "ראוי היה בית המקדש ליבנות (בידי שמים), שאילו לא עמדו דוד ושלמה, שנאמר: מקדש ה' כוננו ידך". הרי שדוד ושלמה זכו ונבנה

40 השגות הראב"ד בהלכות בית הבחירה, פרק ששי.

41 כך מפורש בגמרא שבועות דף טו, א, דלמאן דאמר קדושה ראשונה לא קידשה לעתיד לבוא 'באחת מכל אלו' תנו.

המקדש בידי אדם, ועל ידם. ואילו לא היו בעולם בעלי זכות כמוהם, היה הקב"ה בונה את המקדש על כל פנים אלא שאז חסר היה לעם ישראל קיום אותה מצווה בפועל. ובתפארת ישראל, ריש מס' מדות (בועז א) תירץ את הסתירה בין המדרשות באופן אחר, וקבע כי הכוונה במדרש תנחומא הנזכר אינה כפשוטה אלא 'שהקב"ה יסייעם בדרך גס שיבנוהו'. ובאמת כך ממש מוכח מדברי סדר אליהו רבה, פרק כח, אשר בו נאמר: "מקדש ה' כוננו ידיך — כפיכול אין בית המקדש נבנה בידי אדם אלא בידו בלבד". ועיין בספר מקדש מלך, בהערות הרר"י בשדה, שהביא שם הרה"ג ר' יוסף כהן שליט"א, שכך מצא בוזהר (פרשת נח) לגבי מקדש שלמה, שנאמר בו 'והבית בהבנותו' וביאר בוזהר שכפיכול נבנה הבית מעצמו, כי ברכת ה' שרתה על מעשה ידיהם.

ובאמת גופו של הרעיון שהבית השלישי יבנה בידי שמים קשה מאד מן הבחינה ההלכתית, כי אם ירד הבית משוכלל מן השמים, הרי יתא חסר בבנין הבית דין 'לשמה'. והרי החובה לבנות את הבית 'לשמה' חובה גמורה היא. וכבר הוכיח עניין זה בספר מקדש דוד⁴², וקבע כי דין 'לשמה' מעכב בבניין המזבח. ועל כן העלה השערה כי המזבח לעתיד לבוא ודאי יבנה בידי אדם, ורק הבית עצמו יבנה בידי שמים. ועיין בהרר"י בשדה⁴³, שהוכיח שהוא הדין גם ביחס לבית המקדש עצמו, שצריך להיבנות 'לשמה', ואם כן שיטת הסוברים שייבנה בידי שמים צריכה עיון (ועיין בהרר"י בשדה שם, במה שמיישב שיטת רש"י, דהוי כ'סתמא לשמה'. ובדרך אחרת כתב ליישב שם בשם הגר"א פריסמן ז"ל, דאולי אם קדושה ראשונה קידשה גם לעתיד לבוא, ואין בניין בית המקדש מעכב בקרבנות, אין צריך גם 'לשמה', ע"ש. ואין תירוצים אלו מרווחים).

אולם באמת גם לא ידך גיטא קשיא, דהרי בגמרא סוכה דף מא משמע במפורש, שהבית השלישי אפשר שייבנה קודם עלות השחר של יום הנפת העומר. (כלומר קודם עלות השחר של טו ניסן) בפרק זמן קצר, אשר בו לא יספיקו להתכונן לקציר העומר — והיינו כמפורש שם בגמרא — או בליל מוצאי יום טוב ראשון של פסח, או ביום טוב עצמו סמוך לשיקיעה, וזה לא ייתכן כמובן בידי אדם. וכמו שכתבו הראשונים שם, מוכח שיהא הדבר בדרך גס. ולשיטת הרמב"ם קשיא.

ועיין בתפארת ישראל הנזכר, בתחילת מס' מדות, שתרץ דעל פי הדיבור שאני וצריך עיון איך יותר על פי נביא דבר האסור מן התורה, וצריך לומר, דכוונתו בהוראת שעה, ובמקדש דוד בתחילתו כתב, דאם קידשה לע"ל, אפשר שגם הבניין בלילה כשר. וגם זה קשה מכמה פנים ועיין בהרר"י בשדה, במה שהקשה על דבריו⁴⁴.

ובספר דרישת ציון וכן בספר מקדש דוד שם, תירץ את השאלה איך ייתכן שייבנה בחמישה עשר, שהוא יום טוב, והרי אין בניין בית המקדש דוחה שבת ויום טוב. וכתב דבאמת כל הדיון בסוכה אינו להלכה, כי הלכה כר' יהודה שיום הנף אסור כולו מדאורייתא, ולא משום גזירה, 'מהרה יבנה בית המקדש'. אולם, תירוצי הגמרא שם כדעת האומר שיום הנף אסור מדרבנן הם אליבא דר' אליעזר, אשר הוא סובר דמכשירי

42 בסימן א הלכות בית הבחירה (בדף ב, עמ' ג-ד).

43 מקדש מלך, עמ' ז.

44 מקדש מלך, עמ' ט.

מצווה הדוחה את השבת (כמו מילה) דוחין אף הם את השבת. ולפי זה מכשירי קרבנות התמידין והמוספין דוחין את השבת. וברור שזה דין בניין המזבח. ומה שדרשו חז"ל שאין בניין בית המקדש דוחה שבת, היינו דווקא בבית ראשון, דקודם לכן הקרבנות קרבין בבמת צבור, ואין התמידין והמוספין מתעכבין בעבור בניין בית המקדש, וכל עוד לא נסתיים הבית, היו הקרבנות קרבים כהלכתם. על כן אינו דוחה את השבת.

ודבר זה מפורש בתלמוד ירושלמי⁴⁵, אשר בו נקבע כי בניין המזבח דוחה את השבת לדעת ר' אליעזר. ואמנם גם אחר הדברים האלה עדין לא נפתרו כל הבעיות. ובספר מקדש דוד כתב, דאף אם בעלמא בניית המזבח בגדר מכשירי קרבן הדוחים יום טוב קשה. כי בגמרא נאמר (באחד התירוצים), שביית המקדש יבנה בחמישה עשר, סמוך לשקיעת החמה. ואז אי אפשר יהיה להקריב עליו קרבן ביום טוב עצמו, שהרי אין מחנכין המזבח אלא בתמיד של שחר. ובכהאי גוונא, ודאי אין בניינו דוחה יום טוב. ועיין שם באורך במה שכתב בזה.

העולה מכל זה, לדעת הרמב"ם ודאי חובה גמורה לעסוק בהלכות בית הבחירה הלכה למעשה. ולשם כך נכתבה מסכת מדות. ולפי דעת הראב"ד שקדושה ראשונה לא קידשה לעתיד לבוא, אפשר שהחיוב עוד יותר גדול, כי לשיטה זו, משמע מדברי האחרונים דודאי בניין בית המקדש בידי אדם, ובידי שמים לא מהני כלל.

ואולם לדעת רש"י, שהבית העתיד יבנה מאליו, לכאורה אין בעיסוק בהלכות אלו עניין מיוחד יתר על שאר חלקי התורה. אבל כבר הבאנו לעיל (בסוף סימן ט) דברי המדרש, שהעוסק בהלכות בית המקדש מעלה עליו הקב"ה כאילו בנאו. וזה ודאי שייך גם לדעת רש"י. על כל פנים לשיטת רש"י, לכאורה אין לנו עניין מעשי בלימוד הלכות בית הבחירה.

אבל באמת, רש"י עצמו כתב להיפך, וקבע כי הלכות בית הבחירה הלכה למעשה ניתנו. ודבריו הם בספר יחזקאל, אשר בו נאמר: "ואם נכלמו מכל אשר עשו, צורת הבית ותכונתו ומוצאיו ומובאיו וכל צורתו ואת כל חקתיו וכל צורתו וכל תורתו הודע אותם, וכתב לעיניהם וישמרו את כל צורתו, ואת כל חקתיו, ועשו אותם" (יחזקאל מג, יא). ועל דברי יחזקאל אלו ובעיקר כפי הנראה, על המלים 'ועשו אותם' (המופיעות בסוף הפסוק) כתב רש"י, פירוש שמצא (כנראה בקונטרס מגנצא) וז"ל: "וישמרו — ילמדו עניני המדות מפיד, שידעו לעשות לעת קץ, מצאתי". נמצא כי גם לדעת רש"י יש חיוב בלימוד צורת הבית הלכה למעשה.

ואולם יש להעיר, כי בעצם שאלת בניין הבית לעתיד לבוא קיימת לכאורה סתירה גדולה, בשאלה מה תהיה דמותו, שהרי מן האמור לעיל בשיטת הרמב"ם, נראה לכאורה כי יש לבנות את הבית בצורה המתוארת במסכת מדות, דהיינו כדמות בית שני. אולם זה לא ייתכן, כי הבית העתיד, ודאי עתיד להיבנות ממש כפי הכתוב ביחזקאל, וכמו שכתב הרמב"ם 'בנין העתיד אע"פ שהוא כתוב ביחזקאל, אינו מפורש, ובוני בית שני לא בנו את הבית בדמות הכתובה ביחזקאל, אלא כפי שניסח זאת הרמב"ם בהמשך

הדברים 'בנוהו כבנין שלמה, ומעין דברים המובאים ביחזקאל" (הלכות בית הבחירה א, ד). ואם כן חוזרת השאלה, למה באמת נכתבה מסכת מדות, ומה טעם ועניין מעשי יש לעיסוק בה.

ושמעתי מהרב ר' אביגדור נבנצל, בשם רבו ר' נחום פרצוביץ, דבאמת הדבר תלוי בשאלה מי יבנה את הבית השלישי כי אם נבנהו אנחנו, עלינו לעשותו כדמות הבית השני, דאין אנו מחויבים בזה יותר מאנשי כנסת הגדולה. אך אם יבנהו המלך המשיח (שיהא חכם כמעט כמשה רבינו) או אם יבנה משוכלל מן השמים, יתפרש ויתבאר חזון יחזקאל, והבית יבנה באותה צורה. ומעין תירוץ זה, כתב הרב ש"פ פרנק ז"ל (ראה באריכות פרטי הדברים ב'המעין, תשרי תש"ל).

אולם, בתוספות יום טוב בהקדמה למסכת מדות, הביא דברי הרמב"ם בהקדמה מסדר זרעים. והקשה גם כן את הקושיא הנזכרת, וקבע כי עיקר צורת הבית, תישאר כפי שהיתה בבית שני, וכפי שמסר דוד המלך 'הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל'. וגם הבניין העתידי כן, ואי אפשר כלל לדרוש את המקראות ביחזקאל, על השינויים שבהם, אלא תוך התאמה והתחשבות בנתוני היסוד של מסכת מדות.

והנה עתה, שזכינו לתרגום מדוייק יותר של פירוש המשניות לרמב"ם, מתברר כי העיקר כדברי התוספות יום טוב. כי לפי דברי הרמב"ם המובאים בתחילת סימן זה, ברור כי יש השיבות ליחס, כלומר לשמירת פרופורציות בין החלקים, בכל מקרה. משמע כי גם לעתיד לבוא ישמר היחס שבמסכת מדות, אף שהתכנית תעבור שינויים על פי חזון יחזקאל.

יא. תורה, משיח ובית המקדש

הגר"א בביאורו לתיקוני זוהר, (תיקון כו) קבע, כי בית המקדש יבנה לעתיד לבוא, דווקא על ידי המלך המשיח, בשוב התורה מגלותה למקומה (דבריו מובאים גם בליקוטים על שיר השירים).

באותו קטע בתיקוני זוהר, מדובר על 'שתי שושנים', אשר קיומן נדרש מן הפסוק 'אני לדודי ודודי לי הרועה בשושנים' (שיר השירים ו). שתי שושנים אלו הן: 'שושנה עילאה', כלומר השושנה העליונה, והיא משמשת במושג הקבלי 'שכינתא עילאה'; ו'שושנה תתאה', דהיינו השושנה התחתונה, והיא משמשת במושג הקבלי 'שכינתא תתאה'. השושנה התחתונה היא 'ראה' והשושנה העליונה היא 'אהבה' (שהן כידוע שתי הדרכים להשגה ולעבודת ה'). השושנה העליונה, דהיינו 'אהבה', מתגלה בבית המקדש, ועליה הושבעו שלא יעוררו אותה, 'עד שתתפץ'. והוזהרו 'שלא לדחוק את הקץ'⁴⁶, דהיינו 'שלא יצאו מאליהם לבנות את בית המקדש, עד שיבא (המשיח)', מפני שצריך לפני כן לתורה, שהיא נקראת כידוע 'ימין' (וכמו שמבואר שם בתיקוני זוהר, 'ימין' היא אחת מתכונות השושנה העליונה). והחזרת התורה, היא דווקא על ידי המלך

46 כתובות דף קיא.

המשית, אשר על רוחו דרשו חז"ל שהיא 'מרחפת על פני המים'⁴⁷ וכידוע תורה נמשלה גם היא למים⁴⁸.

וכך נאמר בתיקוני זוהר שם:

"שושנה תתאה, בה דחילו, ואיהי 'ראה'. שושנה עילאה בה רחימו דאהבה, ובה אתמר, 'אם תעירו ואם תעוררו את האהבה, עד שתחפץ'. (שיר השירים ב, ח). ובמה יתון לאתערא לה, בימינא. ואיהי לא רעית בהו, עד דייתי רעיא מהימנא, דאתמר ביה ורוח א-להים מרחפת (בראשית א, ב), דאיהי רוח דמשיח דאתמר ביה ונחה עליו רוח ה' (ישעיהו יא).

וכך הוא תרגום הדברים — שושנה תחתונה, בה המורא, והיא 'ראה'. שושנה עליונה, בה אהבה שביאהבה. ובה נאמר: השבעתי אתכם בנות ירושלם, בצבאות או באילות השדה, אם תעירו ואם תעוררו את האהבה עד שתחפץ (מפסוק זה לומדים חז"ל את השבעה שהשביע הקב"ה את ישראל, שלא לדחוק את הקץ, ולעורר את האהבה קודם הזמן 'שתחפץ'⁴⁶).

ובמה יבואו לעוררה — בימין, והיא לא תחפץ בם, עד שיבוא הרועה הנאמן שנאמר בו: "ורוח א-להים מרחפת על פני המים" (בראשית א, ב). שהיא רוחו של מלך המשיח⁴⁷, שנאמר בו: "ונחה עליו רוח ה'" (ישעיהו יא).

וכתב הגר"א, בביאורו לתיקוני זוהר שם:

"ובמה יתון לאתערא לה, בימינא — ר"ל תורה. 'מימינו'... נשבע ה' בימינו. וזהו: 'על פני המים' (כלומר, זה שנאמר בתיקוני זוהר שאת האהבה יעוררו בימין' כוונתו לתורה, שהיא נקראת 'ימין' במקראות 'מימינו' אש דת למו' (דברים לג ג); 'נשבע ה' בימינו' (ישעיהו סב, ח), ותורה נקראת גם בשם 'מים', וזו הכוונה בפסוק בבראשית (א, ב) "ורוח א-להים מרחפת על פני המים".

וזה שאמר, 'עד דייתי' וכו'. וזהו 'ורוח א-להים' וכו' 'על' וכו' (כלומר, וזה מה שאמר תיקוני זוהר, שהאהבה לא תחפץ, עד שיבוא המשיח, שעל רוחו נאמר שהיא 'מרחפת על פני המים', דהיינו תורה). שתחילה צריך לתורה, ואח"כ בא משיח. אלא שמוזהרין שלא ידחקו את הקץ. וזה שאמר: 'בימינא', שעתה 'השיב אחור ימינו' (איכה ב ג), כמו שנאמר: כיון שגלו, אין לך ביטול וכו' (כלומר, זה שצריך ל'ימין' כדי לעורר את האהבה, הוא מפני שתקופת הגלות היא בעצמותה ביטול תורה. כמו שאמרו חז"ל 'כיון שגלו ישראל ממקומן, אין לך ביטול תורה גדול מזה'⁴⁹. וכמו שנאמר באיכה ב, ג 'השיב אחור ימינו'. וכמו שכתוב בכמה מקומות: 'במה יתערוך למשיח — באורייתא'. (במה יעוררו את המשיח —

47 בראשית רבה, פרשה ב.

48 נדרים דף כא.

49 חגיגה דף ה.

בתורה), אלא שמושבעין שלא יצאו לבנות בית המקדש 'שושנה דלעילא' עד שיבא (המשיח) // 50.

מן הדברים עולה, כי בית המקדש, שהוא שושנה דלעילא, יבנה דווקא בשוב האהבה למקומה. ודבר זה תלוי בשוב הימין למקומה. כי עתה הימין מושבת אחר, ועצם ביטולה של תורה, שעליה נאמר 'השיב אחר ימינו', היא תוצאה ישירה של הגלות. וכמו שאמרו חז"ל שכיוון שגלו וכו', אין לך ביטול תורה גדול מזה. ותשובת הימין למקומה, תהיה דווקא על ידי המלך המשיח, הרועה הנאמן המקבץ נדחי ישראל לארצם. כי השבת הימין היא דווקא על ידי תורת ארץ ישראל השבה עם בני ישראל לארצם.

ובאמת עיקר שיבת הימין, הוא דווקא על ידי פנימיות התורה, כמו שהובא בליקוטי הגר"א על שיר השירים, בהמשך המאמר הנזכר⁵⁰. אבל כבר נתבאר לעיל (בסימנים ה, ו) בהרחבה, שהגילוי התורני ההלכתי הנגלה של הלכות מקדש, גם הוא מן הדברים ההכרחיים לבנין המקדש, ולקירוב הגאולה. ואם כן גם זה צריך השבת הימין. והעיקר, כפי הנראה, איחוד הנגלה והנסתר⁵¹. ובפרט, מקדש העתיד, המצריך דרשת המקראות ביחזקאל, ודאי צריך לדורשו גם על פי פנימיות התורה. וזאת מלבד ההכנה לרוח הקודש ונבואה, הנצרכות לבניין המקדש כפי שנתבאר לעיל, (בסוף סימן ט). והשבת הימין שהיא תורה שקדמה לעולם, והשבת המקדש שנברא קודם העולם וממקומו נברא העולם⁵², תהיה באחרית הימים, על ידי המלך המשיח, שרוחו רוח אלהים מרחפת על פני המים ומראש מקדם, בטרם נברא העולם, נועדה להביא את העולם לשלמות.

"והיה באחרית הימים, נכון יהיה הר בית ה' בראש ההרים, ונשא מגבעות, ונהרו אליו כל הגוים. והלכו עמים רבים ואמרו: לכו ונעלה אל הר ה' ואל בית א-להי יעקב, ויורנו מדרכיו, ונלכה בארחותיו, כי מציון תצא תורה, ודבר ה' מירושלים".

50 הגר"א בביאורו לתיקוני זוהר, תיקון כו. ומובאים גם בליקוטי הגר"א בפירוש לשיר השירים.

51 מקור הדברים בביאור הגר"א לתיקוני זוהר, תיקון ל.

52 ראה בהרחבה אודות מושג זה, ב'אורות הקדש', ח"א, עמ' כא ואילך.

53 עיין לעיל בתחילת סימן א.